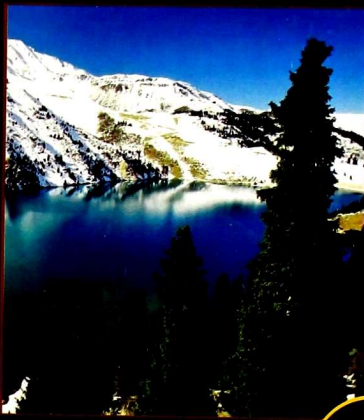

С. Момуналиев, К. Акматов

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

10

Кыргыз Республикасынын Герби

Кыргыз Республикасынын Желеги

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни

Мамлекеттик Гимн 1992-жылы 18-декабрда Кыргыз
Республикасынын Жогорку Кеңешинин токтому
менен бекитилген,

Тексттин авторлору Ж. Салыков менен Ш. Кулуев,
Музыкасынын авторлору Н. Давлесов менен
К. Молдобасанов.

Ак мөңгүлүү, аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма:

Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колуңда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма.

С. Момуналиев, К. Акматов

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин
10-классы үчүн хрестоматия-окуу китеби

Кыргыз Республикасынын
Министрлер кабинетинин
М. Ө. А. РУДАКИ
орто мектеби

Министерство образования,
науки и культуры
Кыргызской Республики
Средняя школа № 9
А. РУДАКИ

№ 143/37 / 2014 г. г.
город Омск

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я 721
М 97

Рецензиялагандар: У. Жусупакматов – филология илимдеринин доктору;
О. Шайымкулов – педагогика илимдеринин кандидаты.

Жооптуу редактору: А. Муратов педагогика илимдеринин доктору

Момуналиев С., Акматов К.

М 97 **Кыргыз адабияты:** Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-классы
үчүн хрестоматия-окуу китеби. – Б.: 2014. –180 б.
ISBN 978-9967-31-200-5

Бул окуу китеби «Окуу китептерин даярдоо Борбору» тарабынан даярдалган. Окуу китеби жөнүндө сунуш жана пикирлериниздерди «Борбор» жетекчилигине жазуу түрүндө билдиришиңерди суранабыз.

Биздин дареги: Ош шаары,
Г.Айтиев көчөсү, 25-үй

М 4306020400-14

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я 721

ISBN 978-9967-31-200-5

© С.Момуналиев, К.Акматов. 2014
© Дарслик яратиш маркази 2014

УРМАТТУУ ЖАШ ДОСТОР!

Кыргыз адабияты силерге албан акылга бай сөз кудуретин, адептүүлүктүн улуу үлгүлөрүн берет. Турмушка жол көрсөтүп, караңгыда жол тапкан, капилеттен сөз тапкан кыргыз элинин баалуу маданиятынын барактарын ачат.

Бул окуулук-хрестоматиядан силер элдик оозеки чыгармачылыктын уламышка айланган көрүнүктүү өкүлдөрү Кет Буканын, Асан Кайгынын, Кумар уулу Балыкооздун, кол жазма адабиятынын баштоочулары Молдо Нияздын, Тоголок Молдонун, Сарыбай уулу Багыштын жана профессионал жазма адабияттын таланттуу өкүлдөрү Ч.Айтматов баш болгон акын-жазуучулардын, ошондой эле адабиятка кийин келип кошулуп, кыргыз адабиятынын деңгээлин бир топ бийиктикке көтөрүшкөн К.Осмоналиевдин, М.Гапаровдун жана С.Жигитовдун чыгармалары менен таанышасыңар.

Силер бул чыгармалардан акылыңарга да, сезимиңерге да пайдалуу көркөм маалыматтарды ала аласыңар. Кыргыз тилинде оозеки жана жазуу түрүндө оюңарды берүүгө көнүгөсүңөр. Кыргыз эли менен өзбек элинин дүйнө таанымы, көз карашы, каада-салты жана тили менен дини жакын экендиктерине, бир тууган элдерден экендиктерине көзүңөр жетет. Туугандык, достук сезимиңер өсөт, түшүнүгүңөр кеңеет.

Бирок, чын дилден мына ушуну өзүңөр кааласаңар гана. Окурмандык сапарыңардын байсалдуу болушун чын дилден каалайбыз!

Кыргыз элинин көркөм дүйнө ааламына жасаган саякатыңар олжолуу болсун, сүйүктүү жаш досторум!

УЛАМЫШКА АЙЛАНГАН АКЫНДАР

КЕТБУКА

Кет Бука – акын, 13-кылымда жашаган. Анын өмүр сүргөн кылымын так айтуунун тарыхый жана фольклордук негизи бар. Анткени ал Чыңгыз хандын жортуулу мезгилинде жашаган. Ал жөнүндө санжыра, уламыш, күү, легенда тарыхында жана тектеш элдердин (ногой, казак) фольклорунда так маалыматтар сакталып калган. Алсак, эл арасында Чыңгыз хандын улуу баласы Жуучунун (Жучи) өлгөнүн (ал 1227-ж. каза болот) табышмактуу ыр менен Кет Бука угузуптур деген сөз бар. Ырдын алгачкы тексти 13-кылымда кыпчак талаасынан белгисиз перс автору тарабынан жазылып алынып, «Түрктөрдүн ата-теги» аттуу жыйнакка жана араб тарыхчысы Ибн-Аль-Асирдин летописине (ал 1323-ж. каза болот) кирген. Бул маалыматтар чыгарманын алгачкы өзөгү 1227-ж. түзүлгөн деп көрсөтүүгө негиз берет.

Кет Бука найман уруусунан чыккан. Эл оозунда «Өчкөн көңүлдү толкуткан улуу ырчы», калкка кадырлуу бий, чыр-чатактын түйүнүн чечкен чечен, чоң комузчу катарында мүнөздөлөт. Перс авторунун берген маалыматына караганда, Жуучу Чыңгыз хандын балдарынын эң улуусу болуп, атасы өтө жакшы көрүп, кадырлоочу экен. Анын өлгөндүгү жөнүндө ордого кабар келгенде, эч ким даап айта албай, атайын Улуг-ырчыны чакыртып келишет. Ал табышмактантып отуруп, баласынын өлгөнүн ханга туюнтат.

Кет Буканын табышмагында, Чыңгыз хандын чечмелешинде, кайталангыс салыштыруулар, терең ойлор орун алып, угузуу азыркы турпатында да 13-к. кагазга түшүрүлгөн түрк ырларынан алда канча көркөмдүк бийиктикке көтөрүлгөн. Бул болсо – чыгарманын эл арасында көп айтылып, такталып, мазмундук-көркөмдүк жагынан калыптанып, өз алдынча өсүп-өнүгүшүнүн күбөсү. Улуттук Алтын казынага кирген «Кет Бука» күүсү да тыңшоочуларды кайдыгер калтырбайт. Күү залкар комузчу Карамолдо Орозовдун аткаруусунда жазылып алынган. Мындан башка да варианттары бар. Бизге жеткен ушул угузуунун сөздөрүнүн тереңдиги, образдуулугу Кет Буканын акындык кудуретин, анын улуулугун, сөз чеберчилигин ачык аныктап турат.

АЙХАНДЫН БАЛАСЫ ӨЛГӨНДӨ

КЕТБУКАНЫН УГУЗГАНЫ

I

Айхандын (Чыңгисхан) баласы өлгөндө хандын каарынын коркуп, эч ким даап айта албай коёт. Ошондо Кет Бука угузган дешет.

Кет Бука:

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, айганым.
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Алтын така, күмүш мык
Дулдул качты, Айганым.
Алтын туур ордунан
Туйгун качты, Айганым.
Алтын ордо багынан
Булбул качты, Айганым.
Деңиз толкуп чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айганым.
Ала-Тоо кулап, пас болуп,
Бел бөксөрдү, Айганым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айганым.
Төрөлөрдүн уругунан,
Төл бөксөрдү, Айганым.
Агын дайра соолуп,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Кара жандан таптатты
Ынак көчтү, Айганым.
Касиеттүү башкача,
Чырак өчтү, Айганым.

Муңканган комуз күүсүнөн табышмактуу ырдын сөзүнөн баласынын өлгөнүн Айган түшүнүп:

Кет-кет, Кет Бука,
Кеби суук ит Бука.
Карап турган кашымда,
Кашың да курусун, ит Бука.
Күү менен сүйлөгөн
Сөзүң курусун, ит Бука.
Комуз чертип ырдаган,
Ырың курусун, ит Бука.
Кара жанды кашайткан,
Чырың курусун, Кет Бука.
Атайы келген алдыма
Ишиң курусун, Кет Бука.
Комуз чертип жоруган
Түшүң курусун, Кет Бука –

деп ыйлап отуруп калган экен.

II

Чыңгыз хандын баласын кулан тээп өлтүргөндө, Бука деген ырчы угузган экен.

Бука:

Алтын боолуу ак шумкар
Алтын боосун тытыптыр,
Айды карап сызыптыр.
Күмүш боолуу ак шумкар,
Күмүш боосун тытыптыр,
Күндү карап сызыптыр,
Ал эмине болучу?
Туу түбүндө көк бука
Күндү карап өкүрөт,
Алчайган мүйүз ак эркеч
Айды карап бакырат,
Бул эмине шумдугу?

Асмандан ак ала булут сөгүлөт,
Аяктап мөндүр төгүлөт,
Көктөн көк ала булут сөгүлөт,
Көнөктөп мөндүр төгүлөт,
Бул эми не шумдугу?

Чыңгыз хан:

Алтын боолуу ак шумкар
Алтын боосун тытканы,
Айды карап сызганы
Ал кулунум ботом болгону.
Күмүш боолуу ак шумкар
Күмүш боосун тытканы,
Күндү карап сызганы
Бул кулунум ботом болгону.
Култук мүйүз көк бука
Туу түбүндө өкүрсө,
Ал атасы болгону.
Алчайган мүйүз ак эркеч
Айды карап бакыrsa,
Ал энеси болгону.
Асмандан ак ала булут сөгүлсө,
Аяктап мөндүр төгүлсө,
Көктөн көк ала булут сөгүлсө,
Көнөктөп мөндүр төгүлсө
Көзүмдүн жашы болгону, –

деп баласынын өлгөнүн түшүнүп:

Кет-кет, Кет Бука,
Кеби жаман ит Бука,
Сенин айтар кебиң бул эмес,
Менин угар кебим бул эмес, –

деп ырчыны колго багылган арстан, жолборско таштап жиберерде Бука:

Кыздары соккон кыялдай,
Кылыгы жакшы Ай-Ханым.
Келиндер сайган кештедей,
Кеби жакшы Ай-Ханым.
Элчи менен ырчыга
Хан алдында кай өлүм? –

дегенде, Чыңгыз хан ачуусунан кайтып, ырчыны өлтүрбөй башына азаттык берген экен.

СӨЗДҮК

Тулпар – тулпор
Дулдул – дулдул (афсонавий от)
Шумкар – шункор
Дениз – денгиз
Ырчы – ашулачи
ак эркеч – така
ботом – бұта, бұталок

мөндүр – дүйл
мүйүз – шох, мугуз
көл – кўл
кеште – кашта, гул
кыял – хаёл
азаттык – озодлик, эркинлик

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Уламышка айланган ырчылар жөнүндө эмне билесиңер?
2. Уламыш деген эмне? Анын элдик оозеки чыгармалардан (жөө жомок, жомок, ылакап, макал, тамсил ж.б.) кандай айырмасы бар жана окшоштуктары эмнеде?
3. Айханга (Чыңгызханга) баласы өлгөндүгүн эмне үчүн эч ким даап айта албады деп ойлойсуңар?
4. Кет Бука баласынын көз жумгандыгын ханга кантип жеткирген экен?
5. Чыңгызхан баласынын көз жумганын эмнеден улам билди?
6. «Элчи менен ырчыга өлүм жок» дегенди кандай түшүндүрө?
7. Ырдын эки вариантын бири-бири менен салыштыргыла.
8. Ырды ролдоштуруп окугула.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Ырдан үзүндү жаттагыла.
2. Чыңгызхан жөнүндө кошумча маалымат таап келгиле.

АСАН КАЙГЫ

Асан кайгы XIV-XV-кылымдарда жашап өтүптүр. Анын замандаштары: Жээренче чечен, Толубай сынчы, Алдар көсө, Токтогул ырчы экен. Алар менен Асан Кайгы бирге жүрүп, бирге туруп, турмуштун казанында бирге кайнаптыр. Ал жарык дүйнөгө жарк эте келгенден, өмүрү өткөнгө чейин согушту, ыр-чырды, мыкаачылыкты, таш боорлукту, кара мүртөздүктү – бардык терс көрүнүштөрдү сүйбөгөн, тек гана бейпилдикти, теңдикти, барчылык менен токчулукту, үйрүлө түшкөн боорукерчиликти издеп, кейип-кепчип жүрүп, бу дүйнөдөн арманда өтүптүр. Тилекке каршы, Асан Кайгынын андай тагдырга кабылышына бирден-бир «Элди былк эткис кылдым, жумсам алаканымда, жутсам жумурумда» – деп, Крымга чейин барып, татарларды басып алып, кыргыз, казакты чилче таратып, карапайым калктын канын митедей соргон, өзүмчүл, ырайымсыз Жаныбек хан себепчи болуптур. Ошондуктан бүтүндөй элдин тарткан азабын, көргөн кордуктарын, башы-бапан, аягы-сапан сапырылганына өтө кейип, өзгөчө жаны ачып, калк кайгысын басса-турса да жатса да: «Элимдин келечеги, көргөн күнү, жан жаныбарлары, макулуктары не болсо болот?» – деп, кейип-кепчип, убайым жеп, кайгы тартып жүргөндүктөн, эл аны Асан Кайгы атаптыр. Бара-бара бул ысым бабадан атага, атадан балага, чөбөрөдөн кыбырага өтүп, ылакапка айланыптыр.

Түрк тилдүү дилдеш, диндеш, тилдеш элдердин ичинен Асан Кайгы жөнүндө көптөгөн уламалар, аңыздар кыргыз, казак, каракалпак, ногой элдеринде айтылып, анын көркөм мурастары эл ичинде сакталып калган.

САНАТ, ТЕРМЕЛЕРИ

Кууп аңга жетпесе,
Куландын жолун кеспесе,
Кумай иттен не пайда?
Куушуруп аңга кирбесе,
Кыядан түлкү илбесе,
Кыраан куштан не пайда?
Аргый-аргый жүгүрүп,
Аскар-тоону ашпаса,
Артыңдан жете келгенде

Азгырып жоону качпаса,
Аргымактан не пайда?
Элиң бейпил болбосо,
Желе тартып, бээ байлап,
Суу жакалай конбосо,
Сугуң тартып душманын
Суундун башын булгаса,
Ат күлүгүн ылгаса,
Аргымак минип дууласа,

Салкын төрдөн не пайда,
Эс-акылым бейпайда...
Тандайлашкан доо келсе,
Мандайлашкан жоо келсе,
Калк алдында беттешип,
Калыс кебин айтпаса,
Калк камчысын чапаса,
Чечендиктен не пайда?
Жоодон сууруп албаса,
Көчүп-конуп жүдөгөн,
Жолун тосуп барбаса,
Элдин камын жебесе,
Калкка назар салбаса,
Башын байлап барбаса,
Баатырлыктан не пайда?
Журтка кайыры тийбесе,
Байлыгыңдан не пайда?

Калыстыгың болбосо,
Акимдигиң не пайда,
Карыяң болор бейпайда.
Элим-элим дебесе,
Өйдө-төмөн удургуп,
Улук алды чыкпаса,
Улуу сөздөн айтпаса,
Акылмандан не пайда?
Калкым-калкым дебесе,
Калктын камын жебесе,
Хан алдына чыкпаса,
Калыс сөзүн айтпаса,
Башын катып уктаса,
Карыядан не пайда?
Артымдагы калганга
Айткан сөзүм бир пайда.

СӨЗДҮК

Аң – ов, овлаш, ов кылыш
Кулан – ёввойи эшак
Кумайык – афсонавий ит
Бээ – бия
Аргымак – аргумок

Желе – кулун боглаб күйиладиган аркон
Камчы – ұрма камчи
Калк – халк
Улук – хукмрон, хўжа
Карыя – кария

КАНТТИ ЭКЕН?

Бир жылдары ак жайдын күнү калың мөндүр түшүп, кара жаан көнөктөп төгүп, борошого айланып, каз, өрдөк каркылдап уча албай, мал жер тээп оттой албай, жер бетин муз каптап, суу тоңуп, жут болуп, мал-жандан түгөл кол жууп калуу коркунучу туулат. Ошондо Асан Кайгынын кайгырып айтканы:

Куйругу жок, жалы жок,
Кумда туулуп, чөлдө өскөн,
Кулан байкуш кантти экен?
Чымчып алар жүнү жок,
Чыңырага үнү жок,

Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Кылган камы жок,
Алган даны жок,
Баккан малы жок,
Мал багарга алы жок,
Көзүн башын көгөртүп,
Көгөн байкуш кантти экен?
Таразасын көтөрүп,
Тарбандаган шор тумшук
Ташбака байкуш кантти экен?
Жатарга жайы жок,
Жан багарга алы жок,
Чымын байкуш кантти экен?
Боору жерге жабышып,
Баса албаган балчактап,
Бака байкуш кантти экен?
Кирерге эшиги жок,
Корголор тешиги жок,
Коңуз байкуш кантти экен?
Оргон-жыйган чөбү жок,
Эчтемеге эби жок,
Доңуз байкуш кантти экен?
Бороон-чапкын күч алды,
Суунун бетин муз чалды,
Балык байкуш кантти экен?
Көргүлүктү көргөн чыгар,
Суу түбүндө өлгөн чыгар.
Жайлоодо жабуу албаган,

Арык байкуш кантти экен?
Баш калкалар үйү жок,
Пааналаган жери жок,
Курт-кумурска кантти экен?
А дүйнөнү көргөн чыгар,
Куурап баары өлгөн чыгар.
Боюн сууда жашырып жүргөн,
Жаян байкуш кантти экен?
Колун алып бооруна
Конолго издеп корголоп,
Коркуп жүргөн элендеп,
Коен байкуш кантти экен?
Уясын кар баскан чыгар,
Шору таштай каткан чыгар,
Муздап карга жаткан чыгар,
Чымчык байкуш кантти экен?
Ээси жок багууга,
Элик байкуш кантти экен?
Жерге-сууга жукпай турган,
Жейрен байкуш кантти экен?
Бөрү мунун душманы эле,
Бөкөн байкуш кантти экен?
Кара таштан жай алган,
Таштан башка үйү да жок эле,
Кийик байкуш кантти экен?
Чилде түшү, кыш болду,
Суунун баары тоңуп муз болду.
Каз өрдөктөн канча өлдү экен,
Каркыра байкуш кантти экен?..

СӨЗДҮК

жоо – душман, ёв
журт – эл-юрт
аким – хоким
акылман – окилона, доно, аклли
көгөн – сўна, сўна пашша
жайлоо – яйлов, ўтлок

жылаан – илон
таш бака – тошбака
кийик – ёввойи эчки
бөрү – бўри, кашкир
бөкөн – оккуйрук
каркыра – турна, лайлак

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Асан кайгы кайсы кылымда, кимдер менен замандаш жашаган?
2. Санат, терме ырлары дегенди кандай түшүндүрөт?
3. Өзбек адабиятында дагы санат, терме ырлары барбы?
4. Асан кайгы эмне үчүн жаныбарларга боору ооруп жатат?
4. Кантип ойлойсунар, Асан кайгы ырда айтылган жаныбарларга жардам бере алабы?
5. Эгерде Асан кайгы ушул заманда жашаса кантип кайгырмак?

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Санат, терме ырларынан үзүндү жаттагыла.
2. «Кантти экен?» ырында аталган жаныбарлардын, курт-кумурскалардын сүрөттөрүн тарткыла.

БАЛЫКООЗ (БЕКМУРАТ) КУМАР УУЛУ

(1799–1887)

Аты даңаза болгон манасчылардын бири Кумар уулу Бекмураттын туулган жылы тууралуу так маалыматтар жок. Балыкооз манасчы болжол менен 1799-жылы туулган. Эл оозунда Балыкооз деген ылакап аты менен белгилүү болгон бул манасчыга да салттуу түш көрүү негизги себеп болгон. Ал жаш кезинде Наманганга мал айдап баратып жаанда калат. Жаандан корголоп, Манастын күмбөзүнө баш калкалап, анда жатып уктап кетет да, түш көрөт. Түшүндө Манас кырк чоросу менен келип, бизди айтып жүргүн деп табыштайт да, минип жүр деп тору кунан берет. Түшүндө берген кунанды Балыкооз Наманганга бараткан жолунда, «Кабак» деген жерден кармап минет. Намангандык Кушбегиге жеткенде, жолдогу көргөндөрүн, түшү жөнүндө айтып берет. Кушбеги «Манас» айтып берүүсүн өтүнөт. Биринчи жолу ошол жерден «Манас» айтат. Кушбеги абдан ыраазы болуп, аттап-тондоп, Таластын бийлерине кат жолдоп, жакшы тосуп алгыла деп узатат. Ошондон тартып, Балыкооздун өмүрү жалаң сыйдын үстүндө өтөт. Балыкооз Манас баатырга чейинки кыргыз тарыхы деп, «Оторхан» жомогун айткан, санжыраны, тарыхты абдан мыкты билген манасчы болгон. «Алгач үч чай кайнам айттым, анан үч ай айтсам да түгөнбөдү», – деген экен. Балыкооздун даңкы таш жарып турган кезде Чүйдүн манабы Байтик Таласка мейманчылап барып, Ажыбектен сурап, Балыкоозду өзү менен ала кетет. Ошондо манасчы: «Суу сурасам, бал берген, Суусар энем аман бол. Ат сурасам, төө берген, Ажыбек атам аман бол», – деп, ырга кошуп коштошот. Талас эли манасчыны улам кетиргиси келбей, улам бири коноктоп атып, анын коштошуусу эле бир жылга созулган экен.

Эл оозунда айтылып жүргөн «Шербеттин сөзү – берметтин көзү, Балыктын сөзү – калктын сөзү», – деген ылакап да ошого далил болуп берет. Улуу жаш курагында (белгисиз) Чүйдөгү «Арчалуу» деген жерде дүйнөдөн кайтат. Сөөгү Байтиктин Боз-Бөлтөгүнө коюлат.

ЖАЗ

Жаркыраган жаз келди,
Келгин өрдөк, каз келди.
Асмандап учуп куу келди,
Ак мөңгүдөн суу келди.
Жазгы аракет күч алды,
Күн чымырап узарды.
Жер жарылып, чөп чыкты,
Желин айрылып сүт чыкты.
Асмандын нуру себилип,
Учкан чандар жеңилип,
Жер көгөрдү семирип.
Көк жашыл болуп мактанды,
Өсүмдүк калбай бүт чыгып.
Жандуунун баары шаттанып,
Шиберлүү талаа бүрдөдү,
Жандуунун баары кубанып,
Тил чыгарып сүйлөдү.
Бак-дарак калбай бүрдөдү,
Жемиштүү жыгач гүлдөдү.

өрдөк – ўрдак

каз – ғоз

жаз – баҳор, кўклам

нур – нур, шуьла

Кызгалдак жайнап кызарып,
Жер бети килем түрдөндү.
Буурчактап бутак жарылып,
Желе салып жабылып,
Чөптүн башы гүл алып,
Этеги катар бүр салып,
Көк жашыл укмуш түр сайып,
Көк жалбырак калдайып,
Көлөкөсү далдайып,
Күнүн санап өсүүдө,
Көбөйүп улам барбайып.
Оттогон малды карачы,
Бат эле тоет чандайып.
Малдын көөнү жайланып,
Эти майга майланып,
Каалашынча жеп жатап.
Түрлүү чөптөр чайпалып,
Мал тоюнуп мактанды,
Жандуунун баары шаттанды.

СӨЗДҮК

кызгалдак – лолакизгалдок

бак-дарак – боғ-дарахтлар

жалбырак – барг, япрок

ЖАЙ

Жаз мезгил өттү, жай келди,
Чөп дарак гүлдөр термелди,
Жер жүзү сонун көк жашыл,
Көңүл ачык бир асыл.
Күн ысыды узарып,
Жайкы чилде күч алып,
Кубулган кооз түс алып,
Түрлүү өсүмдүк бүрдөдү,

Килем түр сайып түрдөдү.
Күн талашып жулунуп,
Кымкаптай сонун кубулуп,
Гүл ачат улам чубуруп,
Жүздөгөн чөптүн түрү бар,
Ар кандай түстө гүлү бар.
Жагымдуу сайрап үн салган
Ар түрлүү куштун үнү бар.

Жайкалып өскөн шибери,
Жаратылыш соккон килеми.

Түрлүү жыт берет илеби,
Төшөгөн шырдак шибери.

СӨЗДҮК

Жай – ёз, ёз фасли
Чөп – ўт, алаф, кўкат
Кооз – гўзал
Килем – гилам
Кымкап – кимхоб

Түс – тус, ранг
Куш – куш, парранда
Шибер – кўкат
Шырдак – кигиз, намаг

КҮЗ

Күздөөнү көздөй мал кетти,
Жалтылдаган жай кетти,
Жалбырактан ал кетти.
Ар түрлүү болот жалбырак,
Бышканда түшөт шалдырап,
Жаргактай сары жалтылдап,
Жабыла учуп калтылдап.
Аралап бассаң аларды,
Дабыш чыгат шартылдап,
Топтолушуп куралып,
Келгин куштар чубалып,
Төлдөгөн жерди кыйбастан,
Имерилип буралып.
Ысык жакка суналып,

Келерки жазда келем деп,
Үн салышты кубанып,
Чөп, дарак бышты саргарды,
Күн салкыны шаңданды,
Эрте оргон бүтүп орогун,
Күз айлары аяктап,
Отун, сууга камданды.
Кышкы камы болбогон,
Эми чындап сандалды.
Камдууларга жалдырап,
Жардам берсе жан калды.
«Тону жокко салам айт,
Өтүгү жокко өзүм барам» –
Деген кабар жанданды.

СӨЗДҮК

күздөө – кузги ўтлок
жаргак – парда (юпка парда)
келгин куштар – кўчманчи кушлар
төл – туғилган бола (уй хайвонларида)
Салкын – салкин

Кам – ғам, ташвиш
Тон – пўстин
өтүк – этик
кабар – хабар

КЫШ

Жалбырак калбай күбүлдү,
Камы жок жандан түнүлдү.
Өттү кетти сары күз,
Келди ызгаардуу каардуу кыш.
Батыштан шамал тездеди,
Айылга бетин кездеди.
Кар аралаш бороону
Каптап кирди короону.
Күн бүркөлүп бозоңдоп,
Бороон, чапкын озоңдоп.
Асманды булут каптады,
Жөө туман карды таптады.
Бубак басып чөптөрдү,
Чыныгы аяз башталды.
Аяздуу суук кыш болуп,
Шамал бороон туш келип,
Борошо уруп бүлдүрүп,
Жонду чайлап дың кылып,
Суунун баарын тоңдуруп,
Себелеп тынбай төгүлүп,

Жер бети аппак көрүнүп.
Жер жүзү карга чөмүлүп,
Чөп калбай баары көмүлүп,
Жолсуз жерден жыгылып,
Терең карга тыгылып,
Жол байланыш кыйындап,
Суук шамал ырылдап,
Закым жүрүп зырылдап,
Бети-колду какшатып,
Оору жанды аксатып,
Кулак үшүп калдайып,
Бутуң тоңуп солдоюп,
Бак-дарак куурап майышып,
Үн чыгарып ырдап кайышып,
Кулак-бетиң сайышып,
Көчкү жүрүп кырылдап,
Төө боздогон ыр ырдап,
Тешиктен суук ырылдап,
Учкан карлар шыбырлап,
Ышкырды бороон зырылдап...

СӨЗДҮК

Кыш – киш

Кар – кор

Батыш – ғарб, кун ботиш

Айыл – овул, кишлок

Бороон – бӯрон

туман – туман

суук – совук

закым – мираж, сароб

МАНАСТЫН КҮМБӨЗҮ ТУУРАСЫНДА

Алтымыш эркеч майына
Кыш бышырып бек урган.
Алты кылым өткөнчө
Бузулбасын деп урган.
Жетимиш эркеч майына
Кыш бышырып бек урган,

Жети кылым өткөнчө
Бузулбасын деп урган.
Бетине накыш салдырган
Кышын күлботодон алдырган.
Турпагын алып элеген
Ылайын чыраштан салып бөлөгөн.

Кумданга кыш бышырган,
 Кышы бекем болсун деп,
 Кенчи ылайдан төшөгөн.
 Ылайын баскан ат менен
 Бетине накыш салдырган.
 Араби чийип кат менен
 Устасын ылай элеткен.
 Урум журту билбейт деп,
 Жазуусун ариби менен сүйлөткөн.
 Алды жакка таш коюп,
 Белбоодон өйдө көтөргөн.
 Бекем болуп турсун деп,
 Кенчи ылай менен бек урган.
 Уста салып кыш куйган,
 Уруучу элге мал сойгон.
 Иштемекке сарт алган,
 Арабиден уста алып,
 Мындай сарай ким салган?
 Көргөн адам таңданган,
 Бүгүн калса күмбөздү
 Көрбөгөн адам калбаган.
 Орустун журту ойлонгон,
 Кытайдын журту кыйналган.
 Муну Урум Пашаа салды деп,
 Өзгө пашаа ыйлаган.
 Өнөрү журттан артты го
 Өнөрүн журтка даң кылып,
 Өзүңдөн акын айтты го.

Өзгөчө тууган Манасын
 Ушу жерге жатты го.
 Кең Таластын өзөнү,
 Какыр дөбө кезеңи.
 Батыр Манас жактырды,
 Асты жакта түзөнү.
 Кең-Кол ата куйганы,
 Эр Манастын күмбөзү,
 Күн чыгышта турганы.
 Урумдан алган устасы,
 Окшомдуу кылып урганы.
 Мазар камыр төбөсү,
 Асты жаккы түбүндө
 Эр Манастын сөрүсү.
 Кең-Колдун куйган боюнда
 Мазар Терек чынарды,
 Чынарың сынбай турарбы.
 Алган экен устаны,
 Азаматым Ыраман
 Окшомдуу кылып урарбы.
 Асты жагы Кең-Колдо
 Булуң-булуң сазы бар,
 Булуңда жүргөн казы бар.
 Тобулгу, талы билинбейт,
 Токойдон жери көрүнбөйт.
 Кекилик менен корозу
 Бирге жүрсө билинбейт.

СӨЗДҮК

Мөңгү – музлик
өсүмдүк – үсимлик
дабыш – товуш, овоз
күмбөз – мақбара
саз – боткок
токой – үрмон, дарактзор

кыш – гишт
эркеч – така, серка
сөрү – каравот
кекилик – каклик
пашаа – подшо
өнөр – саньат

Министерство культуры,
 науки и спорта
 Кыргызской Республики
 № 9
 орто кес

Министерство культуры,
 науки и спорта
 Кыргызской Республики
 Средняя школа № 9
 А. РУДАКИ

№ 143/37
 20/4
 город Ош

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Балыкооздун «Манас» айтып калышына кандай себеп болгон?
2. Алгач үч чай кайнам айттым, анан үч ай айтсам да түгөнбөдү, – легенди кандай түшүндүрөңөр?
3. «Санжыра» деген сөзгө түшүндүрмө бергиле.
4. Төрт мезгилди кара сөзгө айландырып жазгыла.
5. Манастын күмбөзү тууралуу айтып бергиле.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. «Жаз», «Жай», «Күз», «Кыш» тууралуу ырлардан каалаганыңарды жаттагыла.
2. Төрт мезгилде чагылдырган сүрөт тарткыла.

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

(1785–1855)

XIX кылымдын биринчи жарымында кыргыз элине бөтөнчө кеңири белгилүү болгон нускоочу, ойчул акын Калыгул 1785-жылы Ысык-Көлдүн күнгөйүнүн Карай-Ой деген жеринде Бай аттуу оокаттуу, төрт түлүгү түгөл адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Атасынан калган оокатка ээ болуп, ал өмүрү өткүчө эч нерседен кор болгон эмес. Калыгулдун чоң атасы, чоң энеси, алардын бир туугандары жөнүндө маалымат жок. Бирок акындын өзүнөн тараган укум-тукуму бар.

Калыгул – өткөн доордо бизге белгилүү кыргыз сөз устаттарынын бири. Акын айткандарын жалпы жонунан «Акыр заман» деп атаган. Калыгулдун кийин ушул темага кайрылгандар аны тематикалык жана формалык жактан тереңдетип гана отурушту.

Калыгул эр жеткен кезинен эле элге тамсилчи, маселчи катары тааныла баштайт. Ал көпчүлүк ырчылардай комуз күүлөп, үн кошуп ырдабастан, алдына келген адамдарга макалдатып айтып берген. Ал төрөлүктүн каадасын сактап, эл жыйналган жерде ырдачу эмес. Калыгулдун бөтөнчөлүгүнө байланыштуу мындай маалымат бар: «Калыгул ырчы эмес, даанышман болгондуктан, тойдо ырдабаган. Сөзүн көп ачып айта бербеген, көп убактарда унчукпай отура берген. Сөзүн макалдатып, акырын-токтоолук менен акыл-насыят катарында сүйлөгөн». Даанышмандыгынын белгиси ушу: «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок», – дегендей акындын калыстыгы айрыкча белгиленет. Ошондон улам «кара кылды как жарган, Калыгулдай калыс бол» деген ылакап калган.

Калыгулдун ырларында акыр заман идеясы көбүрөөк орун ээлесе да, санат, насыят, терме, адамдын жүрүш-турушун сындаган, жаштарды адептүүлүккө чакырган саптары да арбын. Албетте, Калыгул өз заманынын адамы катары феодалдык турмуштун идеологу катары анын салт-санаасын, үрп-адатын, психологиясын жактап, мактоодон сырткары кала алган эмес. Эгер коом ага болгон элдин мамилеси улам өзгөрүлө баштаса, анда замана Калыгул үчүн таптакыр бузулчудай сезилчү.

Чындыгында, Калыгул чыгармачылыгынын мүнөзү жагынан да, аткарган милдети жагынан да ырчы болгон эмес. Өзү да ырчылык өнөргө умтулган, бул багытта аракеттенген адамдардын катарына жатпайт. Табигый шыгынын мүнөзү да такыр башка багытта. Буга анын чыгармаларынын курулуу, аткарылуу ыгы, тематикалык багыты да күбө өтүп турат: ага таандык мурастар атайын бир темага, же белгилүү окуяга арналган көлөмдүү чыгарма эмес, турмуш көрүнүштөрүнүн ар кыл учурларына тиешеси болгон акыл-насаат, кеңеш берген нуска түрүндөгү ыгы келген шартта айтылган, же пайдаланылган макал-лакап, учкул сөз, чулу же элестүү ой камтылган сүйлөм, сүйлөмдөр, куплет, чакан ыр түрүндөгү масел ж.б... Ошентип, Калыгул – акын-ырчы, анын чыгармалары ыр эмес. Бул багытта Калыгулдун ырлары дебей, «Калыгулдун айткандары», «Калыгулдун сөздөрү» деген элдин арасында айтылып жүргөн аныктамага кошулуу жөндүү.....маани-маңызы боюнча, тагыраагы жана бул адамдын инсандык турпатына, иш-аракет, мурасына караганда көбүрөөк төп келе турганы да «Калыгул акылман» делген аныктама», – деген тыянакка келсек болот.

Калыгул акылмандын өмүрү да, чыгармачылыгынын мүнөзү да, карманып-тутунган турмуштук принциби да – өзүнөн мурдагы жана кийинки ырчылардын чыгармачылыгынан бир топ айырмалуу.

Бул эң биринчи анын тегинен келип чыгат. «Атасы – Бай төрт түлүгү шай келген оокаттуу адам экени жана Надырбектин тукумдары Ныязбектин тукумдары менен тең ата, жакын тууган болгондуктан, канаатташ жашап, жайлоодо болсун, кыштоодо болсун жанаша жайгашканы, жашы улуу аталаш агасы, акылчысы катары Калыгул, айрыкча, Ормон кан менен жакын мамиледе болгону айтылат». Муну айтылуу куудул Куйручуктун атасы Өмүрзактын эскерип айтканы да ырастап турат.

Демек, анын замандаштарынын айткандары Калыгулдун уккандардын черин таратчу ырчы-чоорчу эмес, ар бир сөзү алтынга тең акылман, олуя, көзү ачык жана болгонду болгондой эч кимден жазганбай тике айтчу баатыр инсан экендигин тастыктайт. Аны Калыгулдун өзүнүн «– Андай болсо, айтып берейин, балдар!», – дегени да ырастап турат. Ырчы болгондо «ырдап берейин», – демек.

Ошентип, Калыгул өзүн ырчымын деп эч бир эсептебеген. Анын «баатыр» делинип аталышы эле атайын шайланып дайындалбаса да, керек учурда эл тагдырын чечүү мүмкүнчүлүгүнө ээ инсан болгондугун билдирип турат. Эгер

тээ карт тарыхка көз салсак, Калыгул «Манастагы» Бакай, Кошой, Ажыбайлар сыяктуу «караңгыда көз тапкан, капылетте сөз тапкан, акылы ашкан дарыя, айтканы калкка жарыя» даанышмандар деңгээлинде экендиги баамдалат. Алсак, байыртадан эле эл башчылары акыл кошчуларга муктаж болуп келишкен. Мына ушундай акылга дыйкан, алды жакты, келечекти көрө билген даанышмандарды алар ар дайым жанында алып жүрүшкөн. Ушулардын кеп-кеңешине ылайык башкаруу иштерин жүргүзүшкөн.

Муну өзүбүздүн орто кылымдагы жазма адабиятыбыздын тарыхы да ырастайт. Атактуу Жусуп Баласагын «Кут алчу билим» дастанынын баш сөзүндө: «Бул китепти жазган – баласагындык такыба, сыпаа киши. Ал китебин Кашкарда бүтүрүп, Чыгыштын өкүмдары Тавгач хандын ордосуна тартуу кылды, өкүмдар ага зор сый-урмат көрсөтүп, хас-хаджиб наамын берип, анын зоболосун көтөрдү, ошондон анын Улуу хас-хаджиб Жусуп аты ооздон түшпөй даңкталып келет», – делинген.

Эл башчыларынын мындай чоң таланттарга, акылдарга муктаж болгондугуна дүйнөлүк тарыхтан да, ошондой эле өзүбүздүн түрк элдеринин баскан жолунан да көптөгөн мисалдарды тапсак болот. Алсак, Шота Руставели, Алишер Навои, булар жөнүндө Советтик чоң энциклопедияда мына мындай маалымат берилет: «Руставели Шота, 12-кылымдагы грузин акыны. Ханыша Тамаранын казына башчысы болгон. Дүйнөлүк адабияттын көрүнүктүү дастандарынын бири «Жолборс терисин кийген адам» чыгармасынын автору...Жаңы грузин адабий тилинин баштоочусу». Ал эми А.Навои жөнүндө: «Навои Низамиддин Мир Алишер (1441–1501), өзбек акыны, ойчул, мамлекеттик ишмер. Ырларын түрк жана фарсы тилдеринде жазган. Гератта жашаган.Хусейн Байкара султандын вазирин болгон, окумуштууларды, өнөр адамдарын колдогон». Ошентип, өнөр адамдары да маанилүү мамлекеттик кызматтарды аткарышып келишкен.

Калыгул да, биздин баамыбызда, мына ушундай даража-деңгээлдеги инсан, ал ар дайым кимге болбосун, мейли, эл башчыларына болсун, мейли, карапайым калкка болсун зарыл болгон учурларда өз акылын, көргөн-билгенин, туюп-сезгенин ортого салып, акты – ак, караны – кара, – деп калыс сөзүн айтып келген. Ал ырдаган эмес, кайсы-бир окуяга, турмуштук көрүнүшкө, жаратылыш кубулушуна байланыштуу өз көз карашын айткан, билдирген, ортого салган, бөлүшкөн. Ошондуктан эл да аны ырчы, акын деп атабай, өйдөдө белгилегендей, акылман, олуя, баатыр, бий деп аташкан.

Анын тигил же бул нерсеге байланыштуу айткандары макал-лакапка, учкул сөздөргө айланып кеткен. Эгер, азыркынын түшүнүгү менен айтсак, өтмүшкө, учурга жана келечекке байланыштуу өзүнүн философиялык ой-тыянактарын жараткан.

Калыгул 1855-жылы Ысык-Көлдүн Ак-Суу деген жеринде жетимиш жаш курагында дүйнөдөн кайткан. Акын өлөөрүнөн бир күн мурун алыска жол тартып баратып, Чолпон-Атага кире бериш жердеги жолдун жээгин көрсөтүп, «Менин сөөгүмдү ушул жерге койгула», – деген керээзин айткан экен. Ошонун эртеси Байсоорунда жол үстүндө каза табат. Керээз боюнча сөөгү Кара-Ойго коюлган.

КАЛЫГУЛДУН МАСЕЛИ

Атын баккан азамат
Катын багар.
Итин баккан аялдар
Элге жагар.
Элге жаккан ал аял
Эрге жагар.
Шатыратып күн жааса,
Жерге жагар.
Жакшы чыккан азамат
Элин билээр.
Элин билген ал адам
Билим билээр.
Эчен түрлүү адамдын
Тилин билээр.
Чыгып турган ал адам
Чынар болоор.
Чымчык сайрап чынарга
Булбул коноор.
Түбү жоон тамырлуу
Терек болоор.
Көлөкөсү көп жанга
Керек болоор.
Андай адам табылбайт,

Кайда болоор.
Ошол чыкса дүйнөгө
Пайда болоор.
Тийип турган асманда
Күндөй болоор.
Макулуктун баарына
Бирдей болоор.
Ошол адам ойлосоң,
Кимден чыгаар.
Ушул турган калайык
Элден чыгаар.
Алтын, күмүш асылдар
Жерден чыгаар.
Эркек үндүү аялдын
Уяты жок,
Катын үндүү эркектин
Кубаты жок.
Инек мүйүздүү өгүздүн
Күчү жок.
Өгүз мүйүздүү инектин
Сүтү жок.
Кээ бир адам күркүрөйт,
Магдыры жок.

Кээ бир адам достошот,
Тамыры жок.
Акыл-макал экөө бирдей келер,
Ал экөөнүн айтканы күндөй тиер.
Билбеген наадандардын ичи күйөр,
Билгени адам ошону
Байым кылар.
Күркүрөккө түйүп,
Дайын кылар.
Билбегенден ошону
Айың кылар...
...Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Канжыганан катканын
Каптал билбейт, ат билет,
Азаматтын азганын
Өзү билбей, жат билет.
Жакшыны жатым дебе,
Жаманды өзүм дебе.
Мылтыктан тез ажал жок,
Тырнактай ак жарасы.
Булбуддан чечен бир куш жок,
Бармактай ак карасы.
Казанга боолук таккан жок,
Кайыпты кудай бакан жок,
Кара пейил жаккан жок.
Кетмен чапкан данын жейт,
Ууру кылган бир чымындай жанын жейт.
Ар немеге бир неме,
Кул күйөөгө күң жеңе,
Мамилеси бир теңге.
Чымын тийген төөгө
Ойсул-Ата не пайда?
Курсактан урган жаманга

Айтып айтпай не пайда?
Эри сүйбөс катынга
Шылдыр чачпак не пайда?
Бактылууну карасаң,
Муз үстүнө от жагат.
Багы жокту карасаң,
Кургак үйдөн суу тамат.
Көкүрөк чечен болбосо,
Көзү көрүп не кылат?
Жан кыйналат дебесен,
Жардылыктан ким өлөт?
Кырчын айтат талмын деп,
Кемер айтат жармын деп,
Чымчык айтат кушмун деп,
Чырпык айтат талмын деп,
Эшек айтат малмын деп.
Бай мактанса табылат,
Сабасында кору бар.
Жок мактанса чабылат,
Маңдайда калың шору бар.
Бир адамдан
Алтымыш уул тараса,
Ар кимиси
Ар бир ишке жараса.
Он беши дилде кылыч байланса,
Он беши хан алдында сайраса,
Он беши аштык эгин айдаса,
Он беши төргө көчүп жайласа.
...Жакшы уулдун башына
Ырыс менен кенч ойнойт,
Жаман уулдун башына
Келтек менен камчы ойнот.
Жакшы кыздын башына
Бермет менен шуру ойнойт.
Жаман кыздын башына
Сирке менен бит ойнойт.

СӨЗДҮК

Азамат – азамат

Кун – хун ҳақи

Тамыр – илдиз

Калайык – халқ, аҳоли

Чечен – нотик, нутк сўзловчи

Кун – кул хотин

Камчы – камчи

Жарды – камбағал

Аштык – овқатга ишлатиладиган ўт (лар)

Эгин – экин

Келтек – калтак

Бермет – садаф, марварид

Шуру – маржон

Сирке – сирка

Бит – бит

Сабаа – бурдук, саноч

Чырпык – шох, буток, новда

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Калыгул эл оозуна кантип алынган экен?
2. Эмне үчүн Калыгулду «олуя» деп аташкан?
3. «Калыгулдун масели» ырында қандай ойлор айтылган?
4. Көкүрөк чечен болбосо,
5. Көзү көрүп не кылат?
6. Жан кыйналат дебесең,
7. Жардылыктан ким өлөт? – деген саптардын маанисин турмуш менен байланышта чечмелеп бергиле.
8. Ырда жакшы кыз жана жакшы уул жөнүндө қандай ой айтылган?
9. Калыгулдун уламышка айланган ырчылар менен (Кет Бука, Асан кайгы, Балыкооз) болгон жакындыгы менен айырмачылыгын айтып бергиле
10. Калыгул кыргыз элдик оозеки чыгармачылыкта қандай орунду ээлейт?
11. Өзбек адабиятында Калыгулга окшогон ырчы-акындар барбы, болсо кимдер?
12. Калыгул жөнүндөгү кошумча маалыматтарды жыйнагыла.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Ырдан үзүндү жаттагыла.
2. Ырдын негизинде дилбаян жазгыла.

АРСТАНБЕК БУЙЛАШ УУЛУ

(1824–1878)

Арстанбек Буйлаш уулу 1840-жылы Ысык-Көлдүн Сыртында туулат. Анын балалык чагы атасы Буйлаштын жана ага-туугандарынын кой-козусун кайтаруу менен өтөт. Арстанбек Буйлаштын салбыр аялынан төрөлгөндүктөн, улуу аялдын балдарына тең ата боло албай чоңоет. Үстүнө курмушудан башка кийим кийбей, тое тамак жебей, эптеп борбуйон көтөрөт. Карыялардын айтуусуна караганда, жаш кезинен эле чыйрак чыгып, ырга жана комузга шыктуу болгон. Ал «Кожожаш», «Бердикожо», «Беш казак» аттуу кенже эпосторду айта билген. «Тар заман» Арстанбектин эң көлөмдүү чыгармасы болуу керек. Тилекке каршы, бул поэма да ырчынын калган ырларындай эле бизге толугу менен жеткен жок.

Атасы Буйлашты ээрчип, Арстанбектин Анжыянга барышы акындын ырчылык чеберчилигинин жогорулашына, анын атак-даңкка ээ болушуна көмөк көрсөтүп, кийинки тагдырына олуттуу таасир тийгизет. Арстанбек Алымбек датканын жанында жүрүп, той-тамашалардын үстүндө болот. Анжыян тегерегин бүт кыдырып, көп эл, көп жер көрөт. Далай комузчу, ырчылар менен беттешип, аларды жеңет.

Ал Калыгул сыяктуу олуя, көсөм инсан болгон. Аны Жеңижок менен жолугушкандагы:

Ырчы балам, Жеңижок,
Сенде ырчылыктын кеми жок!
Ырдасаң сөзүң нар экен,
Түбү терең ор экен.
Сени менен беттешкен
Ырчылардын шору экен.
Айт дедин айтып калайын,
Комуз күүсүн черткенде
Так келтире албаган
Тайкылыгың бар экен.
Термелтип колду бош таштап.
Жандырып ийип күүңдү
Жаздырган жайың бар экен.
Санат сөзүң сан экен,

Сайраган жайың бар экен.
Санжырага келгенде
Уруулардын тарыхын
Ундай элеп айтпаган
Сылтыган жериң бар экен.
Аттиң, балам, Жеңижок,
Пейлимден чыккан сөз эмес,
Периштелер айт деди.
Эгемдин берген белгисин,
Айтпай коер эрким жок.
Көксулууну алам деп
Каргышка калып калыпсың.
Артыңан бала ээрчибей
Көнүлүң толкуп телчибей

Бир ташы кем шум дүйнө.
Арман толо ичиң чок,
Кабатыр болбо сөзүмө
Тоодой мүшкүл түшсө да,
Томуктай кылып көтөрөт.

Таң калам адам күчүнө! – деген ырынан ачык көрүнөт. Ал өзүнүн ушундай кайталангыс чоң таланты менен Кокон хандыгына барымтага кеткен атасын, анын туугандарын бошотуп алган.

Арстанбек кыргыз элинин башынан өткөн бир нече оор окуяларды көрөт. Кокон хандыгынын үстөмдүгүн, бугу-сарбагыш чабыштарын, Кененсарынын кыргыздарга жасаган чабуулун жана орус падышалыгынын Кыргызстанда жүргүзгөн колониялык саясатынын чеке белин көрүп, 1882-жылы 42 жашында дүйнөдөн кайтат.

САНАТ

Бир туугандан кем эмес,
Бирге жүргөн айылдаш,
Тирүүлүктө агайын
Бирине бириң кадырлаш.
Өтүп кетсең өмүрүң
Экинчи кайра табылбас.
Жеринде күлүк болбосо,
Чоң байгеге чабылбас.
Жоо чаппаса жоголбос,
Жосунсуз адам оңолбос.
Кадырлаш болуп жүрбөсө,
Адамды адам сагынбас.
Оору-сыркоо болбосо,
Жакында адам карыбас.
Санаа тартып күйбөсө,
Сай-сайлап киши арыбас,
Жалкоо адам жарыбас.
Жамандык башка түшпөсө,
Адамга адам зарылбас.

Күнүгө алтын тапса да,
Акылсыз жигит байыбас.
Кайратың тону бузса да,
Кашыгың көлдү сузса да,
Оозундан чыккан сөзүнө,
Зоо куланып учса да,
Эл менен сен адамсың,
Элден чыксаң жамансың.
Кабарың күнгө кетсе да,
Жылдызга колуң жетсе да,
Жараткандын дүйнөсү
Бүт колуна өтсө да,
Эл менен сен бийиксиң,
Элден чыксаң кийиксиң.
Арзанды кымбат баалаган,
Сүткордун жайы – кара жер,
Айылга бүлүк чыр салган,
Анткордун жайы – кара жер.
Алсызга кайрым кылбаган,

Залимдин жайы – кара жер.
Өмүрүн кыйган адамдын
Канкордун жайы – кара жер.
Ушак-айың сүйлөгөн,
Уяттын жайын билбеген,
Жамандын жайы – кара жер.
Адамга жок пайдасы,
Ач көздүн жайы – кара жер.
Күйүткө өзүн алдырган,
Күндө ыйлап зар кылган,
Кайратсыз жайы – кара жер.
Эртели-кеч ооруса,
Азирейил тооруса,
Адамдын жайы – кара жер.
Ууру кылса түнүндө,
Уктап жатса күнүндө
Андайдын жайы – кара жер.
Зорлугу өтсө жакырга,
Зомбулук кылса бакырга
Зордун түбү - кара жер.
Катарлаш элге кан чачса,
Канкорлорго жан тартса,
Кандын жайы – кара жер,
Кара өзгөй болсо калкына
Калктын жетпей баркына
Жакырдык жанды кыйнаса,
Өйдө-төмөн чарпыла,
Акимдин жайы – кара жер.
Ажаан чыкса катының
Акыл сөзгө кирбесе,
Алкылдап беттеп сүйлөсө,
Анын жайы – кара жер.
Эрмин деп турса эрдемсип,
Эрдин тиштеп келберсип,
Эртели-кеч корсулдап,
Балага баар кылбаса,
Аялын уруп чырдаса,

Эрдин жайы – кара жер.
Эсиң оосо, эчки бак,
Мейли чебич, мейли улак,
Сүтүн ичсең күлазык,
Эти, майы эң артык,
Уяң тыбыт апаппак,
Чөп жакшысын таптаган,
Көк бетеге, көк шыбак.
Эгиндердин жакшысы
Эрте бышкан ар убак
Арпа болот баарыдан,
Ичип алсаң жармасын,
Талканы чын күлазык,
Суу атасы тонбогон,
Кайнап чыккан – таш булак.
Сөз атасы башында
Угуп турган кош кулак.
Чапса күлүк, минсе бек,
Жылкы атасы – Чын бурак.
Таап алып өмүрү
Талыкпастан сылап бак.
Адамзаттын досу экен,
Ажырабас чын ынак.
Тоо бузулуп, таш урап,
Тозулбаган жерде жок.
Чайпалбаган көлдө жок,
Чаалыкпаган жанда жок,
Бөксөрбөгөн сууда жок,
Бөлүнбөгөн элде жок,
Түгөнбөгөн кенде жок,
Түйшөлбөгөн пенде жок,
Терен акыл, кең пейил,
Термелбеген элде жок.
Бирде мырза, бирде кул,
Жаман жакшы элге жак,
Териң төгүп жерге жак...

СӨЗДҮК

күлүк – пойгачи ат
жоо – душман, ев
жалкоо – ялков
сүткөр – судхўр
зоо – қоя, тоғ
залим – қахри қаттик, золим
арпа – арпа

жарма – обиевғон
күлазык – озик-овқат
талкан – толкон
аким – ҳоқим
ажаап – жаҳли ёмон
көк бетеге – бетага

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Арстанбек Буйлаш уулу кайсы эпосторду айткан?
2. Санат ырынын негизги мааниси эмне жөнүндө экен?
3. Ырда кайсы сапаттар жөнүндө айтылган?
4. Жер жөнүндөгү ырчынын ой жүгүртүүсүн баамдагыла. Бул саптары аркылуу ал эмнени бизге айткысы келип жатат?
5. Адамды адам ылып турган эмне? Ырдан буларды табууга болобу? Болсо, тапкыла, сүйлөп бергиле.
6. Бул ырдан кандай тыянак чыгарууга болот? Өзүнөрдүн оюнарды сүйлөп бергиле
7. Ырдан үзүндү тандап өзбек тилине которуп көргүлө.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Ырдан үзүндү жаттагыла.
2. Арстанбек Буйлаш уулунун башка чыгармаларын таап окуп келгиле.

ЖАЗУУ ЖУМУШТАРЫ

Төмөндөгү темалардан бирөөнү тандап дилбаян жазгыла:

- «Уламышка айланган улуу акындардын өмүрү»;
- «Асан кайгы тирүү болгондо...»;
- «Калыгул олуянын баяны»;
- «Арстанбектин ырларынын таалими»;

Кетбуканын, Калыгулдун, Арстанбектин, Балыкооздун ырларын дептерге жазып, өзбек тилине которгула.

ЧЕЙРЕКТИК КАЙТАЛОО

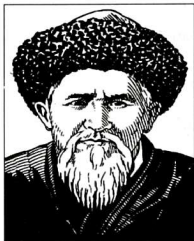
Төмөндөгү тапшырмаларды аткаргыла:

1. Уламышка айланган ырчылар кимдер?
2. Айханга (Чыңгызханга) баласы өлгөндүгүн ким угузган?
3. Чыңгызхан жөнүндө кандай маалымат билесинер?
4. «Элчи менен ырчыга өлүм жок» дегенди кандай түшүндүрө?
5. Асан кайгы кайсы кылымда, кимдер менен замандаш жашаган?
6. Санат, терме ырлары дегенди кандай түшүндүрө?
7. Эгерде Асан кайгы ушул заманда жашаса кантип кайгырмак?
8. Балыкооздун «Манас» айтып калышына кандай себеп болгон?
9. Балыкооз Манастын күмбөзү жөнүндө кандай ойлорду айткан?
10. Эмне үчүн Калыгулду «олуя» деп аташкан?
11. «Калыгулдун масели» ырында кандай ойлор айтылган?
12. Арстанбек Буйлаш уулу кайсы эпосторду айткан?
13. Санат ырынын негизги мааниси эмне жөнүндө экен?
14. Ырлардан үзүндү тандап өзбек тилине которгула.

ЭЛ ЫРЧЫЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНАН

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ

(1864–1933)

Токтогул Сатылганов 1864-жылы азыркы Токтогул районунун Кетмен-Төбө айылында туулуп, 1933-жылы каза болгон. Ал төкмө ырчы, обончу, комузчу, куудул, дастанчы, ойчул болгон. Айылдаштарынын айтымына караганда атасы Сатылган, энеси Бурма ырга шыктуу, күү жандуу адамдар болгон экен. Болочоктогу акын он үч жашынан ырдап, комуз черткен. Токтогул ашыктык ырларынан тартып терме, санат, насыят, үлгү, алым сабак, айтыш ырларынын бардыгын ар түркүн обондор менен ырдаган. «Насылкан», «Акбары», «Арман», «Чон кербез», «Келгендеги кербезим», «Туткун ыры», «Балам жок», «Элиме качан жетемин» жана башка ондогон ырлары менен обондору мукамдуулугу, вокалдык көркөм боекторунун көп түстүүлүгү менен кыргыздын элдик ыр чыгармачылыгынын уюткусун түзөт.

Токтогул комуз музыкасындагы эң башкы жанрлардын бири – айтыш күүлөрдүн (кара айтыш күүлөр) баштоочусу, негиз салуучуларынан, жайылтуучуларынан болгон. Ал ар бир күүсүнүн тарыхын айтып, ырдап, кол ойнотуп, кубултуп, түрдүү ыкмаларды, чертмелерди аткарган. Мисалы, «Армандуу чымчык», «Торгой менен турумтай», «Эрке сары», «Чайкама», «Кара өзгөй», «Тогуз кайрык» жана башка күүлөрдү чыгарган. Токтогул кыргыздын элдик аспаптык салттуу «Камбаркан», «Ботой», «Кербез», «Шыңгырама» аттуу күүлөрдүн буроолорунда, үлгүсүндө, түрүндө өзүнүн жаңы күүлөрүн да жараткан.

1928-жылы москвалык музыка изилдөөчү А.Затаевич Токтогулдун өзүнүн аткаруусунда «Токтогулдун тогуз кайрык», «Шыңгырама кыз ойготор», «Алайдын миң кыял», «Токтогулдун кербези» жана башка 18 күү жазып алган.

Токтогул төкмө ырчы, обончу, куудул, комузчу гана эмес, «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан», «Олжобай менен

Кишимжан», аттуу дастандарды айткан чоң дастанчы да болгон. Ал ар бир дастанды өз обону менен өтө устаттыкта комуздун коштоосунда аткарган.

Токтогул Калык, Коргоол, Алымкул, Атай, Эшмамбеттин жана башка бир топ чыгармачыл жаштардын устаты да болгон. Улуу шайыр өзбекче, казакча, татарча, орусча ырдап, алардын күүлөрүн балалайкада, комузда черткен. Бул тууралуу замандаштарынын эскерүүлөрү бар.

Токтогулдун музыкалык мурастары кыргыздын жазма профессионалдык музыкасынын жаралышына, өнүгүшүнө өтө күчтүү таасир эткен.

ДҮНҮЙӨ

Бул дүнүйө бекерсиң,
Бир күн өтүп кетерсиң,
Опосу жок дүнүйөнүн,
Түбүнө ким жетерсиң?

Келеринде, дүнүйө,
Толукшуп чыккан айдайсың.
Кетеринде, дүнүйө,
Суу жүрбөгөн сайдайсың.

Келеринде, дүнүйө,
Асмандагы күндөйсүң.
Кетеринде, дүнүйө,
Кайгылуу көңүл кирдейсиң.

Келеринде, дүнүйө,
Өзөңгө бүткөн талдайсың.
Кетеринде, дүнүйө,
Өлүмдөн бетер алдайсың.

Келеринде, дүнүйө,
Мөмөлүү дарак шактайсың.
Кетеринде, дүнүйө,
Суу жетпеген кактайсың.

Келеринде, дүнүйө,
Алмач өркөч лөктөйсүң.
Кетеринде, дүнүйө,
Тулпар минсең жетпейсиң.

Келеринде, дүнүйө,
Аргымак минип ойнорсуң.
Кетеринде, дүнүйө,
Айланып учкан торгойсуң.

Келеринде, дүнүйө,
Адырдан соккон желдейсиң.
Кетеринде, дүнүйө,
Кол жетпес аска белдейсиң.

Келеринде, дүнүйө,
Ай менен күндөй жарыксың.
Кетеринде, дүнүйө,
Таманы түшкөн чарыксың.

Келеринде, дүнүйө,
Кош тегирмен ноодойсуң.
Кетеринде, дүнүйө,
Көз жетпес бийик зоодойсуң.

Келериңде, дүнүйө,
Алтын жагоо куштайсың.
Кетериңде, дүнүйө,
Кышкы чилде, муздайсың.

Келериңде, дүнүйө,
Алтын така тулпарсың.
Кетериңде, дүнүйө,
Артынан кууса жеткирбес,
Айланып учкан шумкарсың.

Келериңде, дүнүйө,
Урууда күлүк дулдулсуң.
Кетериңде, дүнүйө,
Уясын бузган булбулсуң.

Келериңде, дүнүйө,
Ташкын дайра селдейсиң.
Кетериңде, дүнүйө,
Карматпас бороон желдейсиң.

Келериңде, дүнүйө,
Алтын тутка түркүксүң.
Кетериңде, дүнүйө,
Туурдан учкан бүркүтсүң.

Келериңде, дүнүйө,
Кебелбес эрдин мүлкүсүң.
Кетериңде, дүнүйө,
Керүүдөн качкан түлкүсүң.

Келериңде, дүнүйө,
Байгеден чыккан аттайсың.
Кетериңде, дүнүйө,
Мөмөсү түшкөн шактайсың.

Келериңде, дүнүйө,
Курбулуу тоодо уларсың.
Кетериңде, дүнүйө,
Куйругун жанчкан жылансың.

Келериңде, дүнүйө,
Көкболот шамшар-канжарсың.
Кетериңде, дүнүйө,
Көксөө болгон чалдайсың.

Келериңде, дүнүйө,
Жоо качырган эрдейсиң.
Кетериңде, дүнүйө,
Кейиген менен келбейсиң.

Келериңде, дүнүйө,
Кериде жайык конушсуң.
Кетериңде, дүнүйө,
Капкагы сынган комузсуң.

Келериңде, дүнүйө,
Чытырман калың токойсуң.
Кетериңде, дүнүйө,
Жыртылган тери чокойсуң.

Келериңде, дүнүйө,
Ак үйгө салган айнексиң.
Кетериңде, дүнүйө,
Туткасы сынган чайнексиң.

Келериңде, дүнүйө,
Ала кар жаткан бийиксиң.
Кетериңде, дүнүйө,
Мергенден качкан кийиксиң.

Келериңде, дүнүйө,
Көкөлөп өскөн чынарсың.
Кетериңде, дүнүйө,
Шамалдан качкан тумансың.

Келеринде, дүнүйө,
Толкуган көлдө шардайсың.
Кетеринде, дүнүйө,
Томугу түшкөн тайдайсың.

Келеринде, дүнүйө,
Жыйырма беш жаштайсың.
Кетеринде, дүнүйө,
Жыдыган кара чачтайсың.

Келеринде, дүнүйө,
Караңгы тамда чыраксың.
Кетеринде, дүнүйө,
Карышкыр жеген улаксың.

Келеринде, дүнүйө,
Айчыгы алтын туудайсың.
Кетеринде, дүнүйө,
Соолгон кудук суудайсың.

Келеринде, дүнүйө,
Булутсуз тийген күндөйсүң.
Жанаша чыгып ыргалган
Жазгы талдай бүрдөйсүң.

Кетеринде, дүнүйө,
Булут баскан түндөйсүң,
Карарып алса көңүлүң,
Кармаса колго кирбейсиң.

Келеринде, дүнүйө,
Түнкүсүн жарык айдайсың,
Адамдын көөнүн сергиткен.
Жашыл гүлдүү жайдайсың.
Кетеринде, дүнүйө,
Кайрылып карап койбогон
Кайыры жок байдайсың.

Келеринде, дүнүйө,
Жайкалган ыраң чөптөйсүң,
Жашылданып буруксуп,
Туш-туш жакка көктөйсүң.

Кетеринде, дүнүйө,
Эшиктен төргө өтпөйсүң.
Жардылыкка таянтып,
Жакыныңды өрттөйсүң.

Келеринде, дүнүйө,
Бир туугандан ынаксың.
Караңгыда жарк эткен,
Кавхар, жакут чыраксың.

Кетеринде, дүнүйө,
Душманымдан ырааксың.
Келеринде, дүнүйө,
Жаз бүрдөгөн терексиң,
Жагалданып көңүлдү
Жаш, карыга керексиң.

Кетеринде, дүнүйө,
Түбү түшкөн челексиң.
Келеринде, дүнүйө,
Бүр алган кырчын талдайсың,
Таттылыгың тамшантып,
Шекер менен балдайсың.

Кетеринде, дүнүйө,
Азыткыдай алдайсың.
Келеринде, дүнүйө,
Жасалгалуу үйдөйсүң.

Кетеринде, дүнүйө,
Жакыныңды сүйбөйсүң.
Келеринде, дүнүйө,
Ташып чыккан булаксың.

Кетеринде, дүнүйө,
Желсиз өчкөн чыраксын.
Келеринде дүнүйө
От жакпай оргуп кайнайсын

Күн тийгендей жаркырап
Күлө багып жайнайсын.
Дүнүйө чиркин ушундай,
Колундан качкан кушундай.

СӨЗДҮК

келүү – келмок
кетүү – кетиш
дүнүйө – дунё
сай – дарё йўли
өзөн – ўзан
момо – мева
лөк – кучли, улкан

кавхар – гавхар
жакут – яркирама тош, чакнок тош
челек – челак
шекер – шакар
бал – асал, бол
чырак – чирок

ГҮЛДӨП АЛ

Кара күрмө шай кийип,
Бойлогула, кыздар ай.
Кадыр, көңүл бар чакта
Ойногула, кыздар ай,
Кайрылып келбейт өмүрүн,
Ойлогула, кыздар ай,
Ойной албай, күлө албай,
Оюндун баркын биле албай,
Кайран жашты картайтып
Койбогула, кыздар ай!...
Кызыл күрмө шай кийип,
Бойлогула, кыздар ай.
Кызуу көңүл бар чакта
Ойногула, кыздар ай,
Кылчайып келбейт өмүрүн,
Ойлогула, кыздар ай,
Ойной албай, күлө албай,
Оюндун баркын биле албай,
Кызык күнүң өткөрүп,
Койбогула, кыздар ай!...

Кызыл жибек түрдө бар,
Кызыл тилим, сүйлөп ал,
Кылчайып келбейт өмүрүн,
Кыз экенде гүлдөп ал.
Кыялданып качпагын,
Кыз ойнобос көрдө бар.
Жашыл жибек түрдө бар,
Балалыктын чагында,
Жаңсап тилим, сүйлөп ал
Жанып келбейт өмүрүн,
Жаш экенде гүлдөп ал,
Жалтанбагын, качпагын,
Жаш ойнобос көрдө бар.
Кайран өмүр барында,
Гүлкайырдай гүлдөп ал
Күлгүн жашың барында.
Карылык кууп жеткен соң,
Кара чым басып дененди
Каларсың жердин жайында...

СӨЗДҮК

кош тегирмен – икки тегирмон

ноо – нов

алтын жагоо – зар буйинбоғ

жарды – камбағал

кара күрмө – енгсиз кийим

күлгүн жаш – гулгун ёшлик

кара чым – чим

кызык – қизик

жибек – ипак

көр – гўр

карылык – қарилик

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Т.Сатылгановдун «Дүнүйө», «Гүлдөп ал» деген ырларынын негизги идеясы жөнүндө айтып бергиле.
2. Өз ырына «Дүнүйө» деп ат коюуда ырчы эмнени көзгө туткан?
3. Ырчы дүнүйөнү эмнелерге салыштырып жатат?
4. Дүнүйө жөнүндө өз оюңарды айтып бергиле.
5. Дүнүйө келеринде кандай экен?
6. Дүнүйө кетеринде кандай экен?
7. Дүнүйөнүн келиши-кетиши кандай көркөм ыкма аркылуу берилген?
8. Антитеза, параллелизм деген түшүнүккө ой жүгүрткүлө.
9. Акын «Гүлдөп ал» ырында жаштык жөнүндө кандай ойлорду айткан?
10. Ырларды кыраат окугула.
11. Ырларды обону менен аткаргыла.

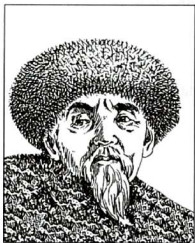
ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Ырлардан үзүндү жаттагыла.
2. Үзүндү тандап алып, өзбек тилине которгула.

ТОГОЛОК МОЛДО

(АБДРАХМАН БАЙЫМБЕТ)

(1860–1943)

Байымбет Абдракман уулу – 1860-жылы Ак-Талаа районундагы Куртка деген айылда туулган жазма акын жана манасчы.

Атасынан 14 жашында ажырап, андан кийин аталаш агасы Музооке ырчыны ээрчип, ошонун тарбиясында жүргөн. Кадимки Тыныбек жомокчунун ал жашаган айылга келип «Манас» айтышы жаш балага катуу таасир эткен. Кирпик ирмебей тикирейип карап отурган баланы кыраакы Тыныбек да байкап, өзү менен ала кеткен.

Ага «Тоголок Молдо» деген ылакап атты берген да дал ошол Тыныбек болгон. Кийинчерээк бүтүндөй кыргыз жергесин түрө кыдырып, ырчы-чоорчуларга кезигип, тажрыйба алышы анын дүйнө таанымынын кеңейишине өбөлгө түзгөн. Ошондой эле сабаттуулугунун жыйынтыгы менен ал кыргыз адабияты эле эмес, чыгыш адабияты менен да жакындан тааныш болгон.

«Он сегиз жашка келгенде,

Акын болдум атанып.

«Манасты» бүт үйрөндүм,

Тыныбектен жат алып», –

деген Тоголок Молдо санжыра-тарыхты да мыкты өздөштүрүп, Манастын тарыхый доорун тапканга да бир топ далалат кылган.

Баскан-турганын, уккан билгенинин баарын кагазга түшүрүп жүргөн Тоголок Молдо 1916-жылкы Үркүндө жазгандарынын баарын жоготуп жиберген.

1936-жылдан тартып бул ишке кайра баштан киришкен. «Манас» боюнча өз вариантын өзү кагазга түшүргөн. Башка манасчылардай болуп түш көрүп айтып калгандыгы жөнүндө Тоголок Молдо эч нерсе жазган эмес. Тоголок Молдо Ыраамдын Ырчы уулунан тартып, өзү менен кошо жашаган замандаш манасчыларга чейинки Улуу жомоктун жүгүн көтөрүнүп, аны кесип кылып

аркалаган манасчылардын 31 ырга салып, санаттап кошкон. Мунун өзү да тарых үчүн зор табылга десек болот.

Низами, Навои, Фирдоуси, Хафиз, Абай сыяктуу чыгыштын улуу акындарынын чыгармалары менен жакшы тааныш болгон жана кыргыздын оозеки чыгармалары жана мифтик түшүнүк, ишенимдерден да кабардар болгон. Эл оозундагы «Шырдакбек», «Жаңыл Мырза», «Мендирман» сыяктуу дастандарды кагазга түшүрүп, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясына тапшырган. Ошондой эле эл кыдырып кыргыз тарыхын, санжыраларын жыйнап кагаз бетине түшүргөн.

Тоголок Молдо 1937-жылдан тартып 1941-жылга чейин Кыргыз Илимдер академиясына «Манас» үчилтиги боюнча 98703 сап ыр тапшырган. Анын ичинен «Семетей» 44873 сап ырдан туруп, башка бөлүктөргө караганда толук жазылган десек болот. Ал эми «Манас» бөлүмүндөгү «Манастын ашы» сыяктуу окуя башка манасчыларда кезикпегендиги менен айырмаланып турат (Чоюке Өмүр уулу, Алмабек Тойчубек уулу, Ыбырайым Абдыракман уулу, Кубанычбек Алмабековду эске албаганда). Калганы Сагымбайдын варианты менен үндөш. Экөөнүн тең устаты Тыныбек болгондуктан, муну мыйзам ченемдүү көрүнүш катары кароого мүмкүн.

Өз дооруунда сейрек кездешкен сабаттуу адамдардын бири, балдар адабияты үчүн кайталангыс чыгармаларды калтырган жазгыч акын, ошону менен эле бирге төкмө, манасчы Тоголок Молдо 1942-жылы өзү туулган Куртка айылында каза болгон.

АЛА-ТОО

Ала-Тоонун арасы,
Жалпы жердин сарасы.
Айтып өтөм бир катар,
Аңгемесин карачы.
Башы Ак-Сай, Чатыр-Көл,
Туурасы Торугарт жапыс бел.
Ушул жерди жердешип,
Өсүп-өнгөн кыргыз эл.
Аягында Арпа бар,
Салтанаты канча бар.

Көрбөгөн жан бир көрсө,
Көөнү ачылып шаттанар.
Ак-Сай менен Арпада
Ар уруу чөптүн кени бар.
Абышкасы оштонуп,
Жигиттен кыйын деми бар.
Ала-Тоо деп аталып,
Аягы кетет керилип,
Албан түрлүү чөптөрү,
Адамга сонун көрүнүп.

Ала-Тоодон ар канча,
Сонун тоолор бөлүнүп,
Атагы дайын билинет,
Анык көзгө көрүнүп.
Түп атагы Тянь-Шань,
Турган эли бир канча,
Келгендин баарын батырып,
Көрүнбөйт көзгө бир жанча.
Керме-Тоо дейт аталып,
Айтылып жүргөн ыр менен
Кар жаабаган себеби,
Касиеттүү сыр менен.
Кең өзөн, Чүйдү калтырбай,
Көрсөтүп өтөр кези бар.
Баяндоого кең Чүйдү,
Байымбеттин сөзү бар.
Сонундуктан Чүй жери
Алтын күрөк аталган.
Сары өзөн Чүйдү жердеген,
Адамы калбайт катардан,
Чүйдүн башы Көк-Ойрок,
Келишкен жайлоо сонуну,
Айткан менен түгөнбөс,
Ар канчалык поруму.
Соң-Көл деген көлү бар,
Куртка деген бели бар,
Нары жагында Жумгалды,
Айтып өтөр жөнү бар.
Кара-Кече жеринде,
Таш көмүрдүн кени бар.
Солтон-Сары, Соку-Таш,
Курттуу-Көл, Балгарт, Кара-Саз.
Нарындын башы Тарагай,
Кемир-Кырмак, Кара-Таш.
Сары-Жазы, Ак-Шыйрак,

Үч-Каркыра, Кеген бар,
Ботонун Сазы деген бар.
Болжолсуз сонун Текес бар.
Шарапаттуу Ысык-Көл,
Тамашалуу кызык бар.
Кызыл-Кыя бели бар,
Көчмөн кыргыз эли бар.
Сыбызгы жумшак жели бар,
Жайкалган жатык бели бар,
Эзелден туруп жердеген,
Элет кыргыз эли бар.
Кайыптар оттоп төлдөгөн,
Албан түрлүү чөбү бар.
Аркар, кулжа, ак кийик,
Аралаш жаткан төрү бар.
Кадырын билген адамга,
Касиеттүү жери бар.
Ортосунда чалкайган,
Чатыр-Көлдөй көлү бар,
Баарысын айтып өтөйүн,
Касиеттүү Ала-Тоо,
Кай жеринде кеми бар!
Кан-Теңирден бөлүнүп,
Каркайып сонун көрүнүп,
Төрт түлүк малга адамы,
Жыргап жатат чөмүлүп.
Алай менен Мургапта,
Кымызын ичип кызарып,
Кыргыздар жатат желигип.
Аркар менен кулжасы,
Эчки менен текеси,
Айдап койгон адам жок,
Эркинче жүрөт семирп.
Элик, бөкөн, кураны,
Бугу, марал бу дагы,

«Толубай курук тообо», - деп
Тоосунда боздойт улары.
Талаа, түзү куру эмес,
Шаркырап аккан булагы.
Таалайлуу жерди ээлеген,
Жалпы кыргыз турагы.
Чөбү кайрак бетеге,
Жылтыркан, шыбак кошулуп,
Кашка беде, мекеси,
Катыш чөптөр кошулуп.
Бетеге, тулаң, тармал саз,
Жердеген адам малга мас.
Көзүнө адам илбестен,
Көлүндө дуулайт өрдөк, каз.
Кара кыяк – көдөөсү,
Сарбашыл гүлдөр бедеси,
Бир көрүп өткөн адамга,
Көрүнүп турат элеси,
Адырын түлкү жойлогон,
Адамы жыргап ойногон,
Ар түрдүү катыш чөбүнөн,
Айбан мал жесе тойбогон.
Арык малы даң салып,
Алты күндө семирив,
Аны баккан ээси,
Арпадай деп ойлогон.
Бөрүсү жүрөт тоолордо,
Мергенден коркуп шектенип.

Түндөсү малга чабыттап,
Тоо таштарга бекинип,
Бөрүнүн түлкү жолдошу,
Бирин-бири коргоочу,
Табылып калган жеринде,
Аңчылардын олжосу.
Суур менен кашкулак,
Ийинге кирип жатканы.
Эбин таап алууга,
Аңчылар салат капканды.
Кашкулак менен суурду,
Капканчы кармап көп алат.
Мээнетсиз пайда келтирди,
«Бекер олжо», – деп алат.
Карагай черлүү жеринде,
Чөө дегени дагы бар.
Саксайган сары аюу бар,
Аюуда далай каруу бар.
Салбырынга келгенде,
Сүлөөсүн менен илбирстен
Атып келет мергендер.
Мадыл менен суусар бар,
Буларды алат капканга,
Кымбат болот сатканга.
Аңчылар буга кубанат,
Арзан олжо тапканга.
«Бул бир катар оокат: – деп,
Бала-чака бакканга».

СӨЗДҮК

уруу – кабила
порум – шакл, ташки кўриниш
сыбызгы – сибизга (най)
аркар – ёввойи тоғ кўйи
кулжа – ургочи ёввойи кўй
бөкөн – оккуйрук
курап – буғунинг бир тури
суур – сувур

кашкулак – бўрсик
чөө – чиябўри
сүлөөсүн – силовсин
илбирс – коплон
аюу – айик
салбырын – ов килмок
аңчы – овчи

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Ала-Тоо жөнүндө дагы кандай ырларды билесиңер?
2. Ала-Тоону картадан көрсөтүп бере аласыңарбы?
3. Бирда айтылган жер-суу аттарын Кыргызстандын картасынан тапкыла.
4. Бирда айтылган өсүмдүктөргө токтолгула. Аларды көрдүңөр беле?
5. Бирда айтылган жан-жаныбарлар жөнүндө эмне билесиңер?
6. Ала-Тоонун сүрөтүн тарткыла.
7. Ырды кыраат окугула.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Брдан үзүндү жаттагыла.
2. Бр боюнча сүрөттүү альбом жасагыла.
3. Брдан үзүндү тандап алып, өзбек тилине которгула.

МОЛДО НИЯЗ

(1823–1886)

Молдо Нияз Эрназар уулу – кыргыздын чыгаан жазмачы акыны, ойчулу, философу.

1823-жылы азыркы Баткен облусунун Кадамжай районундагы Кызыл-Булак кыштагында туулуп, 1896-жылы дүйнөдөн кайткан.

Молдо Нияз өз доорунун билимдүү жана араб, парсы жана чагатай тилдеринде сүйлөй да, окуй да билген адамдарынан болгон. Кыргыздын алгычкы жазгыч акындарынын бири жана Кашкар шаарындагы медреседен билим алган.

Совет доорунда Молдо Нияз жөнүндө академик Болот Юнусалиевдин бир чакан макаласын айтпаганда, башка бир да эмгек жазылбаган.

Акындын араб арибинде жазылган ырларын кириллицага көчүрүп, өзүнчө жыйнак кылып чыгарууга илимпоз ирети чоң эмгегин үрөгөн Омор Соороновдун жазышынча, «Молдо Нияздын өз колу менен жазып, түптөп жана китеп кылып жасаган 7 кол китеби болгон экен».

Акын өз чыгармаларында өмүр-өлүм, адеп-ахлак, бейадепсиздик, жаманчылык-жакшылыкка байланыштуу турмуштук-философиялык темаларга, Кокон хандыгынын аймагындагы кыргыздар баштан кечирген тарыхый окуяларды чагылдырып, Алымкул аталык, Курманжан датка, Полот хан сыяктуу журт башылардын ишмердиги тууралуу маалымат берет.

«Молдо Нияз: Санат дигарстар» деген аталышта 1993-жылы жарык көргөн жыйнактагы ырлары тастыктагандай, акын Түндүк жана Түштүк кыргыздары байырлаган жерлерди, Кашкар, Бухара, Самарканд тарапты тегиз кыдырып чыккан.

1993-жылы ноябрь айында кыргыз коомчулугу жазмачы ырчынын 170 жылдык мааракесин кеңири белгилеген.

ДАТКАЙЫМ

Каттап көрдүм шу жылы
Хан-Абад, Сузак жолуну.
Топурак-Белге барганда,
Миң үйдүк мундуз төрөсү,
Миңбашы Максyt жолукту.

Өкүмдар Максyt миңбашы,
Улук-аян күндөрдө,
Алып кирди үйүгө.
Көзүм түштү төрүгө,
Жайнамаз, килем, салыптыр,

Жата турган жериге.
Ата уул Максыйт миң башы,
Ак шумкар экен салганы,
Ай жамал сулуу алганы.
Торала туйгун салганы,
Төрөлөр кызы айымдай,
Бир шахардин баасы,
Миң башынын алганы.
Ак куржуну базарлык,
Салып келди миң башы,
Кыздарыга арзылап.
Кызыл шуру, чач папик,
Алып келди миң башы.
Базардан келген буюм деп,
Бирини колго албады.
Кыздан сулуу Даткайым,
Кыя көзүн салбады.
Суксур моюн, суу талдай,
Сулуулугун мен билдим.
Сунган бутун жыйбаган,
Улуктугун мен билдим.
Ак үйүнүн төрүдө,
Оңдоп килем жүк жыйып.
Отурсаң аптап айымдай,
Дөөлөтүңдү айтамын.
Атайы келген мейманга,
Аштуулугун айтамын.
Эки колуң боорунда,
Баштуулугуң айтамын.
Босого жайың-сөөрүндө,
Муратка жетсин миң башы,
Даткайым сенин доорунда.
Атың кетти ар жерге,
Ай жамал сулуу Даткайым.
Атыны жакшы чыгарып,

Айтып жүрөм ар жерге.
Босого бойлуу, кара чач,
Мунчайам узун болорбу.
Ак бетинин ортосу,
Анардай кызыл болорбу.
Даткайымдын жамалы,
Ак тамагы ак сүттөй,
Ак бети айдын жүзүндөй,
Көздөрү чилги жүзүмдөй.
Чачы кара кундуздай,
Сааркы чолпон жылдыздай.
Кашы кара пиликтей,
Колдору койун жиликтей.
Султан боюн карасан,
Суудан чыккан сүлүктөй.
Куурчактай Даткайым,
Кумарлуу көзү сүзүлүп,
Күлө баса үзүлүп.
Агачайым кара көз,
Айымдарча бар экен.
Туйгун төрө айымы,
Тумарканча бар экен.
Аты чыккан ааламга,
Алымбектин алганы.
Курманжанча бар экен.
Көп жерде жакшы айым көп,
Көргөнүмдү мен айттым.
Көзү жакшы Даткайым,
Көрбөсөм кайдан билейин,
Көргөн үчүн сени айттым.
Жакшылыгың мен айттым,
Жамалыңды көп айттым.
Сыпатыңды сөз кылдым,
Султандыгың билбеймин.
Айта берсем түгөнбөйт,

Даткайымдын санаты.
Алтындан экен ийиги,
Айбаштуу экен эшиги,
Күмүштөн экен бешиги,
Күндө жыйын эшиги,
Көлдөй назик көңүлү,
Там болбосун Даткайым.

Өмүр өтүп кеткиче,
Кам болбосун Даткайым.
Даткайымдын атыны,
Көчкөндө кулдар токусун.
Санатыны саз айттым,
Көргөндөр түзүк окусун.

СӨЗДҮК

Жайнамаз – намаз ўкиладиган гиламча
Шумкар – лочин
Туйгун – киргий
сөөрү – каравот
пилик – пилик
сүлүк – зулук
ийик – дук, йиг

миң башы – миңбоши
төрө – тұра
султан – султон
бешик – бешик
күмүш – кумуш
көңүл – диккат, эйтибор

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Молдо Нияздын өмүрү чыгармачылыгы жөнүндө кандай маалымат алдыңар?
2. Даткайымды акын кандай сүрөттөйт?
3. Адамдын сулуулугу эмнеде деп ойлойсуңар?
4. Даткайымды сүрөттөө үчүн колдонулган көркөм сөз каражаттарына көңүл бөлүлө.
5. Салыштыруу, метафора, эпитеттердин жакындыктары менен айырмачылыктарын аныктагыла.
6. Өзүңөргө жаккан ыр саптарын жаттагыла. Эмне үчүн жаккандыгын далилдеп сүйлөп бергиле.
7. «Даткайым» ыры кандай жанрдагы, кандай темадагы ырга кирет?

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Ырдан үзүндү жаттагыла.
2. Ырдын үзүндүлөрүн өзбек тилине которгула.

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ

(1884–1949)

Барпы Алыкулов Жалал-Абад облусуна караштуу Сузак районунун Ачы кыштагында 1884-жылы дүйнөгө келген. Атасы – Алыкул, анын атасы – Шамурза тегинен жарды, кембагалдын тукуму болгондуктан, ар кимге жалчы жүрүп өмүр өткөрүштү. Барпы да эс тартканы Мадалы, Назарбай деген байлардын малын багып, отунун алып, күлүн чыгарды. Кийин Ысакбайда малай жүрөт

Ушундай оор турмуш кечиргенине карабай, Барпы ырчылык өнөргө эрте аралашты. Он алты жашка чыгып-чыкпай акындык даңкы эл арасында жайылды. Акындын өзүнүн айтымында атасы Алыкулдан «Залим хандар азабы» деген ырды үйрөнгөн. Ал ырда Кокон хандарынын катаалдыгы сындалат. Демек, Барпынын акын болушуна атасынын салымы бар десек болот.

Барпы отуздан өткөнгө чейин малайлыкта жүрүп, Октябрь төңкөрүшү жеңгенден кийин гана эркин, өз алдынча жашады. Алдыңкылардан болуп жаңы турмушту түптөп, көч башында болду. Союз кошчу жана өз ара көмөктөшүү топторунда кызмат өтөп, айыл кеңешинин орун басары да болуп жүрдү. Өткөн оор турмуш өз таасирин бердиби, Барпы 36 жаш курагында катуу ооруга чалдыгып, эки көзү тең бүдөмүктөп калат. Даанышман акын 1949-жылы 9-ноябрында фрунзе шаарында (азыркы Бишкек шаары) дүйнөдөн кайтты. Сөөгү калаанын түндүгүндөгү Ала-Арча көрүстөнүнө коюлган.

Барпынын чыгармачылык ишинин башталышы эки кылым тогошкон мезгилге туш келет. Акын Октябрь төңкөрүшүнө чейинки чыгармаларында элдин карангалыкка кептелип, оор күндөргө туш болгонун, ал эми үстөмдүк кылган таптын өкүлдөрү өкүмүн өктөм жүргүзүп элди эзип жатканын, өзүнө окшогон жарды-жалчылардын күнүмдүк кунарсыз тирилигин ырдады. Чыгармачылык жактан такшалуу, ойдун конкреттүүлүгү, алдыга, келечекке болгон умтулуу, прогрессивдүү кадамдар акындын «Тендик бир күн жарк этер» деген ырынан ачык байкалат. Акын эс тарткандан эле социалдык теңсиздикти баамдап, эзүүчү ким, эзилүүчү ким экенин ажырата баштайт. Ошондо эле анын ар кандай теңсиздикке, акыйкатсыздыкка, алдамчылыкка

каршы сезими ойгонуп калганы чыгармачылык эволюциясынан даана байкалып отурат.

Барпы акын катары калыптанып отуруп, чыгармачылык тематикасын башка багытка бурду. Акындын «Алдамчы эшен», «Сук молдо», «Мадалы ажыга», «Эмчилерге», «Эмне бар бул жерде», «Сопу» деген ырлары дин өкүлдөрүнүн ашкан алдамчылыгын ашкерелейт. Мунусу үчүн Барпы жазага да тартылып жүрдү. Бирок жеринен акыйкат адам ага болмок беле, аларды мыскылдап, тартынбай бетине чындыкты айтып, чыгармачылыгын бул багытта улам күчөтүп отурду. Барпыны «дин бузар», мусулманчылыкка каршы адам деп айтууга болбойт. Ал мусулмачылыкты элден кем эмес туткан. Жогорку ырларында акын айрым молдо, сопу, эшендердин динге жамынып алып жасаган жагымсыз иш-аракеттерин, элди алдап, башын айлантып жатканын ашкерелеген.

К. Даутов «Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү» адабий иликтөөсүндө ырчынын чыгармачылыгын ар тараптан изилдеп, анын чеберчилигин сырын ишенимдүү далилдөө менен өзгөчө сүйүү лирикасыныны көркөмдүгүн, анын себептерин терең ачып берген.

Чындыгында эле, Барпынын сүйүү-ашыктык ырлары учурунда уккандардын делебесин кандай ойготуп, ышкы-кумарын кандай жандырса, бүгүн деле ошол табынан, өрттүү деминен ажырабай, керемет сезимдин чексиз дүйнөсүнө жетелегени жетелеген. Бекеринен атактуу Байдылда «Көр болгон менен ыр жактан, көздүүнү артка калтырчу, «Мөлмөлдү» андай айта албайт, жыйылып келсе, жалпы ырчы!», – деп эргибеген.

Жогорудагы эмгегинен биз мисал келтирген адабиятчы К. Даутов: «Сүйүү – Барпынын жалындаган ышкы-кумары менен тереңден-тереңге шунгуп, бийиктен-бийикке эргип, асмандагы куштай эркин чабыттап, көңүл черин каалаганча жазып, бар акындык дараматын шаркыратып төгүп ырдаган ыры. Ырдаган деш аздык кылат, аны менен жашаган, сүйүү акындын тагдыры болгон». «Барпынын лирикалык каарманы – сүйүүнү жаркыраган идеал тутуп, аны таза ниетиндей кастарлап, улуу максат, улуу сезимдер менен бөпөлөп алып жүргөн адам. Ал – сүйүүнүн жандуу үлгүсү...Акындын өзүнө сүйүүнү ырдаган деп айтыш аздык кылгандай эле, лирикалык каарманына да сүйөт деген сөз жупуну элес калтырат. Ырчынын өзү махабат менен жашаган сыяктуу эле, ал да махабат менен жашайт. Махабат ырчынын тагдыры болгон сыяктуу эле, анын өмүр тагдыры, сүйүүсүз жарык күнү жок », – деп жазат.

Адабиятчы андан ары өз оюн минтип улантат: «Архитектуралык ансамбли

таптакыр бөлөкчө кынапталып жасалган мындай махабат дүйнөсүнөн бүткөн миниатюралык имарат кайсы конкрет сапат белгилери менен айырмаланып турат?» – деп суроо коет да, буга: «Баарынан мурда угарман менен окурманды өзүнө тарта билүү ыкмасынын жандуулугу... экинчиси – ырдын угулушу да, окулушу да башка, эстетикалык баалуулугу зор, таасири бөлөкчө... үчүнчүсү – акындын көркөм фантазиясынын күчтүүлүгү. А чыныгы көркөм фантазия, Э.В. Ильенков таамай аныктама бергендей, ...өтө ыкчам жүргүзүлүүчү чабытчыл ойлордун эң түшүмдүүсү. Адамдын өзү алкагында жашаган дүйнөнү кабылдоо активдүүлүгүн ашырып турчу универсал шык-жөндөм». Бардык маселенин сыр түйүнү дал мына ушул универсал жөндөмдүүлүктө», – деп тыянактайт.

Чын-чынына келгенде, Барпынын махабат темасындагы «Гүл кыздар», «Мөлмөлүм», «Мырзайым», «Лөлүкан», «Буракжан», «Гөзал кыз», «Кара көз», «Ак дилбар», «Тартип», «Дилбарым», «Өзгөчөм», «Алтын», «Ак жылдыз» сыяктуу ырлары сүйүү ырларынын кайталангыс мыкты үлгүлөрүнөн болуп калды.

КӨЗ

Бул көздөн ырлар курап турам өзүм,
Укканга тарых болуп калсын сөзүм.
Канатсыз улуу сууну кечкен көзүм,
Тиктесем, алыскыга жеткен көзүм.
Өзүмө бирге бүткөн ынак көзүм,
Түнкүсүн жарык кылган чырак – көзүм.
Таң менен ширин жолдош болгон көзүм.
Сен болбой, жүргүзө албайт эч ким өзүн.
Маңдайда жарык нурум – эки көзүм,
Таанытып чын достугун жүргөн өзүң.
Сен менен көрүп колго туттум калам,
Алыскы жолду таанып жеттим тамам.
Алысты жакын кылган сенсиң, көзүм,
Жаралган алтын жанга теңсин, көзүм.
Керексиң көпчүлүктүн баарына сен,
Көз менен эчен ишти тааныган эл.
Жарык дүйнө мээрбаны сенсиң, көзүм,

Биз менен ажырашпас элсиң, көзүм.
Сен менен таза кийим кийдим өзүм,
Кагылбай тоодо, ташта жүрдүм өзүм.
Көз экен дүнүйөнүн жыргалы да,
Өмүрдүн гүлдөп өсүп турганы да!
Өнөргө көздүн нуру жардам болот,
Өнөр да көз болбосо, кайдан болот?
Алтын көз – чын табият берген белек,
Жаралдың барчабызга бирдей керек!
Дүйнөдө көздөн кымбат эч нерсе жок,
Көзсүздүк, о калайык, билсең тозок.
Көрбөсө эки көзүм кейишим жок...

СӨЗДҮК

тарых – тарих
достук – дўстлик
мээрбан – хайрихоҳлик, мойиллик
кийим – кийим, уст-бош
табият – табият

барча – ҳаммаси, жами
жыргал – роҳат, лаззат, маза
таң – тонг
түн – түн
көз – күз

ШАМАЛ

Бүт кыдырган ааламды
Айткым келди шамалды.
Аягы жок, башы жок
Шамал кайдан жаралды?
Анын сырын чечүүгө
Жүгүртөйүн санаамды:
Төгөрөктү каптаган
Көлдөн чыгып жүрбөсүн?
Кашык сууга зар болгон
Чөлдөн чыгып жүрбөсүн?
Жандуу, жансыз энеси –
Жерден чыгып жүрбөсүн?
Кармайын десең колу жок,
Сыйрайын десең тону жок,

Минейин десең кому жок.
Арызданып барууга,
Айыбын айтып калууга
Башкарган аны чоңу жок.
Байкап көрсөм башы жок,
Айдардан бөлөк аты жок.
Аңдап көрсөм буту жок,
Айдап жүргөн киши жок.
Жарышканы күн менен,
Жолдоштугу түн менен.
Биле албадым эмгиче
Сыр сурашат ким менен?
Көрүнбөгөн кишиге
Канаты бар шамалдын.

Чақырганда келбеген,
Чақырбаса демдеген
Адаты бар шамалдын.
Түшүнгөнгө өзүнчө
Санаты бар шамалдын.
Куюн болуп кубушкан,
Кудуранып урушкан
Жаңжалы бар шамалдын.
Жаңжалына карабай,
Жаманын жаман санабай
Кардары бар шамалдын.
Айдай жүргөн ой-тоого
Туманы бар шамалдын.
Тоонун ташын уратар,
Ак теректи сулатар,
Начар үйдү кулатар
Куралы бар шамалдын.
Тердегенди сергиткен,
Чөксө көңүл эргиткен –
Акибети шамалдын.
Тоого, чөлгө барабар –
Касиети шамалдын.
Жүрбөй калса көп болот
Асирети шамалдын.
Калкка керек шамалдын,
Калкка белек шамалдын
Бар кызматын айтайын,
Багынтып ырдын шайтанын.
Көзгө илинер түсүң жок,
Бирок, чатак мүнөзүң.
Деңиздин суусун терметип,
Көрбөгөндү көрсөтүп
Тоодой толкун түзөсүң.
Толкун менен кошулуп
Жээкти келип сүзөсүң.
Толкун кайтат артына

Бүтүрүп алып мүдөөсүн.
Төгүлбөстөн сынбастан
Кетесиң кайда сен өзүң?
Кылыч менен чапса да,
Мылтык менен атса да
Бөлүнбөйсүң, шамал сен.
Дүрбү салып көрсө да,
Мерген болуп өңсө да
Көрүнбөйсүң шамал сен.
Онунан жүрсө – таң аткан,
Орунсуз жүрсө – түн баскан.
Оомал-төкмөл шамалдын
Чыккан, барган жерини
Керимсел деген кер ооз
Издеген менен ким тапкан.
Бороондуу күнү ышкырат,
Болжолу жок иш кылат.
Жаандуу күнү шуулдайт,
Дарчаны бузуп куюндайт.
Тумандуу күнү түн кураат,
Туурдукту үзүп булкунат.
Чарчабастан бел ашат,
Чабыттап келсе эл шашат.
Кышында жүргөн шамалды –
Жокчулук десе эп болот.
Күзүндө жүргөн шамалды –
Токчулук десе эп болот.
Жазында жүргөн шамалдын
Ачы менен тогу бар.
Жайында жүргөн шамалдын
Жан сергитер оңу бар.
Уулуу тили жалмаңдап
Жыланы бар шамалдын.
Ылаңы бар шамалдын.
Баарын көккө сапырган
Айта берсе түгөнбөйт

Куюну бар шамалдын.
Тегеренген чарк уруп
Уюлу бар шамалдын.
Сыдырым соккон салкын жел –
Келин болот шамалга.
Жайында жанды сергитип,
Жабыкса көңүл эргитип
Үйүр болот адамга.

Айдар аттуу шамалдын
Пайда менен зыяны.
Шамалдан оозуп кеткидей
Самаган жерге жеткидей
Адамзаттын кыялы.
Карап турган калайык
Капа болбос Барпыга

СӨЗДҮК

ынак – якин дўст
шамал – шамол
санат – хикмат
кардар – харидор
туурдук – кигиз, наMAT
ылаң – касал, дард
аалам – олам

куюн – куён
тон – пўстин
ком – туя эгари
канат – канот
жаңжал – жанжал
дүрбү – дурбин

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Барпы акындын «Көз» деген ырынын негизги идеясы эмне?
2. Ырда көздүн кандай артыкчылыктары жөнүндө сөз болгон?
3. Көз жөнүндө силер да ыр жаратып көргүлө.
4. Адам дүйнөнү көз менен эле көрөбү?
5. Барпынын көзү көрбөй калгандан кийин чыгарган ырлары көп, аларды кантип чыгарган деп ойлойсунар?
6. Көздүн адам жашоосундагы ролу жөнүндө эссе жазгыла.
7. Көзгө байланышкан учкул сөздөрдү тапкыла. М.: «Көзү жаман» жб.д.у.с.
8. Акын шамал жөнүндө кандай ойлорду айтыптыр?
9. Шамалдын адам баласы үчүн кандай пайдасы бар?
10. Жаратылыш кубулуштары, алардын ичинен шамал жөнүндө кошумча маалыматтарды тапкыла.
11. Ырлардан үзүндү тандап алып, өзбек тилине которгула.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Ырлардан үзүндү жаттагыла.
2. Өзбек адабиятынан да көз, шамал жөнүндөгү ырларды таап, салыштырып көргүлө.

МОЛДО БАГЫШ САРЫБАЙ УУЛУ

(1888–1937)

Көз карандысыздыгыбызга ээ болгонго чейин өткөнүбүзгө маани бербей, каада-салт, адабий-маданий мурастарыбызды, анын көрүнүктүү өкүлдөрүн көмүскөдө калтырып, өзүбүздү өзүбүз жардыланып, төмөнсүтүп келгендигибиз – ачуу чындык. Албетте, мында башкы орунда саясат, идеология тургандыгы да жашыруун эмес.

Ошондуктан элдик оозеки чыгармалардын алтын казыналарынан («Манас» үч илтигине, Калыгул баш болгон ырчылар чыгармачылыгынан) тигиндей же мындай кемчиликтерди таап, четке сүрүп келгендигибизди да тана албайбыз. Бактыга жараша, СССР деген империя кыйрап, анын курамындагы мамлекеттер өз эгемендүүлүгүнө ээ болгондон кийин гана, тарыхыбыздагы, адабият-маданиятыбыздагы актай барактар кайра жазылып, чындык өз ордуна келтириле баштады.

Мына ушундай чыгармачылыгы көмүскөдө калтырылып, унутулуп келген таланттардын бири – Молдо Багыш Сарыбай уулу. Ал 1888-жылы айтылуу Аксы жеринин Авлетим кыштагында жарык дүйнөгө келген. Өзүнүн кандай үй-бүлөдөн чыкканы жөнүндө:

«Жетим болуп жашыман,
Бешикте калган баламын.
Устатыма бир гана
Ишим менен жагамын.
Эне сүтүн эмбедим,
Ата жытын сезбедим.
Бешикте калып жашымда
Колунда өстүм жезденин.
Ичип өстүм суранбай,
Боору ачып бергенин», –

деп ырга кошкон.

Негизи, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктагы кол жазма адабиятынын өкүлдөрү саналуу гана. Аларга Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Ысак Шайбековдор кирет.

Молдо Багыш – өз чыгармаларын өз колу менен жазып калтырган мына ушул кашкөй ырчылардын бири. Анын дагы айта кетүүчү жагы ал – агартуучу, таалим-тарбиячы адам да болгон. Бала окуткан.

Айылдагы мектеп кандайдыр-бир себептен улам өрттөнүп кеткендиктен, Молдо Багышка жалган жалаа жаап, камап таштаган. Сүргүндөн келгенден кийин, өз айылына барыштан коркуп, Аксынын Кичи-Акжол деген жеринде жашап жүрүп, 1937-жылы оорудан көз жумган.

Анын көркөм мурасы жөнүндө окумуштуу Омор Сооронов минтип жазат: «...кол жазмалардын биринчиси Молдо Багыш акындын өз колтамгасына таандык болуп, бийиктиги 20,5 сантиметр, туурасы 14,5 сантиметр келген 60 беттүү калың дептерден турат. Анын ар бир жолуна экиден төрткө чейин ыр саптары батырылып жазылган. Текст арап алфавити реформаланганга чейинки эски жазма менен жазылган.

Бул түпнуска кол жазма баштан-аяк Таш-Төбө, Жаңы-Жол, Заркент, Наманган түрмөлөрүндө жазылып, 1932-жылы Абдымалик деген таанышы аркылуу түрмөдөн чыгарып берип жиберет. Анда: «Өткөн күндөр», «Молдокоңдин зарлаганы», «Молдо Багыш түрмөдөгү жолдоштору менен коштошкону», «Жаңы-Коргон түрмөсүндөгү кыпчак карыя менен аңгемелешкени», «Молдо Багыштын насыяты» ж.б. деп аталган бөлүм-темалар бар.

Кол жазма бүт бойдон 7,8,11 муундуу ыр саптары менен жазылып, 2215 ыр жолунан турат. Ырларын Молдо Багыш «казал», кээде «икая» деп атай берет. Чыгарма жаратуу ыкмаларында кат формасы монолог, суроо-жооп, алым сабак айтыштар формасы, жайынча баян бар.» (Молдо Багыш Сарыбай уулу «Абак дептери», Б. – 1998. 17-бет).

Мына ушундай жазгыч акындын чыгармалары өзүнөн кийинки муундарга жетпей, көңүлдөн сырт калтырылып келген. Окуу китебине анын чыгармасы биринчи жолу кийирилип, сунушталып жатат.

ЖЕНИЖОКТУ ЖОКТОО

Казалын баштап азатка,
Кабарың кеткен казакка.
Кадырың кантип айтпайын,
Кошот деп элиң каалашса.
Кан Бакайдай Женижок
Кайгыңды тартып турабыз.
Колдон келбес иш экен
Кадиксиз ажал талашса.
Канча айтсам жетпейт санатым,

Кут конгон жерим Таласым.
Кайрыган калктын намысын,
Кадимки айкөл Манасым.
Кан Манастан кем эмес
Калкыңа айткан санатың.
Кайгыртып кеттиң Жеңижок
Калың журт кыргыз баласын.
Караңгыда чырагым,
Кайрылып акыл суарарым.
Канча түмөн кол келсе,
Качырган баатыр Чубагым.
Кан Чубактан кем эмес
Калкыңа кылган кызматың.
Кадимки акын Жеңижок
Кадырың айтып турамын.
Кайрылбай дүйнө салганга
Кайгырып турган убагым.
Калкым деп баштоо ырларын,
Кадимтен сенин урааның.
Калк үчүн жанын арнаган
Кайра тартпас Сыргагым.
Кан Сыргактай Жеңижок
Калк үчүн айткан ырларын.
Капылет оору айынан
Калкыңда көпкө турбадың.
Кадырың көпкө сиңгенден
Кайгыңды тартып турамын.
Кезинде тийип керегин,
Көтөргөн кыргыз желегин.
Кыраандын бири эмеспи,
Кыйын баатыр Серегин.
Кан Серектей Жеңижок
Калкыңа берген белегин.
Кадырыңды билерде
Кыйылды өмүр терегин.

Күлүстөн жаның аманда
Көп эле тийген керегин.
Көсөмүң кетти дүйнөдөн
Көзүмдүн жашын төгөмүн.
Кайттыңыз мынча эртелеп,
Кыйналдык билбей себебин.
Кырк чоронун Кыргызлы
Кылымды билген дыңгылы.
Кыргыздан өйдө кызматың
Кыргыздын кыраан туйгуну.
Кылчайбай кеттиң Жеңижок,
Кыргыз элдин булбулу.
Кыргызга тарап атагың
Кыйлага тийип жардамың
Кош тизгиндей ардагым
Кошойдой ырга балбаным.
Козголтту элди мындагы
Коштошуп дүйнө салганың.
Ар иштин тапкан акылың,
Аталаштай жакыным.
Айтылып жүрчү атагы
Алмамбет арстан баатырым.
Алмамбеттен кем эмес,
Айтканга тапкан акылың.
Акырет кеткен авакем,
Арбагың козгоп жатырым.
Жер түбүнө барганда,
Жете кылган көктүгүн
Элдин баары билишет,
Элемандын Төштүгүн.
Эр Төштүктөй бар эле
Эзил авам өткүрү.
Өлүмгө айла жок экен
Эл булбулу өтүүбү?!
Токтогул келген болуучу

Кенен жер Кетмен-Төбөдөн.
Айдалып кетти аргасыз
Манаптар жапкан көөдөн.
Таңдайын жанып ырдаса
Жыргалга элди бөлөгөн.
Жетик акын Жеңижок
Азапка алып Токонду
Акырет көздөй жөнөгөн.
Калык келген болуучу
Жер соорусу Жумгалдан
Үйрөнө албай санатын
Ак куржун толгон ыр калган.
Атпай кыргыз журтуна
Ажал,
Акындардын тууну алган.
Ала-Тоо кыргыз ажары
«Асылым» деп чуу салган.

Жолугуп Барпы Кыргоодо
Жанына келип жанашкан.
Жеңижок менен ошондо
Жоргосу жолду талашкан.
Табышмак ырдап келгенде
Такылдап тилин сабаткан.
Шарият ырга келгенде
Шалдайып таппай адашкан.
Батасын алып Барпы акын
Үйрөнүп кеткен санаттан.
Ак тандай акын экен деп,
Алтымыш акын баалашкан.
Пендеде Сиздей туулбайт,
Кем берет экен Жараткан!
Айла жок, ажал экен да
Эми,
Жай берсин Кудай жаннаттан!

СӨЗДҮК

Казал – ғазал

Көсөм – доно одам

Капылет – дафъатан, күккисидан

Кыраан – зийрак, форасатли

Айкөл – олижаноб, олийхиммат

Түмөн – үн минг киши

Кадиксиз – шубхасиз, бегумон, аник

Кут – бахт-саодат

Жорго – йўрга

Куржун – бурдук, саноч

Табышмак – топишмок

Манап – хукмрон табакалар

Жаннат – жаннат

Жетик – аклли

Ажар – дилрабо, дилбар

Туу – туг

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Молдо Багыш деген ким болуптур? Анын ырлары эмне үчүн ушул күнгө чейин көмүскөдө калтырылып келиптир?
2. Ал кандай үй-бүлөдө, кантип чоңоюп, эрезеге жетиптир?
3. Анын камалышынын чыныгы себеби эмнеде деп ойлойуңар?
4. «Жеңижокту жоктоо» кандай жанрдагы ырга кирет? Буга чейин ушул акынга, Жеңижокко, арналган дагы кайсы ырчынын ырын билесинер?
5. Жеңижок кимдерге салыштырылып жатат? Манас, Чубак, Сыргак, Серек, Бакай, Кыргыл, Алмамбеттер кимдер? Булар жөнүндө эмне билесинер?

6. Ырчыны баатырларга салыштырууга болобу? Булардын жакындыктары жана айырмачылыктары эмнеде?
7. Жеңижоктун теңдешсиз ырчы, устат экендигин ырдан көрүнөбү? Көрүнсө кайсы саптардан?
8. Пенде эмнеден качып кутула албайт? Мына ошол теңдешсиз күчкө арналган кимдердин, кандай чыгармаларын билесинер?
9. Ырдан өзүнөргө жаккан түрмөктөрдү жаттагыла, аны кыраат окууга даярдагыла. Эмне үчүн мына түрмөктү тандаганыңарды чечмелеп түшүндүрүп бергиле.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ

(1910–1944)

Кыргыздын совет доорундагы чыгаан акыны жана драматургу. Кыргызстандын Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Мазар-Сай кыштагында туулган.

Жоомарт Бөкөнбаев (Жоомар Бокомбаев орус.) 1924-1926-ж. «Көк-Арт» балдар үйүндө тарбияланган. 1931-ж. Фрунзедеги (азыркы Бишкек шаарындагы) педагогика техникумун, 1935-ж. Москвадагы коммунисттик университетти бүтүргөн. 1927-ж. «Жер алган кедейлерге» аттуу тунгуч ыры жарыяланган.

1937-ж. «Алтын кыз», 1939-ж. «Токтогул» пьесаларын, ошондой эле Жусуп Турусбеков, Кубанычбек Маликов менен бирге «Айчүрөк» операсынын либреттосун (1937) жазган.

«Алтын кыз» (1935), «Добулбас» (1935), «Жоомарттын ырлары» (1936), «Комуз» (1938), «Өчпөс өмүр» (1939), «Өмүр» (1940) ж. б. ырлар жыйнактары чыккан.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдары «Кош Ала-Тоо, уулуң кетти майданга», «Ата журт үчүн майданга» сыяктуу патриоттук ырларды жазган.

Орус классик акындарынын (А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. Н. Некрасов) айрым чыгармаларын которгон.

Өз ыктыяры менен согушка кетип, дивизия гезитинин редактору болуп турган.

Согуштан кайтып, кызмат боюнча Ысык-Көл боюнда жүргөн кезинде машина кырсыгынан курман болгон.

Анын ысымы азыркы Ысык-Көл облусуна караштуу Тоң районунун акимдик борбору болгон шаарчага ыйгарылган.

Уулу Кулубек Бөкөнбаев кыргыздын пост-советтик доордогу мамлекеттик ишмерлеринен (айлана-чөйрөнү коргоо министри) болгон. Ал – окумуштуу (геолгия-минералогия илимдеринин доктору). Кызы Сырга Бөкөнбаева – медицина илимдеринин доктору. Жоомарттын жубайы Тенти да чыгаан акын болгон. Кийинчерээк Тенти айым академик Муса Адышевге (1915–1979) турмушка чыгып, Адышева тегатын алган.

«Алтын кыз» поэмасы 1936-жылы орус тилинде жарык көрүп, жыйынтыгында Ж.Бөкөнбаевдин башка чыгармалары да орусчага которулган. Ал көптөгөн обондуу ырлардын текстинин автору.

Ш. Руставели, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтовдун ж.б. чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

1934-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү.

«Ардак белгиси» ордени менен сыйланган.

«Манас» эпосунун сюжети боюнча фильм тартууга даярдык көрүп жатканда, кызмат ишсапары учурунда Ж.Бөкөнбаев күтүүсүз каза болгон.

ТОКТОГУЛДУН ӨМҮРҮ

Туш тарабы тоолор менен курчалган Кыргызстандын бир району – Кетмен-Төбө. Кетмен-Төбө – өз алдынча жердин сулуусу. Сыр дарыянын башы – Нарындын тентек дарыясы, Узун-Акматын, Чычкандын суулары Кетмен-Төбөнү жарып өтөт... Ушул күндөгү Кетмен-Төбө районунун алкым жагында: Мазар-Суу, Кучу-Суу, Балыкты деген үч өзөн бар. Бул үч өзөндө жашаган элди сарттар уруусу деп аташат. Сарттар Адигинеден тараган кыргыздардын бир белгилүү уруусу. Сарттардын көпчүлүгү Алайда жана Ноокаттын Кичи-Алай жактагы жерлеринде жашашат. Кетмен-Төбөгө орношулган сарттар Алай жактан ооп келген дешет. Кучу-Суунун төмөн жагынан туптунук Узун-Акмат деген суу агат. Бул сууга Айыктын деген капчыгайдын суусу куят. Мына ушу эки суунун кошулган жеринде, кумдун, адырлардын түбүндө Чолпон-Ата деген мазар бар. Бул жердин мазар болуп калган себеби, бар. Бул жерге чоң-чоң теректер, жоон-жоон талдар өскөн. Мына ошондуктан «мазар» дешип табынышып жүрүшкөн. Ушул Чолпон-Атанын жогору жагында Сасык-Жийде деген кыштоо бар. Бул кыштоо элден обочо, эки жагы жарлуу коктуда. Мына ушул кыштоодо Сарттар уруусунан Сатылган деген киши жашаган. Сатылган Бурма деген кызга үйлөнүп, жүгөрү айдап, чөп оруп күн көргөн. Сатылган эл катары жайлоого да чыкпаган. Анткени саап ичер сааны, жүк артар унаасы болгон эмес.

Сатылган момун киши болгон. Аялы Бурма болсо өңдүү, түстүү, оокатка камбыл, шайыр киши болгон.

Сатылган менен Бурманын балдары токтобой жүрдү. Бир жагынан жокчулук, бир жагынан балдары токтобой жүрүү – Сатылган менен Бурманы көп кайгыга салды...

1860-жылдын күзүндө Сатылгандын кара алачыгы кубанычка толду. Бурма эркек төрөдү. Сатылган колундагысын аябай бешик той берди да, «Балдарым токтобой жүрчү эле, бул уулумдун атын Токтогул койдум,»— деп, жаңы төрөлгөн баласынын атын Токтогул койдү.

Бурма менен Сатылган жалгыз баласын ардактап өстүрүштү. Өз кыштоосунда турмуш кыйындап кеткендиктен Сатылган менен Бурма бир өгүзгө үйүн жүктөшүп, баласын жетелешип Сатыкей деген жерге көчүп кетишти. Сатыкейге келип Сатылган менен Бурма Казанбек деген байга киришти.

Сатылган кой кайтарат, отун алат, от жагат, түнкүсүн жылкы кайтарат. Бурма кой саайт, козу багат, кийиз басат.

Токтогул он эки жашка чыкты... Күндөрдүн биринде Казанбак Сатылганды чакырып алды да:

– «Орозонун баласы онго чыкканча жаш», балаңды эркелетпей жумушка салсаңчы, – деди. Айла канча, байдын айтканын эки кылуу кыйын.

Он эки жашар Токтогул кой артынан түштү. Сатыкей таштуу, аскалуу, жер болот. Бул жерге кой багуу ыңгайлуу болбогондуктан көбүнчө эчки багышат. Эчки кайтаруу кыйын го! Таштан ташка секирип кетип калышат. Узун күндө ачка, чаалыгат, ирени саргайып кечинде келет. Энеси менен атасы баласын аяшат, жалбырышат, бирок жокчулук аларды бала эркелетүүгө койбойт.

Казанбак өтө сараң бай болгондуктан, анын каарына, жемесине чыдай алышпай Сатылган менен Бурма кайра өз кыштоосуна көчүп келишкен. Жүгөрү айдашып, күн өткөрө башташты.

Токтогул он үч жашка чыкты. Сатыкейде жүргөндө айылдагы комузчулардан бир-эки күү үйрөнүп алган. Ырчы ырдаган, жомок айткан жер болсо калбай барып уктабастан угуп жүргөн. «Жомок айтып бергиле», – деп, атасы менен энесинин тынчын алган түндөрү да болгон

Талаага чыкканда өзү жалгыз ырдап, комуз чертүүнү үйрөнө берди. Токтогулдун ырдап жүргөнүн айыл-апа сезип калды. Өзүнүн теңтуштарына ырдап, алар ата-энелерине айтышып, “Сатылгандын баласы ырчы болуптур” деген кабар элге бат эле таралып кетти.

Келечектеги улуу акын жүрөгүндөгү зардесин, кайнап турган ышкысын жашырган жок. Күндөн күнгө ырдоону күчөттү. Балдардын тобунан өтүп чондордун тобунда ырдай баштады. Кыз оюндарда Токтогулдун ыры жаштарды өзүнө тартты.

Токтогул шайыр, жайдары бала болуп өстү. Ошол кезде эле элдин көңүлүн кубанта турган сонун ырларды ырдады. Токтогул жыйындын көркү болду:

Кайран өмүр барында
Балалыктын чагында,
Гүл кайырдай гүлдөп ал,
Гүлгүн жашың барында.
Карылык кууп жеткен соң,
Кайран өмүр кеткен соң,,
Кара чым басып дененди,
Каларсың жердин жайында.

Бул ырды Токтогул жаңыдан ырдап чыкканда ырдаган. Маани жагынан, кооздук жагынан мындай сонун ырды ырдаган балага эл көңүл бурбай коюшкан жок. Токтогул жаңыдан ырдап чыкканда эле элдин мунун ырдап, эзүүчүлүктө кыйналган элди шаттыкка, үмүткө үндөп чыкты.

Токтогулдун бала чактагы ырдаган ырын окуп отурсак, чексиз шаттыкты (оптимизмди), турмушка, келечекке кең караандыкты көрөбүз.

Ал убакта кыргыз эли маданияттан кабарсыз болгон. Бай-манаптар, падышалык бийлик элге маданияттын жайылышын каалабаган. Мектеп болгон эмес. Бүтүн Кетмен-Төбө боюнча бир-эки дин окута турган мектеп болгон. Буга да бай-манаптардын балдары окушкан. Нааданчылыктын туманы, бай-манаптардын каргашасы Токтогулга окуп, кат билүүгө жолто болгон.

Мектепке атам берген жок,
Мааниге тилим келген жок,—

деп, окубай калгандыгын айтып, ар качан ырдачу эле.

Токтогулдун атагы жалаң Кетмен-Төбө эмес, Анжиян, Аксыга да угулуп, жаш ырчы атка минип элге ырдай баштады.

Булбул үнү

Токтогулдун жаш чагында кыргыз жаштары кайгылуу жашаган. Байлардын коюн багып, жылкысын кайтарып жүрүшүп, мундуу ырдашкан.

Жылкы ичинде сары бээ
Сен минесиң бураң бел
Ичимдеги дартымды
Сен билесиң бураң бел, –

деп, Токтогулдун бир курбусу кыз оюнда өзүнүн сүйгөн кызына мунканып ырдайт. Кыз уялып, эч жооп айтпастан кыз-келиндердин арасына кире качып кетет. Ырдаган жигит ыза болуп, томсоруп калганын көрүп, Токтогул булбулдай жагымдуу үн менен ырдап коё берет:

...Кызыл жибек түрдө бар,
Кызыл тилим сүйлөп ал,
Кылчайып келбейт өмүрүң,
Кыз экенде гүлдөп ал.
Кыялданып качпагын,
Кыз ойнобос көрдө бар.
Жашыл жибек түрдө бар,
Жаңсап тилим сүйлөп ал,
Жанып келбейт өмүрүң,
Жаш экенде гүлдөп ал,
Жалтанбагын, качпагын,
Жаш ойнобос көрдө бар.

Токтогулдун бул ыры чыкканда томсоргон жигиттин бетине кан жүгүрүп, «булбулдун үнү» деп, кыйкырып жиберди. Кыз-келиндер жарыла беришти. Жашынып уялган кыз тике басып келип жигитке колун сунду. Токтогулдун ырына жаштар кубанышып, «ырас эмеспи» дешип дуулдашты.

Кыз оюн кызуу жүрө берди. Айдын жарык нурунда жаштар Токтогулду ырдаган ырын угушту. Токтогулду сүйгөндүк ар бир жаштын жүрөгүндө толкуду. Токтолубураак калган аялдар «үнүндөн садага болоюн» дешип Токтогулду бетинен өбүштү.

Ай тоодон ашып, таң атарда жаштар айыл-айылга тарашты. Жаштар тарашып кетип бара жатканда Токтогул комуз менен дагы ырдады:

...Кара күрмө шай кийип
Бойлогула кыздар ай,
Кадыр көңүл бар чакта,
Ойногула кыздар ай,

Кайрылып келбейт өмүрүн,
Ойлогула кыздар ай.
Ойной албай, күлө албай,
Ойногонду биле албай,
Кайран жашты картайтып
Койбогула кыздар ай.
Кызыл күрмө шай кийип
Бойлогула кыздар ай,
Кызуу көңүл бар чакта
Ойногула кыздар ай,
Кылчайып келбейт өмүрүн
Ойлогула кыздар ай.
Ойной албай, күлө албай
Оюндун баркын биле албай,
Кызык күнүң картайып,
Койбогула кыздар ай.

Кыз оюндагылар таркап кетишти. Бирок, эртең менен кой жайган койчулар, жылкы айдаган жылкычылар, суу алган келин-кыздар түндөгү ырдаган Токтогулдун ырын жатка ырдашып жүрүштү. Бул кезде Токтогул он алты жашта эле.

Калың эл жаш ырчы Токтогулду ушунчалык сүйүп, ушунчалык кадырлай башташты, анын атын айтпастан эркелетишип Током дешип сүйлөштү. Токтогул ырдаганда кары дебей, жаш дебей айыл-айылдан чогулуп келип угушкан. Токтогул ырдап олтурган үйдүн үзүктөрүн сыйрып койбосо, чогулгандар туурдуктарын жыргып жиберирчү эле...

Кийин азапта картайып, айдоодон келгенде Токтогул өзүнүн жаш чагы жөнүндө мындай деп ырдаган:

Ак жорго элем жулкунган,
Ак талга конуп сайраган
Ак булбул элем кулпунган,
Акын Токоң ырдаса,
Эчен бир аппак үйлөр жыргылган.

Токтогул бой көтөрбөгөн, өзүн кичи пейил кармаган ырчы болуп өскөн. Ошондой болсо да кийин туткунда жүрүп картайып, карыптык башына түшкөндө толкуган жаш өмүрүн эстеп, мындай деп ырдаган:

Агарган менин сакалым,
Арманым айтып жатамын,
Акын Током кайда деп,
Арзычуу эле катарым.

Токтогулдун ырларын эл жатка айтышып, Токтогулду ооздон түшүрбөй ардакташты.

Токтогулдун колунан кишен алынбай алыскы жерге айдалса да кайратынан жазган жок. Турухан крайына жетер жеткече Токтогул туткундарга кайрат айтып, ыр ырдап көңүлдөрүн ачып берди. Айдалып бара жатканда туткундагылар адам баласы чыдагыс кордуктарды көрүштү. Ачтан, сууктан далайлары жолдо өлүштү. Конвойдун начальниги мас болуп алып, кишинин коёндой атып салган күндөрү да болгон. Колдору кишенге кесилип, алсырап, өлгөндөрдүн сөөктөрү көмүлбөй кала берген. Айдаган солдаттар туткундарды аябай уруп, тепкилеп өлтүрүшкөн.

Кайран эрлер өлгөндө
Кандай эме өлду деп
Кабакка сүйрөп койду окшойт,
Карга, кузгун, ит, куштар
Тарпын талап тойду окшойт,
Катуу турмуш курусун
Как ушундай болду окшойт, –

деп, акын курбуларынын өлүгү талаада калганына кейип ырдаган.

Акындын эң жакын досу Кыдыраалы балбан деген болгон. Кыдыраалынын өзүнүн эрдиги, күчү аркасында элге таанылып, букарага каршы болгон манаптардын далайынын башын кандаган. Кыдыраалы эч нерседен жалтанбаган, туура сүйлөгөн баатыр киши эле. Токтогулду кармаганда Кыдыраалыны да кошо кармашкан.

Сибирге айдалып бара жатканда бир солдат колуна кишен салынган Кыдыраалыны тепкилеп урат. Бул солдат туткундагылардын баарын урган, көзүнөн заары чыккан зулум болгон. Арстандан кайра тартпаган балбандын жанына батат. Чынжырлуу колу менен алкымынан бир апчуу менен солдатты өлтүрөт. Конвойдун начальниги турган жеринде Кыдыраалыны атып жиберет.

Токтогул айдоодон качып келгенде Атактуу Эшмамбет ырчы Кыдыраалыны сураганда акын мындай деп жооп кайтарат:

Бекеттерден айланган,
Бекилип колу байланган,
Сен сурадың Эшмамбет
Баратаалы, Салбанды,
Көңүлгө алып сурадың
Көмүлбөй жерде калганды
Бир солдатты өлтүрсө
Атып ийген болучу
Кыдыраалы балбанды
Кызыл өрттөй залымден,
Кыбырарга ал барбы?

Сибирге көп айда жетишти. Кар оор. Күн суук. Курсагы ачка туткундарды урушат. Кордукту көргөн акын тепкиде жатып ырдап жиберди:

...Жез кишен бутта шылдырап,
Желкеге коёт балдырап,
Жети муштап, бир тепсе,
Кала берем туралбай,
Жетимиш мүчөм дабырап.

Токтогулду туткундагылар эң жакшы көрүшүп ардакташат, Токтогулдун айтканынан чыгышпайт. Колунда комузу жок болсо да Токтогул күн баткыча, таң аткыча ырдап жолдошторунун көңүлүн ачат, куудул сөздөр айтып күлдүрөт.

Токтогулдар жаткан баракка орус революционерлери да келишип, Токтогулдун ырын тыңшашып, тааныш болуп кетишти. Орус жолдоштордун жардамы аркасында Токтогул балта менен сомдоп карагайдан комуз жасап калды. Комуз жасалды, кылын кайдан табуу керек? Дагы бир орус жолдош үч зым таап келип берди. Комуз колуна тийгенде Токтогулдун өнөрү төгүлүп, туткундагыларга күндүр-түндүр эрмек болду.

Комузду алып ырдасам
Ыйлатамын мундууну,
Кыйноодо жүрүп картайды,
Кыргыздын мендей булбулу.

Токтогулдун мындай сонун ырлары, сонун күүлөрү туткундагылардын көңүлүн көтөрбөй койгон жок!

Жылдар өтө берди. Кара мурут агарып, туткундагылар картайып кетишти. Токтогул орус тилин жакшы билип алды. Орус жолдоштору менен ынак болуп, аларга орусча күү чертип, орусча ырдап берүүнү үйрөндү.

– Кезек келер, кайгырбагыла, – деп, туткундагыларга кайрат айтып, аларды үмүткө, келечекке үндөдү.

Канчалык азап тартып жүрсө да, карыптык башына түшүп, өмүрү кайгыда картайып бара жатса да акын келечекти тилеп, өзүнүн бошонор күнүн күткөн.

...Жыйырма беш жылга кесилип
Чынжырга бутум тешилип,
Жыгыламын баса албай
Жыңайлак таман кесилип
Аман кайтар бекемин
Азаттык күнгө кезигип.

Падыша өкмөтү элдердин канын соруучу ажыдаар экенин, далай сонун адамдар түрмөдө саргайып жаткандыгын акын мындай деп ырдаган:

Колго түштүм күнөөсүз
Кубардың кандуу кызыл жүз
Ташка тийип кетилди,
Далай болот өткүр миз.
Мусапыр менен мундуудан
Миллион жатат түрмөдө,
Бүткөн боюн талатып
Кандала менен бүргөгө...

Токтогулдун таасири камактагылардын ортосунда күчтүү экенин билип, түрмөчүлөр акынды аябай кыйноого салышкан, өзүн жалгыз суук камерага камап, келери кечке оор жумуш кылдырган.

Кишен салган атка окшоп
Чынжыр менен жөө басып,
Кыдыртып айдап күнүгө
Кыйналдым кызыл өң азып.
Чымындай жаным кыйналды
Чым оодарып жер казып,
Эзилип кайгы шор тарттым,
Эл-журтумдан адашып...

Токтогулдун темирдей чың денеси бошоп, күндөн күнгө карый баштады...
Бир күнү туткундагылар көңүл ачуу үчүн күрөш башташат. Бир жигит күрөшкө түшкөндөрдүн баарын жыгат.

«Токтогулду салгыла, Токтогул түшсүн балбанга» деген үндөр чыгат.

– Кайгыда карып кеттим, баштагыдай күчүм жок, антсе да сурап калдыңар, түшсө түшөйүн, – деп Токтогул жигит менен күрөшө кетет .

«Токтогул, торой чал!» деген кыйкырыктар угулат. Токтогулдун чалганына карабастан жаш жигит көтөрүп чабат. Токтогул чаңга аралашып туруп келе жатып:

... «Торой, торой чал» дейсин,

Токтогулду сал дейсин

Тоотпойт экен чалганды,

Кайдан таптың балбанды?

Күрөшсөм дагы болгон жок,

Күчтүү нерсе койгон жок

Алышсам дагы болгон жок,

Алдуу нерсе койгон жок,» –

деп ырдап жибергенде туткундар каткырышып көпкө күлүштү.

Туткундарды таң заардан айдап чыгып, жердин түбүндө кен каздырып иштетет, кечинде суук түрмөгө камайт. Кен казып жатканда жер көчүп, таш куланып далайлар жердин түбүндө калышкан.

Ай балтаны көтөрүп

Алтын кен казып турганда,

Аяктай таштар куланып,

Ар ким өлдү зынданда, –

деп, улам акын аларды кошуп ырдаган.

Токтогул болгон жерде күлкү болгон. Токтогул куудул сөзү, сонун ыры менен туткундардын көңүлүн ачып жүргөн.

Бир күнү алтын кенин каздырып жүргөн капиталисттин инисинин кызы келип калат. Токтогулдардын жанынан эри менен өтүп бара жатканда Токтогул комузун алып мындай деп ырдап жиберет:

«Улуктун кызы барышна,
Уялам сага барышка,
Уруксат кылсаң болбойбу
Балалайка чалышка».

Орус, кыргыз дебей Токтогулдун бул ырына көздөрүнөн жаш чыкканча күлүштү.

Кыштын оор түндөрүндө, бүлбүлдөп жанган шамдын жарыгында туткундар укташпай, санаа тартып отурушар эле.

Токтогул комузун алып камактагыларды жашытып, өзүнүн армандуу ырларын ырдап отурчу:

Мурутум, чачым алынбай
Мусапыр болдум момундай,
Муңайып жүрөм Сибирде
Бошонор күнүм табылбай...

Токтогул бай-манаптарды, падыша өкмөтүн жек көрүп замандан көңүлү калгандыгын ырдаган:

...Айланган тоонун бүркүтү,
Ак жерден торго чалындым,
Комузду күүгө келтирген
Колума кишен салындым,
Зарлантаып койгон ушинтип,
Заманага таарындым.

Айлар чубап, жылдар зымырап өтө берди. Токтогул менен айдалып баргандардын көбү өлүштү. Алыскы жер, каардуу түрмө, оор жумуш акынды алсыратты. Тиштери цынга деген ооруга учурап, кыйрап түштү. Сакал, чачы аппак болуп карыды. Алы кетти, кубаттан тайыды.

Булбул элем наалыдым,
Буудан элем талыдым,
Мусапыр болуп өткөрдүм
Мырзалык жаштын жарымын
Муңдуу күндө көп жүрүп,
Буурул болуп каарыдым – деди.

Токтогулдун жолдоштору, көбүнчө орус жолдоштору акындын карып, күч-кубаты кетип бара жатканына күйүнүштү.

«Токтогул элине барса көп пайда келтирет. Эзүүчүлөргө каршы

Токтогулдун чагылгандай үнүн эл дагы уксун, эптеп акынды качыралы» дешип, кеңеш кылышты.

Токтогулду качыруу оңойлук менен боло койгон жок. Бир жылча аракет кылып жүрүшүп паспорт табышты.

Асманды кара булут каптаган, чыкыроон суук. Капкараңгы түн. Курбулары менен кучакташып коштошуп, калың токойду аралап түрмөдө жатканына он жыл толгондо акын туткундан качып чыкты...

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Жоомарт Бөкөнбаев Токтогулдун кайсы өзгөчөлүктөрүн ачып берген?
2. Токтогулдун балалык кези жөнүндө эмне айтып бере аласыңар?
3. Токтогулду элге тааныткан Ж.Бөкөнбаев деген ойго кошуласыңарбы?
Кошулсанар эмне үчүн?

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Токтогул жөнүндө жазылган чыгармаларды таап окугула.

ЖАЗУУ ЖУМУШТАРЫ

Төмөндөгү темалардан бирөөсүн тандап дилбаян жазгыла:

- «Токтогулдун дүнүйө жөнүндөгү оюн улап...»;
- «Дүнүйө менин көз карашымда»;
- «Жаштыкта жыргап гана жүрүш керекпи?»;
- «Ала-Тоо – асыл турагым»;
- «Эл башына күн түшсө – жан аяган жигитпи?»;
- «Эгер мен шамал болсом...»;
- «Барпы акын көкүрөгү менен туюп, анан ырдаган»;
- «Көкүрөктүн сокур болгону жаман...»;
- «Улуу акындардын таасирдүү ойлору».

Көздүн, шамалдын, Ала-Тоонун ордуна өзүнөрдү коюп, аларды сүйлөткүлө. Алардын сөзүн кагазга түшүргүлө.

ЧЕЙРЕКТИК КАЙТАЛОО

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Токтогул Сатылгановдун өмүрү-чыгармачылыгы жөнүндө кандай маалыматтарды билесиңер?
2. Т.Сатылгановдун «Дүнүйө», «Гүлдөп ал» ырларынын мазмуну жөнүндө сүйлөп бергиле.

3. Тоголок Молдонун «Ала-Тоо» деген ырын жатка айтып бергиле.
4. Ала-Тоо жөнүндө жазган кайсы акындардын ырларын билесиңер?
5. Ала-Тоонун сүрөтүн тарта аласыңарбы?
6. Барпы Алыкуловдун көзү көрбөсө кантип ырларды жараткан?
7. «Шамал», «Көз» деген ырлардын мазмуну жөнүндө сүйлөп бергиле.

ЖАЗУУ ЖУМУШТАРЫ

Төмөндөгү темалардан бирөөсүн тандап дилбаян жазгыла:

- «Токтогулдун дүнүйө жөнүндөгү оюн улап...»;
- «Дүнүйө менин көз карашымда»;
- «Жаштыкта гүлдөп гана жүрүш керекпи?»;
- «Ала-Тоо – асыл турагым»;
- «Эл башына күн түшсө – жан аяган жигитпи?»;
- Көмүскөдө калтырылып келген таланттар, анын себептери жөнүндө сүйлөп бер.
- «Эгер мен шамал болсом...»;
- «Барпы акын көкүрөгү менен туюп, анан ырдаган»;
- «Көкүрөктүн сокур болгону жаман...»;
- «Улуу акындардын таасирдүү ойлору».

Көздүн, шамалдын, Ала-Тоонун ордуна өзүнөрдү коюп, аларды сүйлөткүлө. Алардын ой жүгүртүүсүн, сөзүн кагазга түшүргүлө.

ЧЕЙРЕКТИК КАЙТАЛОО

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Токтогул Сатылгановдун өмүрү-чыгармачылыгы жөнүндө кандай маалыматтарды билесиңер?
2. Т.Сатылгановдун «Дүнүйө», «Гүлдөп ал» ырларынын мазмуну жөнүндө сүйлөп бергиле.
3. Тоголок Молдонун «Ала-Тоо» деген ырын жатка айтып бергиле.
4. Ала-Тоо жөнүндө жазган кайсы акындардын ырларын билесиңер?
5. Ала-Тоонун сүрөтүн тарта аласыңарбы?
6. Барпы Алыкуловдун көзү көрбөсө кантип ырларды жараткан?
7. «Шамал», «Көз» деген ырлардын мазмуну жөнүндө сүйлөп бергиле.
8. Молдо Багыш Сарыбай уулунун тагдыры жөнүндө сүйлөп бергиле
9. Реакциячыл ырчылар жана демократ ырчылар деген бөлүштүрүү өзбек адабиятында барбы? Болсо, кимдер, сүйлөп бергиле.

КЫРГЫЗ ЖАЗМА АДАБИЯТЫНАН

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ

(1901–1937)

Касым Тыныстанов (1901, азыркы Ысык-Көл району, Чырпыкты кыштагы, 1938) – кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү, азыркы кыргыз адабиятына негиз салгандардын бири, акын, драматург, агартуучу, коомдук ишмер, журналист, биринчи кыргыз профессору (1936).

Касым Тыныстанов – кыргыз элинин орду толгус жоготуусуна айланган улуу инсандардын бири. Ал өзүнүн кыска өмүрүндө артына кыргыз эли үчүн «ат көтөрө алгыс» эмгек калтырып кетти. Акындын «Ала-Тоо», «Кышкы түндө» 1922-жылы, «Манас күмбөсү» 1924-жылы жазылган. 1922-жылы Касым болгону 21 жашта болгон. Мына ушул курактагы адабият майданына кадам таштагандар жөнүндө академик А. Эркебаев: «Өздөрүнүн алгачкы чыгармаларын окуганды жана жазганды үйрөнөөр менен эле жаза башташкан. Чыгармачылыктын маңызын алар кооз адабий чыгарма жаратуу эмес, басма сөздүн жардамы менен өз элин Совет бийлиги тарапка үгүттөө, аны агартуу, ойготуу деп билишкен», – деп жазат.

Бирок К. Тыныстановдун чыгармалары мына ушул өңүттөн алып караганда, бир топ өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат. Ырларынын аттары өзү эле айтып тургандай – кыргыз жерине, мезгилге жана биз бүгүн туу тутуп, дүйнөлүк маданиятка кошкон салымыбыз деп сыймыктанып жүргөн улуу «Манаска» арналыптыр. Демек, мына ушунун өзү эле акындын дүйнө таанымы, көз карашы, чыгармачылык жөнүндөгү түшүнүгү өз курагындагылардан бир топ жогору экендигин айгинелейт.

Ошол кездеги чыгармачыл адамдар тууралуу: «Мисалы, кыргыз жазуучуларынын жаш генерациясынын идеялык жол башчысы А.Токомбаевдин 1933-жылга чейин орус тилин билбегендиги, орусча китеп окубагандыгы жана классиктерден үйрөнүү дегенди жаңылыш түшүнүп, т.а., таалим алуу

зарыл деп эсептебей келгенин бир нече мертебе моюнга алган учурлары бар», – деп жазат А. Эркебаев». Чындыгында эле, адабий чыгармачылыкты партиянын саясатын элге жеткирүү катары түшүнүп, мына ушул максатты жүзөгө ашыруу үчүн ыр да, сатира да, очерк да ж.б. керектүү жанрда керектүү темада жазгандарын ырасташкан Ж. Бөкөнбаевдин, К. Маликовдун жана Т. Үмөталиевдердин эскерүүлөрү да бар.

Ушул жагдайдан алып караганда, Касым Тыныстанов өзүнүн замандаштарынан бир топ эле айырмаланып тургандыгы анын үйрөнүүгө сунушталган ырынан дароо көзгө урунат. Алсак, «Ала-Тоо» менен «Кышкы түндөсүн» 1922-жылы, өйдөдө көрсөтүлгөндөй, 21 жашында жазыптыр. Эки ыры тең кыргыз жери жана жылдын мезгили жөнүндө. Дагы бир таң калтыруучу жагы – өзүнүн замандаш-каламдаштарына окшоп учурдун өктөм талабы болгон саясий теманы ачып берүүнү максат кылбастан, бул ырларында атайылап «кооз адабиятты» жаратууну көздөгөнү жана муну ийгиликтүү жүзөгө ашыра алгандыгы.

Негизи, К. Тыныстанов өз замандаштарынан өзгөчөлөнүп, өз чыгармачылыгын күнүмдүк эмес, түбөлүктүү темага багыттагандыгы байкалат. Жогорудагы эки ыры да жана «Манастын күмбөзү» да биздин бул айтканыбызга ынанымдуу далил болуп бере алат. Касым Тыныстановдун кыска өмүр жолуна көз жүгүртсөк, ал өткөндүн көркөм мурасына өзгөчө маани бергендигин көрөбүз. Кыргыз эли жараткан көркөм дөөлөттөрдү сактап, элге жеткирүүнү гана көзгө тутпастан, аны байытууну да көздөгөнүн баамдайбыз.

Касым Тыныстанов үчүн өз чыгармачылыгына караганда, элдик мурас, көркөм дөөлөт бийигирээк тургандыгына анын өмүр-тагдырына көз салсак, дароо эле ынанабыз. Анын себеби ал «Жаманда тек болбойт, Жакшыда кек болбойт»,- деген элдик сөздүн маанисин тереңден түшүнүп кабылдап, кыргыз тексиз эл эмес, бай тарыхка ээ, байыркы, көөнөрбөс көркөм мурастарды жаратып, сактап келген эл экендигин башкаларга, эң негизгиси кийинки урпактарына жеткирүүнү көзгө туткан десек, жаңылышпайбыз.

Буга анын кыргыз элинин сүйүктүү дастандарынын бири «Жаңыл Мырзага» кайрылып, атайын поэма жазгандыгы да далил боло алат. Анын «Академия кечелерин» уюштурушунун негизги себептеринин бири да улуттун ыркын, нарк-каадасын, байыркы өтмүшүн унуттурбай сактап калуу жана жогоруда айтканыбыздай, жаш муундарга өткөрүп берүү болгон.

Ал: «Өткөн заманды даназалайт, пролетардык сахнада «канкор» Манасты жана башка феодалдарды көрсөтөт, эмгекчилер менен эзүүчүлөрдүн

ортосундагы таптык айырмачылыкты жымсалдап көрсөтөт, ушул аркылуу революцияга, Совет бийлигине каршы чыгууда ж.б.у.с.» айыптоолордон кутулуу үчүн жазган өзүнүн актануу катында биринчи орунга көркөм өнөрдү тап күрөшүнүн эң маанилүү куралы катары көрсөтүүнү алып чыккандыгын айткан...

К.Тыныстанов кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына кандай гана максатта кайрылбасын, турмуштук бул чындыктан эч бир четтеп кете алмак эмес. Манас жөнүндө жазганда, каалайбы-каалабайбы, Манастын тегерегине баш кошушкан эл жөнүндө, алардын ынтымагы, Ата-Журтуна болгон сүйүүсү жөнүндө, сөзсүз, айтууга мажбур болмок. Албетте, жаңы турмуштун «жылаңач» жактоочуларына бул жага берген эмес. Алар өңүтүн келтирип, өч алышмак. Мына ушундай болду. Кыргыздын бул жаркын инсанынын он гүлүнүн бири ачыла электе таш боор замандын тегирменине салып беришти. «Манастын күмбөзүн» жазганда 23 жашта экен.. Элибиздин мына ушул ата-бабадан калган көркөм мурасына жасалган мамиле акынды кайгыртканы ырда ачык эле айтылат. Мында, чындыгында эле, Манас жашаган доорду эңсөө, учурга канааттанбоо сезимтал окурмандын баамына дароо эле урунат.

Акындын дин мектебинде, өзбек мектебинде, орус-тузем мектебинде, андан кийин Ташкендеги Казак-кыргыз агартуу институтунда окуп бүткөндүгү, орус тилин өз замандаштарына салыштырмалуу жакшы билгендиги (муну «Интернационалды», И. Крыловдун тамсилдерин которгондугунан билсек болот) анын жалпы дүйнө таанымынын, чыгармачылыкка болгон көз карашынын кеңири жана ар тараптуу калыптанышына жагымдуу жагдай жараткан деп баа берсек болот. Анын элдик көркөм мураска, каада-салтка кайрылышы, өйдөдө белгилегендей, улуттун ыркын сактап калуу үчүн жасалган аракетин болгон.

Жогоруда белгилегенибиздей, «жумурткадан кыр издеген» адабиятчы-сынчылардын айынан акын, өйдөдө белгилегендей, чыгармачылыкты таштап, кыргыз тил илими менен агартуучулук кызматка өтүп кеткен.

Эгер К.Тыныстанов (албетте, өтмүштү кайтаруу мүмкүн эмес, тарых кандай болсо, дал ошондой калары, анын кайра кайтуу, өзгөрүү мүмкүнчүлүгү болбойт) өзүнүн чыгармачылыгын «Ала-Тоо» менен «Кышкы түндө», «Манастын күмбөзү» багытында өнүктүрүп отурса, анда биздин жазма адабиятыбыздын, анын ичинде поэзиянын, деңгээлин бир топ бийиктикке көтөрүп коймок экен деген тыянакка келесиз. Бул ырларда ал кездеги кыргыздын жаш акындарында жолукпаган жеке «мени», өзү сүрөттөгөн турмуштук көрүнүшкө мамилеси,

ойду жүзөгө ашыруунун көркөм каражаттары менен ыкмаларына кадыресе ээ болуп калгандыгы ачык байкалат.

Мына бүгүн кеч да болсо адилеттик ачыкка чыгып, К.Тыныстановдун кыргыз элине кылган ак кызматы менен көркөм дөөлөттөрү минтип мектептерде, жогорку окуу жайларында окутулуп, үйрөнүлүп жатат. «Алтынды дат баспайт», – деген ушул эмеспи.

ЖАҢЫЛ МЫРЗА

(Поэма)

I

Болуптур бир сонун күн бизден мурун,
Чынында эң сонун күн билем ал күн.
Күү тартып, күңгүрөнүп айтса кары,
Эрксизден ууландырат эр жүрөгүн.
Комуздун үч кулагын толгоп салып,
Тозоктун уулуу, зардуу күүсүн чалып.
Үн менен ый аралаш солкулдаса,
Энтигип, өткөн күнүн эсине алып.
Беш бармак, жыгач тырмап аламы урса,
Жаш бийлеп, ак сакалдан жерге тамса,
Жаш жүрөк аны көргөн ууланбайбы,
Не курдуу эзилгисиз таш болсо да.
Бирок да ал күн кай күн билди бекен?
Билишсе, урматташып жүрдү бекен?
Же жай күн келип кеткен бири көрүп,
Эссиз журт эселектик кылды бекен?..
Антишсе, кары жашы неге тамсын?
Үч ичек арман күүгө неге салсын?
Өткөн күн кадырданбай калган болсо,
Жалындап жаш жүрөгү неге жансын?
Өткөн күн укканга бир көргөнгө бир,
Сакталмак, ардакталмак жугузбай кир.
Зардуу сөз, долу комуз мактай бермек,
«Сагындым, саргардым» деп жетишсе тил.

Күндөр жок ал күн менен катардашкан,
Ал күн жок, бизден кеткен, мунарды ашкан.
Тек гана мен жолоочу куш качырган,
Ыр ырдап, көктү карап көңүлүн баскан...
...Куушуруп жетсе куучу күздүн күнү,
Кан качып, өсүмдүктүн өчсө өнү.
Чыкылдап темир аяз бийлеп алып,
Бир жактан ич бышырса узун түнү.
Белиңден кыял ташы баскан кезде,
Угулса кулагыңа комуз үнү.
Элөөрүп, эт жүрөгүң издер беле,
Ыраакта, алда кайда тарткан күүнү.
Күү уксам, күнгүрөнгөн, күүгө салган,
Угулсун мейли ыраактан, алда кайдан.
Өткөндүн бирин койбой терип айтып,
Далилдеп долуланса комуз жазган.
Элирбей эт жүрөгүм жатмагы жок,
Эрте-кеч өткөн күнүн ойлой азган.
Денине кан жүргөн соң көкүрөгүң
Эркиндеп дем албайбы жараланган.
Мойну узун күздүн түнү... уйкум качты,
Чубалжып учсуз, түпсүз кыял басты...
Кысылып көкүрөгүм, алым куруп,
Оодарды түпсүз кыял бербей башты.
Талаада темир аяз дооран сүрүп,
Чыгарбай күндүн көзүн таң да атпады.
Угулуп чалган комуз алда кайдан
Умачтай түн ортодо көзүмдү ачты.
Мен турдум, тышка чыктым... ай арасы,
Болгондой туманданган тоонун башы.
Ичинен ала булут шилеп өтүп,
Ак айдын убайымдуу көз карашы.
Кыроого үстү-башын чылк оронуп,
Кийгендей күмүш кымкап сайдын ташы.
Короолой из түшүрүп түлкү, бөрү

Энчилеш жазылгандай шыбагасы.
Мен кеттим комуз үнүн уккан жакка,
Изүүлдөп муңдуу табыш чыккан жакка.
Кез болдум узабастан бир базарга
Иликтеп чалган күүгө жеткен чакта.
(Сурасаң, көргөн базар маани жайын
Анчейин майда-чүйдө алып сатма.)
Абышка комуз чалган дөңгө чыгып,
Көзүмө элестеди оң кол жакта.
Абышка башын салган, комуз чалган,
Ыйлаган, күнгүрөнгөн, чалганы арман,
Чоң кисе белиндеги оттук, майлык
Белгиси бизден мурунку элден калган.
Укмуштуу кебетеси таң калардык,
Кабагы кере карыш салаңдаган.
Бир туруп дубана деп кыял кылсам,
Алдында белгиси жок жоолук жайган.
Комузун абышкабыз көп какшатты,
Бир эсе капкактарын такылдатты.
Бир эсе каргылданган үнүн кошуп,
Тозоктун уулуу, зардуу күүсүн тартты.
Эзелден алдамчылык кылган базар
Келгендин көзүн боеп алдап жатты.
Бардыкка коюлбаган тең тараза,
Бири алдап, пайда көрүп, бири алдатты.
Абышка туруп кетти комузду алып,
Ичинен чалган болуп кыңкылдатып.
Артынан көзөмөлдөп мен да түштүм,
Турдум да бир азыраак таң да калып.
Абышка бир дөбөдө урду мандаш,
Токундум мен да мандаш бирге барып.
Жайымды сурамжылап отурду да,
Жиберди узун сабак күүгө салып.
Максатым эмес менин сыйкырдамак,
Ыр ырдап, көпчүлүктөн мал жыйнамак.

Кур жерден калпты, чынды койгулатып,
Максатым эмес жана элди алдамак.
Түбүндө чын максатым комуз чалмак,
Кеткенди унутулуп, эске салмак.
Магнасы өткөн күндүн бул эле деп,
Болгонду угуучуга баяндамак.
Өткөн күн деп айтканда эки маана,
Экөөнүн бири жаштык бул го даана.
Жаштыктын гүлдүү күнүн сөз кылышат,
Көбүнчө ургаачы, эркек өз-өз ара.
Жыргалдуу өткөн заман эске түшсө,
Жүрөгү түшүнгөндүн тегиз жара.
Өзгөчө көңүл кургур көп чайпалат,
Көргөн соң баспаганын тең тараза.
Өткөндүн максат эмес айтуу баарын,
Айтууга терип баарын, жетпес да алым.
Комуздун үч кылы өзү алдейлесин,
Басканда сары убайым, санаа жарым.
Тереңге кумарданган киши болсо,
Тыңшасын тереңирээк комуз зарын.
Жол тозгон эрме чөлдө саятчыга,
Сүйлөсүн долу комуз Жаңыл жайын...
Тартты да насыбайын кончтон алып,
Какшанды керип, толгоп, күүсүн чалып.
Бетинен Ысык-Көлдүн толкун токтоп,
Карашты ак балыктар көзүн салып.
Жоготуп убайымдуу көз карашын,
Ак Ай да күү тыңшады нурун чачып.
Боорунда Ала-Тоонун алтын булак
Чыдабай а да ырдады үн алышып...

II

Боорунда Ала-Тоонун кимдер болгон?
Эркиндеп кимдер көчүп, кимдер конгон?
Балпайып, бай-байбиче ырыс күтүп,
Жайылып этек-жеңи кимдер оңгон?

Бейпилде, берекеде жаткан элди
Баш болуп, башын кармап ким колдогон?
Жери күр, эли түгүл жаткан болсо,
Ак муздан неге Ала-Тоо селде оронгон?...
Боорунда Ала-Тоонун жел ойногон,
Жел менен эркин кыргыз эл ойногон.
Балпайып бай, байбиче ырыс күтүп,
Жайылып этек, жеңи куунап оңгон.
Бейпилде, берекеде жаткан элди
Бүтүмгө чыбык кырккан бий колдогон.
Бийлери берекелүү куруган сон,
Башына Ала-Тоонун ак боелгон.
Калың журт мисалга алса бийдин бирин,
Биринчи кезекке алат Тагай бийин.
Заманын Тагай бийдин айтып, айтып,
Кетирет ошо менен көңүл кирин.
Өзгөчө узун сабак сөздү айтышат,
«Акылы болуптур – деп, жандан ирим» -
Тагайдын урпактары: Түлкү, Үчүкө
Сүйлөнөт булардан соң Жаңыл кийин.
Күндөрүн Түлкү, Үчүкө кимдер болгон –
Күндөргө салыштырып болжолдогон.
Ал күндөр теңештирбес тизгинсиз күн,
Кур жүргөн кулан менен бирге ойногон.
Эриккен эр тилеги ал күндөрдө
Өзүнө максат кылып жолго койгон.
Серпишмек, бак жеңишмек баатыр менен
Менменсип чыгып турган оңдон, солдон.
Бир тууган Түлкү, Үчүкө ири жүрөк,
Сүрдөбөй сүрдүүлөргө сунган билек.
Максаты эрдик менен актап алуу
Мурунтан аларда да өткөн тилек.
Бирок да бардык тилек өз ордуна
Эч качан чыкмак эмес жүргөн тилеп.
Бирөөнүн зоболосу көтөрүлсө,

Бирөөнүн ташын кетмек четке шилеп.
Жаз күнү эл жайлоого көчүп жатты,
Эл менен Түлкү үйү да жүгүн артты.
Ал күнү атка минген Түлкү үйдө жок,
Жүк артты, келинчеги токуду атты.
Бирок да же унутту, же атайы,
Алданып иштеген жок бир кызматты.
Озунуп кайненесин атказбастан,
Бешигин энди дагы жолго тартты.
Турмушта чоң маселе кары баркы,
Сыйламак жаш карысын элдин салты.
Өзгөчө ата, энесин көп сыйласа,
Жайылмак ошо менен бала даңкы.
Бирок да уул төрөсө мурункудан
Турмушка салмактанмак катын баркы.
Дурусураак жат сыйласын, урматтасын
Болбосун карынын да бузук алкы.
Калың көч чубалжыган тоого карап,
Сулуу көч кызыл-тазыл салган жарык.
Алды, арты өңү сулуу, жыбыр, жыбыр,
Бараткан жылкы чубап, кой чуркурап.
Кең талаа уккулуктуу күүгө толуп,
Ботосун боздой, боздой төө буркурап.
Жан тойгус сулуулукту кошоматтан,
Байланган көөкөр, көнөк шарак-шурак.
Болгондо Түлкү келди бешим убак,
Какшанды көч үстүнөн кемпир кер жаак:
«Колунан баланы ал да, балам болсоң.
Жоготкун көч үстүнөн кетсин бейбак».
Жубайын ат, төө менен жолго салды,
Алмакка энесинин сүтүн актап.
Түйүнүн болгон чатак сураган жок,
Калды да капалыгын ичке сактап.
Ошондо жетим калган ушу Тынай,
Чоңойгон эмчек эмбей, ыйлай-сыктай.

Жалындай жар ортосу муз турбайбы,
Иштесе зулум тагдыр так ушундай.
Алган жок Түлкү кабыл үйлөнүүнү,
Айтса да тентуштары нече курдай
Жаш жүрөк күйүп жанып, аза күттү,
Сыр айтпай, тартып убай эки жылдай...
Маселен кандай жакшы жазгы учуру,
Түшкөндө жашыл гүлгө күндүн нуру.
Жоготуп жаздын чөбү, жашыл гүлүн,
Багынат күз келгенде учуп сүрү.
Байкасак, акыл жеткис таң каларлык,
Экен го табийгатта миң кубулуу.
Баарына кожосунган адам уулу
Турбайбы а да эркисиз турмуш кулу.
Отуруп Түлкү узакка аза күттү,
Үзүксүз ойлор менен күндөр өттү.
Жаңылып катын албай кайгы менен,
Өмүрдү оздурмакка ойлор кечти.
Түлкүнү акырында турмуш жеңип,
Саргарткан табышмакты Жаңыл чечти.
Какшаалда хандык курган кыз Жаңылды
Алууга катындыкка ойго кетти.
Алганда кыз Жаңылды кудаламак,
Ою жок ат чаптырып, той жасамак.
Жаңылды алар болсо кудалабай,
Майданда багын басып, жеңип алмак.
Болбосо эки колун тең басынып.
Майданда Жаңыл кызга бак алдырмак.
Басынса, бул майданда түбөлүк жок.
Огунан он саамайдын казаланмак.
Бир күнү Түлкү эрлерге акыл салды,
Үчүкө, Атагозу, Чабакты алды.
Сынчысы Шырдакбектин ачык көздүү
Кеңешке калтырылбай а да барды.
Эл көрбөй эки жылдай жаткан Түлкү

Эрлерге саймедиреп айтты арманды.
Эрлерден сынчы жакка сөз көчкөн соң
Кеп урду түш көргөндөй, ачпай балды.
Жаңылды эч бир адам жеңе албас да,
Жаңыл кыз эч бир жандан жеңилбес да.
Такалып, жалгыз Жаңыл санашардык,
Элде бар мен билгенден бир жат бала.
Чоңойсо ошол бала, Жаңыл колдо,
Табылбас мындан башка эч бир айла
Узуна кысыр уйдун жан күтөрбү?
Баатырлар барабыз деп камданууда...
Баатырлар ашыгычтап ишин чамдап,
Мыктылап кийинишип, жарак камдап.
Байланып азык-кече жан жанына,
Жылкыдан ат жаратып, минип тандап,
Төрт баатыр жолго түшүп аяндады:
Үчүкө, Атагозу, Түлкү, Чабак.
Какшаалдан карга учурбай дирилдеткен,
Ким эле ошо кезде Жаңыл бейбак?
Жаңыл кыз элдин эри, шердин шери,
Жаңылдан далай эрдин сынган бели.
Кир жууган, киндик кескен кичинеден
Какшаал-Тоо – кыз Жаңылдын тууган жери.
Какшаалда кайгысы жок, көчүп-конуп,
Эркиндеп мал өстүргөн нойгут эли.
Нойгуттун жаны – Жаңыл, каны – Жаңыл
Чытырап так ошондо толгон кези.
Жаңылда кандык курган так болбогон,
Андайга өзү дагы кол созбогон.
Жаралган жандан өзгө бир мүнөздүү
Беш күндүк өмүр жолун башка ойлогон.
Кийинип эр кийимин, чачын түйүп,
Жүргөн соң Мырза деген эл ат койгон.
Кесиби: бүркүт салып, ит агытып,
Жаа тартып, оюн ойноп, той тойлогон.

Жаңылды алабыз деп чанда келген,
Дамалуу далай баатыр кол сермеген.
Келгенден бири жетпей максатына,
Жебеден куш тилиндей жанын берген.
Азуулуу ат, баштуу азамат арманы зор
Кайтууга туз буюрбай тууган элден.
Жаңыл кыз – желге сырдаш, эрк баласы,
Жаа тартып, ит агытып жүрө берген...
Чынында жан тилеги эркек чапмак,
Жан-эркин, кайда болсо эркин жатмак.
Бийик тоо, тунук аба жан жемиши,
Жаа тартмак, кийик көздөп, ит агытмак.
Көксөгөн жан тилеги орундалса,
Болгону эмес бекен кыбла төрт жак!
Жаа тарткан, жан жыргаткан Жаңыл кайда?
Барган күн биздин төрт эр жаңы талап.
Ал күнү адетинче Жаңыл анда,
Ээрчитип Кертайганын алып жанга.
Көбүнчө жаш өмүрүн тоодо өстүргөн,
Турбаса эл ичинде анда-санда,
Болгондо бешим мезгил жылкы тийген,
Карабай баатырлар да келер таңга.
Жоо келди, жылкы алынды деген кабар,
Жаңылга келип тийген күн батканда.
Түн кирди. Жылдыз толду. Жаңыл жолдо.
Атууга даярдаган жебе колдо.
Ээлигип минген азоо келе жатты,
Бурулбай, дир-дир кагып оңго-солго
Бир укмуш баштачудай арс-арс үрүп.
Кертайган бирге чыккан сапар жолго.
Кол талып, тизгин бошоп калган кезде,
Жанган от жар алдынан көрдү ошондо.
Токтоду. Жаңыл түштү, атын байлап.
Карады жар башынан отту абайлап.
Жамбаштап өңчөй баатыр жаткан экен,

Ортодо таш кордосу бор-бор кайнап.
Олжолоп алып кайткан көп жылкыны
Ийрилтип туюк жарга салган камап.
Экенин Түлкү, Үчүкө тааныган соң,
Жаңыл кыз жар башында турду сынап.
Сындады эрдин баарын бирден санап,
Үчүкө, Атагозу, өтгү Чабак,
Түлкүдөн сын тайгылып, кемтик таппай,
Толкундап түшкөн кезде чын махабат.
Кер тайган илгертеден канга жолдуу
Шимшилеп кирип барды от жакалап.
«Канчыктын Кертайганы...» деди Түлкү,
Мөндүрдөй тарткан жебе тийди шак-шак!
МАХАБАТ – тозок оту балбылдаган,
Ким кызып, илебине албырбаган,
МАХАБАТ– кырдан качкан кызыл түлкү,
Бүркүттү ташка согуп алдырбаган,
МАХАБАТ– турагы жок соккон шамал,
Мойнуна түргөн чалма салдырбаган.
МАХАБАТ– чырга тарткан күлүк закым,
Кол созгон талапкерге карматпаган.
Төрт баатыр коломтодо канга толуп,
Жатышты жан бере албай алек болуп.
Митедей мизилдетип соруп жатты,
Эзелден көрбөгөн жер канга тоюп,
Жаңыл кыз бир аздан соң түшүп келди,
Турду да жар башында ой ойлонуп.
Түлкүгө жанталашкан сөз сүйлөдү,
Сеңселтип саамай чачын жайып коюп.
–Түлкү шер, ... мен канчыкмын мойнума алам,
Сөзүң ак, айтканың жөн чын деп табам,
Бирок да канчык, дөбөт ким экенин
Энчилеп болбойт бекен мындай майдан.
Сен эмес жалгыз келип энчи үлөшкөн,
Энчисин бөлө кеткен далай адам.

Жалындуу махабатым сени тапты,
Сени ойлой, эки сүйбөй, чыксын бир жан!..
Түлкүнүн болот кездик чечип алып,
Жиберди атын отко, ташка барып.
Олтурду аккан канды, чыккан жанды
Көзүнө элестетип, кыялданып.
Үстүнөн тон, күрпөсүн сыйрып таштап,
Жер жүзү жарык болду, таң агарып.
Ким сүйүп жетише албай, ким өлгөнүн
Таң жели жомоктоду күүгө салып.
Күн чыгып, жер жүзүнө нурун чачты,
Тыйылды жомокчу жел, үнүн басты.
Жаңыл да түпсүз ойго башын бербей,
Аттанып элге карай жолун тартты.
Жатышты жар алдында төрт азамат,
Жоготуп жомокчулар жоктоор батты.
Эрте-кеч эр тарыхын жел баяндап,
Мундуулап угуучуга сүйлөй жатты.

III

Өткөн күн желдей соккон эрки чексиз,
Өткөн күн – көк деңиздей түпсүз, четсиз.
Өткөн күн көп күндөрдүн бир Айт күнү
Беп-белен, телегейи тең теп-тегиз,
Өткөн күн – сулуу сүрөт ойлогонго
Тендикти, эркиндикти элестеткич.
Эр бакты, эл бактына келип кеткен,
Өткөн күн – күн экен го акыл жеткис.
Өткөн күн жерин жоктоп андуу, малдуу,
Өткөн күн эрин жоктоп ири, дандуу.
Жел менен бирге көчүп, бирге ойногон,
Өткөн күн элин жоктоп эркин жандуу.
Бүтүмгө чыбык кыркып, нуска кылган,
Өткөн күн бийин жоктоп адалаттуу.
Ичинде боз каптаган тумандуу күн,

Тырмаган комуз бетин мен армандуу.
МАХАБАТ– жаш жүрөгүн көмгөн жарда
Жыйналып, кан чокушуп, кузгун, карга,
Өз ара маектешип сөз кылышат:
Эрдигин сынасын да эр майданда.
Түлкүнүн найзасынын сабын жоктоп,
Калың эл кайгыланат камалганда.
Жебесин кыз Жаңылдын жомок кылып,
Жел ташып аңгемелейт сайдан-сайга...
Калың эл толкуп, калкып, кылып дама,
Эче ирет кол аткарды кун алууга.
Кошулуп күн үстүнө күн көбөйүп,
Калайык калтылдады таппай арга.
Боюнда кең Таластын кыргыз, казак
Алаштын бириккенде ураанына.
Кайтадан жаңыртылып сөзгө алынды,
Толгондо эрлер куну үч, төрт жылга.
Бул жерде казак, кыргыз элин жыйнап,
Алаштын туусу алдына башын курмак.
Шырдакбек, эр Тауке кан топ башылар
Ой кылып чеп душманга каршы турмак.
Кысындуу сөз ичинде эске алынды,
Үчүкө, Атакозу, Түлкү, Чабак.
Түлкүдөн болгондон соң бардык түйүн,
Чечилди Түлкү кунун кубаламак.
Жаңылдан кун кууганда аламандап,
Жаңыл деп найза саяр эр бүткөн соң,
Жалгандан Жаңыл атын тазаламак.
Сындырып шагын койбой, багын басып,
Жаңылды туткундукта ызаламак.
Бар беле кекенердик кыйсын жөнү
Эле го а дагы алаш Жаңыл бейбак.
Эл ичи алай-дүлөй аңтарылып,
Тынчыбай толкуп жатты кунга дарбып.
Дүрбөөнгө элөөрүгөн эчен жаштар

Жүрүштү түн уктабай, ат кайтарып.
Мурунтан жоо жобосун түшүнгөндөр
Жебесин кыз Жаңылдын эсине алып,
Башына бир дөбөнүн топ курушту,
Жөн билги карыларга акыл салып.
Эзелден эл ичинде эмчи кары
Калтаарып Жаңыл үчүн таппай лаажы.
Теңселсе, эл акылын эмдей албай,
Кун куудан аша кечет кайсылары.
Илгерки сынчы сөзүн макул көрүп,
Кубаттайт жыйылыштын кай бир даары.
Көпчүлүк акырында деп тарашты:
«Сынчынын айтканындай болсун баары».
Илгертен элди кезип жүргөн сынчы,
Көп элден далай укмуш көргөн сынчы.
Жер койбой, эл аралап, эрди сынап,,
Далайдын ким экенин билген сынчы.
Антарып далай элди, далай жерди,
Айлына Шырдакбектин келген сынчы.
Сынчыны керек кылып эл аткарды,
Жаңылдан жай билмекке кылып тыңчы.
Аз күндө сынчы келди кайра тартып,
Бейпилде жаткандыгын анык айтып.
Калың эл коогаландап толкундады,
Мурунтан күтүп жаткан жарактанып.
Мингизип Шырдакбекти боз жоргого,
Айтылмыш жандарына баланы алып.
Калкылдап түштүк жакка жүрүп калды,
Талас, Чүй, Көл боорунан кол аттанып...
Канжарын колдон таштап жаасы менен,
Талашкан чылбыр эркин атын тартты.
Болгонун аңгеменин көргөндөн соң,
Дырдыгып Жаңыл колу кайра качты.
Какшаалдын кыз кабыланы түштү колго,
Жайылган атак-даңкы оңго-солго.
Кордукта Жаңыл өмүрү чирисин деп,

Беришти бир карыга кылып олжо.
Көксөсү көптөн берки басылган соң,
Калың кол кайра карай тартты жолго.
Тарыхын аңгеменин баян кылып,
Согулду жомокчу жел зоодон-зоого...

IV

Кызыктык кучагында ойноп, күлгөн,
Өмүрдөн ал капарсыз өткөн күндөн,
Кабыланды камап койсоң кантер эле,
Кендикте, тоо-токойдо эркин жүргөн?..
Өмүрдүн бир мүнөтү жылдай болуп,
Күү менен өтпөс беле күнгүрөнгөн?
Капаста кабылан жанын кыйнабайбы,
Чакырып тоо-токою өсүп-өнгөн...
Эмеспи капастагы Жаңыл кабылан,
Жүрөгү эркин-тоого байланышкан,
Мүнөтү жылдай болуп муң-зар менен,
Күн чиркин өтүп жатты албан-албан.
Унутпай, ичтен жаттап Жаңыл жүрдү,
Махабат чындык сөзүн Түлкүгө айткан.
Бир топ жыл, сансыз күндөр, айлар өттү
Мурунтан кезектешип келе жаткан.
Капаста бири зардай күн өткөргөн,
Бириси кызыктыкта ойноп-күлгөн.
Дүнүйө жаралгандан бул күнгөчө
Тең баспас таразага негизделген.
Бир күнү кары жашы кеп кылышат,
Эсирип кур жайлоодо кымыз ичкен.
«Эриккен элге Жаңыл көрсөтсүн деп,
Өнөрүн кыз кезинде кылып көргөн».
Эл сөзүн Абыл келип баян кылат:
–Жеңеке, сизден бир иш эл суранат,
Баатырдык өнөрүңдү көрсөтсүн дейт.
Ат минип, шайманданып, алып жарак,
Тартынбай, бар өнөрүң ортого сал,

Үлгү алсын жаш өспүрүм, жаңы талап.
Бириси жети адамдын кызыр деген,
Эр башы көпчүлүккө кул болгон шарт.
Эч жанга кул болбодум, болбой келдим,
Таптадым тирешкенди, бастым, жеңдим,
Кысыкта сен чылбырдан алганыңда,
Аядым, эл туткасыз калар дедим.
Токтоппой, эл колуна түшкөнүмдө,
Түлкүгө атап курбан чалар дедим.
Не чара ойлогонум орундалбай,
...Кабыландай капастагы кайгы жедим...
Кой деп айт, мындай колко эл салбасын,
Элиртип болбос жерден кыстабасын.
Капаста «эрк» сагынган мен бир туткун,
Ат минсем, кетеримди эсине алсын.
Кетүүгө бет түзөсөм, сендей эрлер
Майданда салмакташып, кан акпасын.
Махабат күүсүн күүлөй андан көрө,
Капазда Жаңыл жаны күйсүн, жансын.
Жаңыл шер, Жаңыл жолборс, Жаңыл кабылан,
Жөн эмес ургаачылык сөзүн кылган.
Калпактай канжыгаңа бөктөрө кет,
Эр болсо белгилеген кандуу майдан.
Эр башы эр колуна кесилген жөн,
Өлгөнчө үйдө жатып тим ажалдан.
Ар айдын оту бөлөк, эри бөлөк,
Бирок да чапкан сайын көз чыкпаган.
Жаралып жалгыз жанга баш ийбеген,
Мына бул алдындагы Жаңыл жеңең.
Замана миң жаңырып, миң түрдөнсүн,
Али да Жаңыл жеңет, жеңе жүргөн.
Жоргосун Шырдакбектин алдыма тарт,
Жаа менен кийимимди мурун кийген.
Майданда кеп жыйналган сынашалык,
«Эркектик», «ургаачылык» эмне экен?

– Өткөн күн жашыл жайлоо жери кандай,
 Жайлоонун жалпак эскен жели кандай?
 Жел менен сыр сырдашкан, ыр ырдашкан
 Өткөн күн эркин өскөн эли кандай?
 Ок атар, кылыч чабар жер бар десе,
 Дегдеген өткөн күндүн эри кандай?
 Жаңылдын аңгемесин көрмөк болуп,
 Жыйналган дегдегендин бири калбай.
 Эл ичин эбак имиш аралаган,
 Жаңылды качат го деп ой жоруган.
 Майданда бир серпишмек кыял менен,
 Күн мурун жаштын көбү даярданган.
 Кан менен сабырсыздык күтүп жатты,
 Декилдеп жыйналган жаш жарактанган.
 Көрүндү бешим ченде араң Жаңыл,
 Эпкиндеп боз жоргодо келе жаткан.
 Кадимки мурункудай калып-салты,
 Окшотуп шайманданган минген аты.
 Үстүндө эр кийими, жарак-жабдык,
 Топ элге келе сала Абылга айтты:
 Саркыты илгеркинин калды бекен?
 Кайын иним, тебетейиң асманга атчы!..
 Ыргыткан тебетейди түшүрбөстөн,
 Жаа менен Жаңыл удаа он беш тартты.
 Түшүрбөй тебетейди кагып алып,
 Абылга берди: «кий» деп, алып барып,
 Караса: тебетейде түк төбө жок,
 Тегерек түпкүч болгон, курбу калып.
 Багындым, баракелде!.. деди да Абыл,
 Мойнуна кулдук кылды чылбыр салып.
 «Кош, кайним! Бизге уруксат болгон чыгар!
 Деп Жаңыл жолго түштү камчыланып...»
 Келген эл эгеш менен куралданып,
 Кыймылсыз, үнсүз, сөзсүз калды аңкайып.

«Жаралган жумуру баштын алды экен» деп,
Сөз кылды көпчүлүгү мактоого алып.
«Кап, сени... бир серпишпей» деген болуп,
Өкүндү куру демдүүлөр санын чабып.
«Бейбактан тукум албай, бекер кылдык»
Деп бир топ эл тарады арманданып...
Жан менен ким сүйбөсүн тууган элди,
Кир чайкап, киндик кескен тууган жерди.
Тууган эл, туулган жер эмдебейби,
Капазда пайда болгон кайгы-черди.
Күн-түндөп, учкан куштай канат ирмеп,
Тууган жер Какшаал-Тоого Жаңыл келди.
Какшаалда кара туман, калың кайгы,
Кызыктуу, жыргалдуу күн жок илгерки.
Сан-сан миң, түмөн-түмөн мал айдаган,
Санаасыз кымыз ичкен, бээ байлаган,
Кайгысыз, убайымсыз нойгут элин
Багынтып алда качан кытай алган.
Сыйпалып эл көркүнөн, мал көркүнөн,
Жылаңач жалгыз гана кур тоо калган.
Өзгөрүш үрөйү суук башты чатып,
Сыр сүйлөйт калың арман ...
Жаңыл аң-тан.
Какшаалды жел жапжалгыз эркин каптап,
Ый ыйлап, ырды да ырдап, күлүп шак-шак.
Махабат ченгелинен өлгөндөрдү
Сөз кылат, күүгө салып, атын жаттап.
Күзгүдөй сайдын тунук булактары
Үн кошот махабатты а да мактап.
Жел ыры, булак үнү толкундатат,
Махабат түйүнчөгүн жүргөн сактап.
Сайрандап өсүп, өнгөн жерди илгерки,
Аралап, ит агытып жүргөн жерди.
Бакандай төрт азамат көмүлбөстөн
Ачыкта калган жарга Жаңыл келди.

Төрт жерде жангазандай эрдин башы
Кагырап жаткан экен аркы-терки.
Ысык күн, жору, кузгун мүлжүп бүткөн,
Таанылбайт кимдин башы кайсы экени.
Чөмөлөп эр баштарын кагыратып,
Карады Түлкү башын ажыратып.
Айырмасы баштан баштын кайдан болсун,
Эбакы куурап калган күндө жатып.
Жаңылды тиричиликтен жатыркатып...
Эпкиндүү азоо жүрөк алсызданат,
Өмүрдүн эң акыркы күүсүн тартып,
Колго алып жар кездигин сактап калган,
Жаңыл ою жалгыз жандан бет бакпаган.
Кул болгун, мойнунду сун махабатка
Кол созгон талапкерге карматпаган
Мына бул чөмөлөнгөн баш алдында
Актап кал чындык сөзүн Түлкүгө айткан.
Өмүрдү торко электен миң өткөзгөн
Тынчысын азоо жүрөк тим жатпаган.
Элөөсүз эбактан ээн жаткан жарды,
Мазардай түргө салды эр баштары.
Омолгон шум кара жер оңбосунда!..
Бүлкүлдөп соруп жатты жылуу канды.
Уңгучул куу топурак кактап болду
Денинен чыкканынча Жаңыл жаны.
Кагышкан эр баштарын жыйнаганга
Жел мактап махабатгы күүгө салды...
Ой чиркин... күн экенсиң өткөн заман,
Тамшанткан, такылдаткан, таң калтырган.
Кийиктей эркин өскөн элиң кандай,
Кайгысыз, убайымсыз ыр ырдаган.
Бакыттуу бир күнсүң го түштөгүдөй,
Жаңылдай ири жандуу кыз урунган.
Ал өңдүү жыргал күндөр жылас болду,
Күнгүрөн долу комуз, мункан, мункан!..

СӨЗДҮК

Күү – оханг

Тозок – дүзах

Беш бармак – киргиз таоми

Жолоочу – йўловчи

Кыроо – киров

Абышка – қария, чол

Кисе – халта, халтача

отгук – чакмоктош

байбиче – катта хотин

келин – рафика

көч – кўчмок

ебе – камон ўқи

сынчы – танқидчи

урпак – авлод, уруг

азоо – ҳурпайган

башгыктар – бошликлар

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Касым Тыныстановдын кыргыз адабиятындагы орду
2. Өзүнүн замандаштарынан анын чыгармачылыгынын өзгөчөлүгү эмнеде экен?
3. Ал өз чыгармаларында өткөнгө кандай максатта кайрылыптыр?
4. Тагай бий жөнүндө чыгармада кандай маалымат берилген?
5. Тагай бийдин урпактары жөнүндө айтып бергиле.
6. Поэмдан Жаңылдын кандай эрдиктерин байкай алдыңар?
7. Түлкүбектин энеси келинин эмне үчүн кетирди?
8. Поэмдан кыргыз элинин кандай салттарын байкай алдыңар?
9. Жаңыл жаа менен аткан баатырлардын атын атагыла?
10. Жаңыл аларды эмне үчүн атып таштады?
11. Жаңыл Мырза кантип колго түшүп калды?
12. Эмне үчүн баатыр кыз Абылды атып таштаган жок?
13. Поэмада махабат жөнүндө кандай ойлор айтылган?

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Өзбек адабиятында Жаңыл Мырзага окшогон баатыр кыздар жөнүндөгү чыгармалар болсо таап, поэма менен салыштыргыла.
2. Чыгармадан үзүндү жаттагыла.
3. Жаңыл Мырзанын сүрөтүн тарткыла.
4. Поэманын толук текстин таап окугула.

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ

(1906–1944)

Кыргыздын биринчи романчысы, акын, котормочу Мукай Элебаевдин эң алгачкы ыры «Кыргыз Туусу» (андагы «Эркин Тоо») гезитинин 1925-жылдагы № 6 санына жарыяланган.

М. Элебаевдин азыркы тапта да эч эскирбей, маани-мазмуну боюнча жаңы бойдон сакталып калган «Узак жол» автобиографиялык романы анын эң ири чыгармасы болуу менен бирге, бул жанрдын алгачкы карлыгачы, кыргыз котормо адабиятынын баштоочусу болуп калган. Тактап айтканда, өз өмүр баяны аркылуу ошол кездеги кыргыз элинин жашоо-шартын, тарыхты

чагылдырган М. Элебаев кыргыз адабиятынын тарыхына өзүнүн өчпөс изин калтыра алды.

«Узак жол» романы биринчи жолу 1936-жылы жарык көрүп, жазуучунун көзү өтүп кеткенден кийин да бир нече жолу басылган.

Ал көлөмү чакан чыгармаларына өзүнүн гана эмес, өз заманынын элесин таамай тарта алган, адам психологиясын ишенимдүү бере алган аңгемечи катары да таанымал. Алсак, анын «Бороондуу күнү», «Тайгак кечүү», «Зарлык» өңдүү аңгемелери бүгүн да кызыгуу менен окулуп келет.

Ал эми анын ырлары өз учурунун гимнине айланган. Мисалы, «Зарыгам» ыры кыргыз жаштарынын ой-сезимин гана ээлебестен, илим-билимге, кесипке болгон умтулуусун ойготкон. Согуш учурундагы «Улуу марш» ыры Мекенди коргоого чакырган эң мыкты ырлардын бири катары бүгүн да өз маанисин жоготкон жок. Мукай чыгармаларын оозу менен гана жазып койбой, жүрөгү менен жазгандыгын анын өмүр-тагдыры ырастады. Ал Ата-Журту үчүн өз өмүрүн берди.

Негизи, Мукайдын жарыкка чыкпай калган чыгармалары да бир канча экендигин 21-январда КРнын Улуттук китепканасында өткөн китеп көргөзмөсүндө анын чыгармачылыгына кызыгып иликтеп жүрүшкөн адабият таануучулар айтышты.

1930-жылдардагы котормо адабиятына М. Элебаевдин кошкон салымы чоң болгон. Мисалы, А. С. Пушкиндин «Хандын өлгөн кызы жана жети баатыр» жомогун, Гоголдун «Повесттерин», Д. Фурмановдун «Козголоңун», казак драматургу Габит Мусреповдун «Кыз Жибегин», ж. б. чыгармаларды которгон.

Чебер прозаик, акын, котормочу М.Элебаевдин күндөлүгүн окуп отуруп: «Бирдеме жазаарда үй-бүлөмдү бир жакка айдап жиберем да, тар бөлмөмдө жалгыз калам. Бирок, жатакананын жашоочуларынын улам бири келип эшикти тыкылдатат. Балдары ыйлайт...» «Нанга тыйын жок. Суу менен бир сындырым нан жеп алып, жазууга кириштим» сыяктуу саптарынан улам, калемгердин өтө катаал шартта жашап, ошого карабай чыгармачылыкка башын сайып, бүткүл өмүрүн кыргыз адабиятына, анан, албетте, Мекенди коргоого арнаганын билебиз.

Жогоруда белгилегенибиздей, М.Элебаев 1943-жылы Улуу Ата мекендик согушка аттанып, 1944-жылы баатырларча курман болгон. Анын сөөгү Орусиянын Псков районунун Понев тоосуна коюлган.

ЗАРЛЫК

(Аңгеме)

I

Бүгүн созулган сары талаада жалгыз аяк жол менен эрбендеп бир жөө адам келатты. Бул не көрүнгөн айыл, не бир агып жаткан суу жок – учу-кыйырына көз жетпеген бир мейкиндик эле. Журт илгертен каракчылардын жайыты дей турган Тасманын талаасы ушул.

Жалгыз адам эртерээк бир жерден чыккан. Ошентсе да, болжогон жерге бүгүн жетпей калганына көзү жетип келет. Күүгүм кирип, жер карангылап калган. Ошол учурда чарчаганына карабастан, шыпылдай басып, жүрүшүн ылдамдата берди.

Кызуу менен лакылдап отуруп, бир кезде карарган бийик кашатка келип калганын да сезбей калды. Эртеден кечке созулган талаа түгөнгөн сыяктуу. Ушул биртике кидире түшүп, алды жагына көз жибергенде, алда-кайда жалтырап жаткан чоң өзөндүн аркы өйүзүнөн жылт-жылт этип бирде өчүп, бирде жанып турган бирин-серин от көрүнөт. Оң жакта бир салаңдаган тумшуктун алды ченинен ит үргөндөй болду.

Ойлогондой эле жаңкы тумшуктун түшө калган жеринде жалгыз үй бар экен. Барды, бирок мунун максатына түшүнө койгон соң, бир орто жашаган аял кечикпей үйдөн чыга калды. Абалы, «Кайдыгер бир аяксыз бозуп жүргөн неме...» – деп күңкүлдөп, артынан дабышын көтөрүбүрөөк:

– Балам, мында сен конор жердин ыгы болбойт. Эркегибиз да жок үйдө, – деди...

Аял карарып алды:

– Ошол айтарым. Эрте күндө таап ал, бара турган жериңди.

– Барар жерим болсо, мында келип турар белем, жарыктык?

Ушундай дегенинде:

– Ботом, мени менен жаакташкандай сен кайдагы неме элең! – деп, жаңкыдан катуулап кое берди.

Болсо-болбосо, жана бир айтып калайын дегендей кылып бала:

– Эң курбаса береги суудан кечирип койбойсуңарбы? – деди.

– Жанынан аша кечкен эле киши болбосо, ушул күкүктөп жаткан суудан ат эмес, төө да...

Айтыш эми созулган жок. Үйдөн бала бир топ узап калган ченде:

– Ушуну бекер кылдыңар... Бир мусапыр көрүнөт...– деген бирөөнүн кебин кулагы чалып калды.

Асман ачык болгону менен, жер караңгы. Теке маңдайда бир сары жылдыз бөтөнчө жаркырап турат. Бала кайда барарын билбей, саздак жер менен төмөн карай суу бойлоп келе жатып, бир оокумда күшүлдөп оттоп жүргөн бир өгүзгө жолукту...

Мурунтугу жок. Белиндеги кендирди чечип, мүйүздөн чалды да, кидирбей ыргып минип алды. Максаты: суудан кечип, өгүздү кайрып айдап жибермек. Ушинтип жүргөнүмдө бирөө көрсө не болот деген ой капарына да келген жок.

Суу кирип жатканы чын экен. Түсү күпкүрөң, копкоюу. Тобокел деди. Сайроо көрүнбөйт, эмнеси болсо да ушул жер кечүү чыгар деп, бир жайыгыраак жерге келип, катуу-катуу камчыланып алды. Өйүз алыс.

Жээктен эки саржандай узаган кезде, баланын жоон санына чейин муздай түшүп, эми өгүздүн мүйүзү гана кылкылдап көрүнүп бараткандай болду.

II

Бул бала мындай. Бир жылы күзүндө Зарлык Ырдыкта бир бай дунганда жүргөн жеринен келип, Акматжан аттуу жети-өгүздүк татарга туруп калды. Акматжан – дүнүйө жагынан бир болуш элге татырлык, байлыгы дубанга маалым адам. Жалаң өгүзү – сексен.

Зарлыктан чоңураак дагы бир малай экөө керээли кечке тынбай отун таарыр эле. Ошондо суткасына тамагы – кайнаган ак суу менен алакандай кара нан. Булар ошентип, эң курбаса, күнүнө бир убак тамакка жарыбай, ачыгып, азып жүргөндө, килкилдеген козунун этин тууратып туруп, жүнү жылтылдаган иттерине бердирчү.

Не керек, ачарчылык менен чектен ашкан кыйноо акыры Зарлыкты мындан да жаман түйүшкө муктаж кылды. Кыштын орто чени. Үстүндө жалгыз эски көйнөгү бар эле, чечтирип калды. Ар кай жерди чалып көрүп, бул чөйрөдөн күн өтпөсүнө көзү жеткен соң, эми Түпкө барып көрөйүн деген ой менен, бир күнү Бөрүбаштын шилисинде, чоң жолго салып, ээнде келе жатты. Күн ылдыйлаган сайын суук күчөп, коркунуч көбөйүп келет. Талаага түнөгөн адам тоңуп өлө турган.

Бул адам баласынын башына чанда келе турган кыйын күндөр эле. Он алтынчы жылкы көтөрүлүштүн салдары баягыдан бетер ырбап, Кытайдан кайткан качкындар азаптын тогуз тоомуна жолугуп, ачтык-жылаңачтык каптап, журтту ак шишик алып, четинен кырылып жаткан убак. Анын үстүнө падыша желдеттери ээн жердин бөрүсүндөй болуп, өлүү-тирүүнүн арасындагы элдин башына жаркылдатып кылыч ойнотуп турган. Анча-мынча кишилерди бир ооз тергебей-этпей, ирик катарында шалап салыш арзан. Өлүмгө моюн сунуп, чанда бири жанынан аша кечкендер болбосо, ээн-эркин басып өтүш кыйын эле.

Журт ушундай калабада турганда, байлардын эгини кампага батпай, чирип жатканы көп... Жалгыз Акматжан быйыл кырк соко чыгарып, Тасманын талаасын бүт ээлеп, жүз теше күздүк айдаган.

Зарлык жүрүп келип, бир жонго чыга бергенинде, жарты чакырымдай жерден, алды жагынан дыр коюп келе жаткан араба көрүнө түштү. Чеккени кош ат. Төрт-беш адамы бар.

Зарлыкты көрүп, акырындап калгандай болду. Бирөө кол булгайт.

Булардын түрүн байкай койду да, жолдун тескери кеткен бир айрылышына түшүп, ылдамдай берди.

Зарлыктын тушуна келе берген ченде, арабадан үч адам ыргып түштү эле, ал жаңкы жолунан да чыга качты. Кар тизеден. Бутунда кийиз өтүктүн башмагы бар. Мунун кончун кетеринде кожоюну кесип калган. Колунда жоон жыгачы бар, энгезердей бирөө кесек арыштап кыйрата сөгүп, чуркап келе жатканы бөтөнчө көрүндү. Башмагына кар толуп, бутунан ыргып кетип буйдала түшүп, Зарлык да жөнөп барат.

Эми бир аз кууганда, булар жетмек эле. Ары курсагы ач, ары муун жок, ооздон кара суу келип, шайман кетип калган. Бул сырды тигилер билбесе керек. Бир топ кууп келе түшүп, кайра тартышты.

Ошол жерде Зарлыктын алы куруп, жатып калды. Бир убакта сенделип башын көтөрсө, жаңкылар алда-кайда кетип бараткан экен. Кылчак-кылчак карап коюшат.

Аңгыча болбой, арт жактан келе жаткан жалгыз аттуу жана бир арабага кез болду. Аны көрүп, дагы чочуюн дегенде, бул адам атын токтотуп коюп, тийбей турганын, кайта жаны ачып жатканын айтып, чакырып алды. Жалгыз киши:

– Алар өлтүрүүнү да ойлогон... Баары мас шайтандар... Ай байкуш...

Жыргалаңдын көпүрөсүнүн тегерегинде чоң-кичине болуп тооруп жүргөн топ кишини камчысы менен көрсөтүп:

– Көрчү, сен тигилерди? Тосуп турган сени... – деди.

Көпүрө бир кыйла жерде.

Ушинтип туруп, бир кезде бул бөлүнүп кеткен киши болуп, Зарлык мындай баса берди да, бир кабак менен бугуп келип, ушул арабанын алдынан чыкты. Бул – жаңкы кишинин үйрөткөнү. Зарлыкты арабага салып, саманга терең көмүп, үстүнө көр-жерин таштап койду да, жүрүп кетти...

Баягы көпүрөгө келгенде, жабалактап тергей баштады:

– Кайда жаңкы?

– Таап бер.

Арабакечке ишенбей, самандын ар кай жерине сайгылаганда, таяктардын учу Зарлыктын бөйрөгүнө, кардына келип урунуп жатты.

Киши сары-көлдүк экен. Үйүнө күүгүм кире келишти. Бар тамагын аяган жок.

– Бирок көп ашаба, жаман болосун, – деди келген күнү. Бул Зарлыкты кыштай асырап чыгам деп келген. Бирок үч күндөн артык турган жок. Аялы күндө уруша берип мазасын алды белем. Бардигер оокаты: бир ат, бир уй, эки чочко, жыйырма пуд аштыгы бар экен. Буга караган эрди-катындан башка чөбүрөгөн үч бала. Жумушка жарары – жалгыз өзү.

Зарлык кетер күнү бу киши малай ала турганын барбы деп, өзү көчөнү түрө кыдырып чыгып, жедеп амалы куруганда, жайын айтты да, түшкө жакын арабасына салып, бир топ узатып койду.

Түпкө келип, бирөөгө туруп калды. Колуна таяк алып, көчөлөрдү кыдырып жүрсө, карды челкейиңкирээк келген, жапалдаш бойлуу, чоң сары сакал адам кезигип, абалы мунун жумушка жарамдуулугун, күчүн сурап, бир топ сынга салып, маалакатып турду.

– Ошондой... Ато бекер тамак ашаса...

Зарлык ар кайсыга да жараймын деген жоопту бере берди.

Жаз алды менен талаага чыгып кетти да, кош айдап бүткөнгө чейин кайтып кожоюнунун үйүн көргөн жок. Кыштай үй жумушун кылып мындан көп

жеңил көрүндү. Өгүз, соко. Кабыл алдыңкы төрт өгүздү айдачу. Бир-эки саат тук этип, күндө түн жарымдан турган адамга уйкунун таттуулугу ошончолук, кээде кетип баратып каалгып кеткенде, арт жагынан:

– Эй! – ары сүйкүмсүз, ары катуу чанырган добуш менен көзү чайыттай ачыла түшөр эле.

Кош айдалып бүткөн соң, бир айга жетпей Зарлыкты чыгарып жиберди.

Эмки келип орношкон жери – Сазановка. Жай ортосу чен. Кыштактын музоосун кайтарат. Түп менен бул экөөнүн аралыгында: Күрмөнтү, Кудургу, Ой-Тал, Орто-Өрүктү, Чоң-Өрүктү деген кыштактар калган. Буларды кыдырып эки арада бир жумадай күн өткөн.

Бирок Сазановкага көп байыр алган жок. Ушул жерде жүргөндө дагы бирөөгө кез болуп, Алма-Атага карай сызмак болду. Ал өзү ошол жерлик орус экен. Орто жашап калган адам.

– Кийимин бүтүн, курсагың ток болот. Керек десен, акынды да берем, жүр, – деди бир күнү кечинде музоолорду жайпатып, кыштакка кирип келе жатканда.

Ошондо Алма-Атага дейре бир күнү да күндүз жол басканы жок. Аттарын чыгарып, отко коюп салып, керээли кечке уктайт да, дайыма түн киргенде жүрөт. Бул эмнеси деп Зарлык таң калып келген. Кийин байкаса, муну жол билбей калсын деген ой экен.

Мында келип кыштап калды. Алып келген кишинин үйү шаар сыртында экен.

Жазга жуук кожоюну компискаланып кетти. Бул убакта Совет өкмөтү орногон кез. Зарлыктын акысына комписка болуп жаткан малдан эки кой алып берсе, четке чыкканда бирөөгө тарттырып жиберип, ошону менен күндөрдүн биринде кайра жолго салган.

Алма-Атадан чыкканы жолду катар, анча-мынча жумуш табыла койгон жерге бир күн, эки күн аярап, мындай болбогон күндө айыл аралап кетип, он сегиз күн дегенде кайра Сазановкага келди.

Эмки багыты тез кубулуп отурду. Бирде Күрмөнтүдө, бирде Сары-Толгойдо болду. Покровкага келип, кыш коюп, андан Даркан жерде жүргөндө, бир байбачанын малын айдашып, Анжиянга кетип баратып, жолдон кайтты.

Үч жыл ушундай чарбасына түшүп, бул убактардын ичинде он бир жерден которулду.

Акыркы жолу Жылуу-Булакка болчу. Бул кезде журт мурункусунан бир топ оңолгонсуп калган экен.

Ушул жылы жер-жерге «жаңы тартип окуусу», – деген жайылган.

Бир күнү Зарлык Жылуу-Булактын оюндагы ушундай бир «жаңы тартиптен» окуюн деп келсе, кеч калдың деп албай койду.

– Кыш ортосунан өтүп кетти. Сен окуп жеткенче, качан эми? – деди чочко сакал, узун жаак кара киши.

Бул убакта Зарлык бир туугандарынын үйүндө. Ал тууганы Зарлыкка «жаңы тартип окуусун» жамандап, күндө бир «акыл» айта берер эле. Бирок мунун баарын тең жалгыз менин жумушума кызыгып айтып жатат дегенден бөлөк ой башына кирген жок.

Жылуу-Булактын оюна төрт-беш сапар барып, жедеп айласы кеткенде, мугалимдерге беделдүүрөөк бир баланы арага салып жатып, араң өткөндөй болду. Өмүрүндө от жагылбаган, шыкырайган терезелерине жыртык кагаздарды кураштырып чаптап койгон бир суук тамда, жерге кагып жасаган өңгүл-дөңгүл скамейкаларда колдорун үйлөп, көк муштум болуп отурган балдар...

Зарлык окууга кирип кеткенден кийин, тууганы үйүнөн кууп салган. Эртэрээк сүйлөшүп коюп, күндө бир баланы ээрчип барып конуп келмей. Бардык азап-тозогуна кайыл, окуудан калбаса болду!

Мына бир маал аскер оюну. Кай бир (колуна келген) балдардын ийининде жыгачтан кылыч, мылтык.

Ушунда Жапаркул дей турган, он сегиздерде, бир арык чырай бала кезек-кезек жума сайын мугалимдер менен Караколго каттап турчу. Бардар кишинин баласы, башкалардан кийими да түзүк. Бул бир барып келген сайын балдарды топтоп алып, калаанын жаңылыгын айтып отурар эле. Аңгеме көбүн эссе Караколдогу «казыналык окуудагы» балдар жөнүндө болчу.

Жапаркулдун сөзүн бар дити менен тыңшап алып, Зарлык өзүнчө жоруганда: жыпжылуу бир эни-чени жок чоң ыракат үйдө, бир өңчөй кийинген «казыналык» балдар, жараштыра койгон чачтарын селкилдете, буттарын тең таштап, ойноп жатканын кыялында элестей турган. Булардын өмүрү Зарлыкка байыркы жомоктордо да жок бир «бейиш» көрүнө турган.

Ушундай «казналык окуу» кабарын дагы бирөөдөн укканы бар. Ошондон кийин жатса-турса бир оюнан кетчү эмес.

Жылуу-Булактагы «жаңы тартип окуусу» көп узабай, кош чыгарга жакын тарап кетип, Зарлык арманда калды.

Эмки дарты – Каракол. «Казналык окуу!»

Ушинтип жүргөн оюн билип, баягы тууган бир күнү муну алып отуруп, адатынча «акыл-насаат» айта баштады.

– Иним, эми кой, бейтарап болбой, эриш-аркакташып эптеп оокат кылалы. Элден безгенче, кетменди жакшы чаап, токочту чоңураак жеп гана тынч жаткандан жакшысы барбы? «Эсиң барда этек жап» – деген. Менден бөлөк эл бекеринен бир күн үйүнө батырбайт сени. Ырас, илгерки жылдар болсо, сага кайрылмак тургай «өлбө жаным, өлбө» – деп, үлпүлдөп өз жаныбыз аран калды. Эми мына...

Ушундан кийин дагы бир күн туруп мындай деди:

– Кой дегенге болбой эзеленип алдың, өзүң бил эми Эчаманеки дубана болуп кетсем да, сайрап жатып, тилим тешилгендей да болду го. Баягынын тукуму ушинтип тентип жүрөт дедирип нечен жылдар элге жолобой безип жүрүп, кана чыккан мүйүзүң? Сенин жумушуңа кызыккандай менин кайсы кылынбай жаткан сарамжалым бар эле? Өзүнө күйгөндөн айтам...

Канчалык сайраган менен бир сөз да Зарлыктын кулагына кирген жок. Анткени мындай «ыкымды» бүгүн эле көрүп отурганы жок го?

Күндөрдүн биринде киши көзүнө чалынбай, буйтап алып жолго түшү.

Алиги күүгүм талаш Тасманын белинде келе жаткан себеп ошол болчу.

Жаш кезде бардык үмүт, максат – келечек.

СӨЗДҮК

Жөө адам – пиёда

Мейкиндик – фазо, макон

Каракчы – кароқчи

Күүгүм – ғира-шира пайт

Кашат – кирғок

Тумшук – тумшук

Сздак жер – боткоклик

өгүз – хўкиз

ачарчылык – очлик

желдет – жаллод

соко – сўка

кийиз өтүк – кигиз этик

араба – тұрт ғилдиракли арава

малай – кул

кожоюн – хўжайин

үмүт – умид

максат – нишон

келечек – келажак

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Мукай Элебаевдин чыгармачылыгынын көп багыттуулугу, анын кыргыз адабиятынан ээлеген орду.
2. Зарлык кайсы тарапка багыт алыптыр?
3. Зарлыктын башынан өткөргөн оор турмуштары жөнүндө айтып бергиле.
4. Бул аңгемедө кайсы замандагы окуя сүрөттөлгөн?

5. Ошол мезгилде кыргыз эли өз башынан кандай окуяларды өткөргөн?
6. Эмне үчүн байлар таш боор болушат? Бул чыгармада сүрөттөлгөн байлар менен азыркы замандын байларынын кандай жакындыктары менен айырмачылыктары бар? Салыштырып сүйлөп бергиле.
7. «Жаны тартип окуусун» кандай түшүндүрөңөр?
8. «Казналык окуу» дегенди кандай түшүндүрөңөр?
9. Бүгүнкү турмушта да Зарлык сыяктууларды кездештирүүгө болобу?

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Аңгемени окуп, үзүндү тандап алып, өзбек тилине которгула.
2. Аңгеменин негизинде сүрөт тарткыла.
3. Өзүңөрдүн аңгемедеги окуяга болгон көз карашыңарды жазгыла.

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ

(1904–1988)

Акын Аалы Токомбаев Кемин районундагы Кайыңды айылында 1904-жылы туулган. 1922-жылы Ташкенттеги советтик партиялык мектепке кабыл алынат. 1923–1927-жж. В.И.Ленин атындагы Орто Азия коммунисттик университетинде (САКУ) окуган. 1927-жылы 1927–1929-жж. «Кызыл Кыргызстан» гезитинин редактору, 1930–1931-жж. Москвадагы Борбордук басмада кыргыз секторунун редактору, 1931-жылдан Кыргызмамбастын башкы редактору, 1934–1949-жж. Кыргызстан Жазуучулар союзунун башкармалыгына төрага, ошол эле жылдары «Советтик Кыргызстан» журналынын башкы редактору, СССР Илимдер академиясынын Кыргызстандагы филиалынын тил, адабият жана тарых институтунун директору, 1955–1956-жж. «Чалкан» сатиралык журналынын башкы редактору болгон.

Кыргызстандын басмасынын тарыхында биринчи болуп чыккан «Эркин - Тоо» гезитинин биринчи номуру 1924-жылы 7-ноябрда жарык көрүп, ага А. Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» аттуу ыры басылган. Биринчи ырлар жыйнагы 1927-жылы Ташкентте «Ленин тууралуу» деген ат менен басылып, бул китеби бир аз оңдолуп, толукталып «Ленин» деген ат менен 1936-жылы кайра басылган. А. Токомбаевдин көпчүлүк чыгармалары орус тилинде, кээ бир басылмалары украин, казак, тажик, өзбек, литва тилдеринде жана кээ бир чыгармалары чет өлкөлөрдө жарыяланган. Жазуучу С. Маршактын, А. Кунанбаевдин, Ж. Жабаевдин чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Көптөгөн коллективдүү котормо иштерине жана коллективдүү которулган жыйнактарды чыгарууга активдүү катышкан. А.Токомбаев – мурдагы Кыргыз ССРинин Мамлекеттик Гимнинин авторлорунун бири, СССРдин Гимнинин жана партиялык Гимн «Интернационалдын» кыргызча котормосунун авторлорунун бири.

1967-жылы «Таң алдында» романы Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгына ээ болгон. 1934-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү болгон. Кыргыз ССРинин Эл акыны (1945-ж.), Социалисттик эмгектин баатыры.

2007-жылы кыргыздын мыкты кара сөз, драматургия, поэзия, публицистика жаатындагы чыгармалары үчүн Аалы Токомбаев атындагы республикалык сыйлык уюштурулган.

ЖАРАЛАНГАН ЖҮРӨК

(Повесттен үзүндү)

I

1917-жыл. Жер томсоруп гана турат. Жайкалган эгин, буралган чөп жок. Ызылдап жүргөн шамалга чыдай албай кайыккан жандык сыяктуу титиреп турган сейрек куурайлар. Алардын арасында ичке куйруктарын көтөрүп, серендеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт.

Буурул сакал, таягын аркасына каруулаган Бектурган алыстан караан көрдү да: «Ачарчылыктын тырмагына илинген биз сыяктуу шордуулар го», – деп жоруду. Ким билсин, Бектурган бирдемелерди ойлоп олтурдубу, же арстандай жүрөгүн ачкачылык талыттыбы? Анысы бизге белгисиз. Бирок анын көк ала сакалынан мөлтүрөгөн тамчылар куланып жатты. Муздак сууга чаңыт кылып талкан чалып олтурган кичинекей кара бала, сүйкүмдүү атасынын аккан жашын көрө коюп, унчукпаган бойдон ыйлап жиберди. Чал чочуп ойгонгон эмедей болду. Өмүрүндө өзүнүн көзүнөн биринчи жаш чыкканына өзү да таң калды. Тытылган чапандын этеги менен жашын сүртүп:

– Ыйлаба, кагылайын, мен тим эле... – деп, акырын гана дабышын чыгарды. Атасынын мындай алсыз жана акырын сүйлөгөнүн баласы биринчи укту, анын төгүлгөн жашын күтпөгөн жерден көрдү. Анын жаш көңүлүнө белгисиз коркунучтан башка эчтеме сезилген жок.

– Атаке, апамды ойлодуңбу? Тигине, күн көтөрүлүп келе жатат. Бул жерден кетеличи, – деди бала.

Бала мындай эстүү сөздү атасына биринчи айткан эле. Бектурган жаш баладан мындай сөздү күткөн эмес. Аны «эчтеме билбейт, жаш» деп ойлочу... Жер көмкөрүлгөндөй болуп, көзү караңгылап, ордунан так тура калды да, шадылуу арык колу менен баланы өзүнө тартып, эки бетинен эки өптү.

– Ооба, садага, ооба. Күн көтөрүлүп келе жатат. Эми кетебиз, – деп баланын сөзүн кайталады да, кайта жер таянып олтура калды. Анын оозунан чыккан сөзү, кандайдыр ичинен мунун шилеп чыккандай болуп, көзүнүн жашы токтоло калды.

Баланын кыялы кандай кызык! Көнөчөктөгү чаңытталган муздак сууну атасына бере койду.

– Атаке, апамды мага көрсөтпөй кайсы жерге көмдүнөр? Мен чоңойгондо күмбөз салдырат элем, – деди. Бектурган далайга чейин унчуккан жок. Анын жүрөгү каршы-терши тилинип, жараланып жатты.

...Адамдан коркпогон арстан жүрөктүү Бектурган! Түбөлүк музга мени кантип таштадың! Сенин күчүң, сенин жалындуу кайратың кайда! Эч болбосо Өмүрбегимди көрсөтсөңчү. Өмүрбек! Сенин атаң тирүү барбы? – деген аянычтуу дабыш Бектургандын кулагына кыйкырып жаткансыды. Бектурган турмушта барбы, бар болсо ал кайда олтурат? – анын баарын эсинен чыгарды. Бирок колунан кокус ыргыган көнөчөк бактынын кушун башынан учургандай чочутту. Томолонуп жаткан көнөчөктү баладан мурун баса калды. Тасырайган жерге созулуп аккан киргил сууну Өмүрбек жата калып шимирди. Бектургандын бардык тулкусу муздап, денеси чыйралды. Эмгектеп жерди жалмалап жаткан Өмүрбекти ала коюп:

– Айланайын жылдызым, муну ич. Азыр үркпөгөн айылга барабыз. Талканды көбүрөөк табабыз. Сен ырыңды унута элексиңби? – деди Бектурган.

– Жок, атаке, унутканым жок. Баягы күнкү баланын обонун дагы үйрөнүп алдым.

Сен жакында жигит болосун. Анда менин сакалым аппак куудай болот. Сен анда мага ат токуп, эт туурап бересиң. Антпесең мен сага таарынам. Сен март болосунбу же сараң болосунбу? – деди Бектурган.

Көнөчөгүн шыпкап жаткан Өмүрбек:

– Март болом, атаке, бизге окшогон турпанчылар болсо, мен аларга нан, талканды аябай берем, – деп көнөчөгүн жерге кое койду. Бектурган эрксиз жылмайды.

– Жүр, айланайын, жүр. Айыл жакын калды. Сызгырган майдын жыты келип турат. Мынабу коктуда айыл бар, жүр, – деди да баланы күтүп жерди тиктеп олтура калды. Баланын көзүнө сары май, жапкан нан, каймакка мыкчыган талкан элестеди. Анын илкиген ичке шыйрагы илмендеп тез-тез көтөрүлдү. Күйдүргөн майдын жыты ого бетер каңылжаарын кытыгылап, оозунан шилекейин агызды.

Бектурган жаңылган жок. Коктудан төрт үй чыкты. Ал үйлөрдүн эн жогоркусу- жумурткадай аппак, калган үчөө – боз төбөл.

Суюк түтүндүн бургуп тез атырылганына караганда, жагылган отун шак куурай го. Ымдуу камыр ысык майга тийгенде ушундай болот. Майга жасап

жаткан нан так ошол үйдө экендигине ишеништи. Алар туура ошол үйгө барышты.

– Салоом алейкум, – деди Бектурган.

Кара бешмантчан, быжыгыр тегерек сакал киши карап да койгон жок. Ал кайчы сунуп койгон оң бутунун тизесин сол колу менен басып, оң колун быкынына таянып, бутунун башын карагансып отура берди. Баланын алагай чоң көзү жез чарага жаймаланган боорсокко түшө калды.

Эки бети анардай кыпкызыл сулуу аялдын жайнаган көзү Бектургандын көзүнө чалдыга түштү. Аял унчукпай гана жайпак табактагы боорсокту чаранын жанына тартты да, казанды чыгарды. От жагып олтурган арык бала депкирден түшкөн эки боорсокту ала коюп, бирин оозуна салып, экинчисин Өмүрбекке бере салды. Өмүрбек тапка келген турумтай сыяктуу илип ала койду.

Айткан саламы ташка айткандай жоопсуз калганына Бектурган ыза болду. «Кантейин, жаш кезим болуп, кардым ток болсо, күлгө оонатпас элем!» – деп ойлоп койду да:

– Мырза, кудаанын тагдыры экен, «байлык эмне дегизбейт, жокчулук эмне жегизбейт» дегендей, башыбызга түн түшүп, кайыр сурап жүрөбүз. Бизге окшогон турпанчылар силерди да жүдөткөндүр. Ачкачылык абийирге моюн сунар эмес, – деди. Быжыгыр тегерек кара сакал үн деген жок. Көзүнүн кыйыгы менен карады да, сол жагындагы жаздыкка кыйшайды. Бектурган чыдай албады, туруп аткан аялга карап:

– Келин балам, мына бул балага бирдеме бериңиз, – дегенче болгон жок, чолпусун чөнтөгүнөн чыгарып шарак эттирип таштап койду да, эшикке карай жөнөдү.

Жөнү жок багыныш эр кишиге өлүм менен тең! Бектурган мырзанын кылыгы менен аялынын жоругуна чыдаган жок. «Көп эле болсо кур кол айдап чыгар», – деп ойлоду.

– О жараткандын күчү! Бул үй эмес, мүрзө тура? Бул олтургандар тирүү адам эмес, арбак турбайбы? Чын арбак болсо, тирүү кыйналган ач арбактарга жардам кылбайбы! Бул менин көзүмө көрүнгөн жин, же шайтандын ордосу го, деги силер кимдерсиңер? Деги тилинер барбы?.. – деди.

Үй ээси бул сөздү кайырчыдан күткөн эмес. Суу сепкендей боло түшүп тура калды да:

– Сен кимсиң? – деди.

– Менби? – деди Бектурган сакалын сылап акырая карап:

– Мен «Жети-Суунун теңиримин» деген Казбайдын омурткасын сындырган, казынасын жарып, баткактай тебелеген, казак, кыргызга атагы чыккан Бектурган деген мен болом? Мына: «Тулпар тушунда кымбат», «Атты арыганда көр» дегендей, эми сага окшогон чыпка сакалдан кайыр сурап отурам! Заман оңолсо, жараланган жүрөк жазылар. Албаган алигин үчүн бизге салам айтарсың! «Эрди кабагынан сына» дегендей, сен өзүң ким болосуң, мырзам? – деди Бектурган.

II

– Аке, айланайын аке! Бирдемеңиз бар бекен? – деди алсыз аял. Бектурган жайдары бурулду да:

– Бар. Бар, балам. Бери кел, – деди. Эски бөз курдун ортосундагы эки түйүнчөктүн бирин чечип, он чакты чий боорсоктун тең жарымын бере койду. Аял аны оозуна бир эле салды. Бирок тиштенген эмедей кыбыратып чайнап ширесин чыгарды да, сөөмөйү менен баласына жедире баштады.

– Кайсы элсиң, балам?

– Бугу болобуз, аке, Теңир жалгасын.

– Мен сарбагышмын, балам. Колумдан келгени ушул. Текей терип жейли да, бир жакка жылалы. Ушул боорсокту кечээ Бөкөнчүнүкүнөн алдык эле, – деп чал бир аз кобураган болду.

– Мен бүгүн ошондо болдум. Ити балтырымды жулуп салды. Катыны тепкилеп чыгарды. Адамды кудай шылдың кылып жараткан экен, аке... Ал ит тарткан балтырындагы салбыраган этин кармап, көзүнүн жашын төктү да: – Аке, мен бул жерден бүгүн козголо албайт окшойм. Мага карабаңыз, – деди.

Бектурган унчукпастан текей терип келди.

– Балам, сен мына мунун жегин, биз сендиректейли, – деп тутамга чыкпаган текейин бүт берди, курдун экинчи түйүнчөгүн чечип, анын алаканына талканынын жарымын салды. Аялдын кеберсиген эрди өзүнөн өзү тартылып кыбыраса да, түк дабыш чыккан жок. Бирок талканды кир жоолугунун учуна түйүп жатып үн чыгарса да, сөзүнүн дайынына ээ боло албай калды. Бектурган аялга мелтирей тиктеп калса да, ага бир ооз унчуккан жок.

– Өмүрбек, кел кагылайын! – деп, булактын башындагы термелип жүргөн баласын чакырды. Көнөчөк менен суу жутуп, терең үшкүрүп алгандан кийин гана – Кош, келин, чамаң келсе илгериле. Аманчылык болсо дагы көрүшөрбүз, – деп алды да, анын араң жан баласын мурдунан чымчып алып, кайта өзүнүн

колунун учун өптү. Аял өзүнүн келечегине түшүнгөндөй болду. Эрини кыбыраган жок. Жаңы эле жолуккан ырайымдуу кишиден айрылгысы келбесе да, аны токтотууга эч кандай арга жоктугун ойлоп, эрксиз калтырап кетти.

– Жардамыңызга ыракмат, аке. Менин... менин... атым... атым – Айша. Тирүүлүктөн менин үмүтүм үзүлүп калды! Менин атым – Айша. Мен жер үстүнөн көрүнсөм, куран окуп, менин атыма атап коер бекенсиз? Менин кымбатым мына бул шордуу бала эле. Бул менин артымда калып эмне болот, ким багат? Ким алат? Багары болбосо, бул эмне күн көрөт? Бул менин үрөнүм көгөрөр бекен? – Бектурган сөз кайтарып, толук бирдеме айта албады. «Кош балам, тирүүлүктөн күдөрүндү үзбө!» – дегенге гана араң жарады. Өмүрбек колундагы майда текейин оозуна салып чайнаган бойдон атасынын аркасына түштү. Эмнегедир, Бектурган кылчактап карай берди. Ар караган сайын телмирген, шордуу көзү менен узатып жаткан кайырчы аялдын элесин көрө берди...

III

Кичинекей Өмүрбек шүмшүйгөн кара алачыктан ыйлап чыгып, ыйлап кире берди. Ал калтыраган коңур дабышы менен солуктап үн тартып дирилдеген кайгылуу үнү менен акырын озондой берди.

– Атаке, а-ай, мен кантем? – дейт. Кээде басыла калып, таманын карап, чөңөр айырган жараларын тырмалап коет да, кайта солуктап үн тартат. – А-ай... Атаке, а-ай... мен кантем? – Ошентип жатып Өмүрбек уктап кетти. Бирок уйкусу тынч болгон жок... Арбактар аны кубалап, жуп кармап аларында атасы келип, арбактардан куткарып алып качкандай болду...

Өмүрбек ушундайча болуп жатканда Токмоктун сыртындагы дөбөгө жыйналган топко карай бир кайырчы келе жатты. Ал Өмүрбектин атасы – Бектурган эле... Аңгыча элдин ортосунан:

– Мына муну көрдүңөрбү?.. Биринди бирине өлтүртөм!.. – деген чарылдаган өкүм үн чыгып жатты. Бектурган түшүнгөн жок... Элдин арасы менен алдыга өттү да:

– Салоом алейкум, – деп колун бооруна алды. Чердейген эчки сакал ичке кара киши дагырадай селдесин түзөтүп жатып какырып, казылган топуракка түкүрдү да:

– Ой, Бектурган каракчысыңбы? Сен кайдан? Мына сенин шериктерин, – деп албууттанып жекире баштады, сөөмөйү менен колу аркасына байланган жаш жигитти көрсөттү. Жигит, казып жаткан жердин топурагында, башын жерге салып, үнсүз олтурган эле. Бектурган окуяга түшүнгөн жок:

– Менин кандай шеригим? Бул кандай жекирүү!

– Бул сага Кошогон ууру! Кытайга биз качыргансып, элдин оокатын уурдап бүлдүргөн кесеп! Андайлар сенин шакиртиң болбойбу, ыя?!

Бектурган андайга чыдап көргөн эмес, көзү чоктой кызарып кетти да:

– Супа, сөзүңө түшүнбөдүм. Сен мени эмнеге матайсың? Бул ким? Сен го баягы өлүмтүк издеген доорончу жорусуң! – деп катуу сүйлөдү. Олтурган эл унчуккан жок. Бирок Бектурганга бардыгы бурулуп карашты. Кимдир бирөө Бектурганды колтукка түртүп:

– Кой, сүйлөбөнүз, – деп айтайын деди. Бирок эки жагын карап гана тим болду.

– Каракчы! Сенин башынды дардан таанытам. Ой, кайдасыңар! – деп, молдо жигиттерин чакырды.

– Мени бүгүн дарга ассаң, эртең мени сурай тургандар чыгат. Мен дагы элдүү кишимин. Алар да баш кошоор. Баса калып мууздагандай мен улак эмесмин. Мен Бектурганмын! Колуңар тийсе, бир экөөңдү азыр эле ала жатам!

«Мен дагы элдүү кишимин» деген сөз молдону эркисиз токтотту. «Көрөбүз! Колдон айлансын» деп, жутунуп келе жаткан жигиттерин токтото койду. Бектурганды тааныгандар: «Канткен менен баатыр да, кол салууга-да мүмкүн. Бул карышкыр эмеспи! Өлбөгөн кайсы аянычтуу жаны бар. Аянбайт» деп ойлонушту да, тим болушту. Колу байлануу турган жигит Бектурганга жалт карап:

– Карья! Мына бул казылып жаткан менин көрүм! – деп мукактана түштү да, – бул менин көрүм! Казып жаткан экөө менин эркисиз курдаштарым, каздырып жаткан Супа молдо. Аны өзүңүз билдиңиз. Бир ууч талкан үчүн тарга турган жазам мына ушул!

...таманы жерге тийбей, дилдиректей учуп, чаңырган аялдын үнү турган элдин жүрөгүн туз куйгандай тызылдатты.

– Айланайын молдоке-ай. Ысаны кантип өлүмгө кыйдың...Мунун жазыгы эмне? Кагылайын молдоке! Аман жүрсө бир чыны талканындын мүдөөсүнөн чыкпайбы? Ысанын жанын калтырсаң, молдоке! – деп өксөгөн бойдон молдонун бутуна жыгылды... Мына ошол кездеги анын аянычтуу үнүн сүрөттөөгө эч мүмкүн эмес эле. Ал үчүлүктүн мүчөлөрүнүн бардыгына жалынып, бардыгынын буттарын кучактады. Молдо ага түк унчуккан жок:

– Ал, мына бул долуну! – деп бир гана кыйкырды.

– Айланайын жалгызым-ай! Айланайын каралдым-ай! Кагылайын боорум,

ала жат! – деп, кармагандарга ээ бербей аял жулунуп жатты. Анын арык денелерин самтыраган кийимдерин да жашыра алган жок. Ой, бир тууган! Солк этпеген Ысанын көзүнө жаш толтурду. Тагдырга таарынып, унчукпаган сырттанды тилге киргизди. Өлүмгө солк этпей олтурган эр жүрөктү өөдө көтөрүп, ордуна тургузду.

– Ой, эл-журт! Эжемди көрсөткүлө! Айланайын эл, эжемди бир көрсөткүлө! Жатындашымды бир кучактап алайын...

Эч кимден үн чыккан жок. Карап тургандардын башы жерге карап ийилди.

– Өлтүрөсүнөрбү, жокпу! Муну кошо көмгүлө! – деген кыйкырык дагы чыкты.

– Жок! Өлтүрбөймүн! Мен өлтүрбөймүн!

– Эшим! Айланайын курбум, сен өлбө! Мени өлтүргөн сен эмессин! Кыйналба. Сен акыретте күбө болосуң, сен тирүү кал. Сен элге айт, бир гана чап! – деп Ыса коркунучтуу көрдүн оозуна олтура калды.

– Жок, – деди Эшим, – менин жаным сеникинен артык эмес! Сенин убалыңа калганча, сени менен кучакташа жатам. Тирүүлүктө бир өстүк, бир ойнодук, эми бир жаталы! Бирге чирийли! Тилибиз бирге токтосун, – деди да, алдастаган эмедей дирилдеп кетти. Көзүнө эчтеме көрүнгөн жок.

– Сен мени менен кошо өлсөң, мен акыретте да ыраазы эмесмин. Акыретте да!.. Сен өлбө! Сен мени унутпа! Мени чын курдашым десең, мени кыйнаба! Тез гана бир чап! Мени унутпа. Сурагандарга мени айт, мени эсте. Мага куран окут...

– Балам!.. Айланайын!.. Сени эч ким унутпайт, – деп Бектурган кыйкырып жиберди да, таягын өөдө көтөрүп:

– Сенин жүрөгүңдү жараткан теңирге кулмун! Сенин өмүрүңдү талашкандарга наалат! – деди.

Эшим жинди немедей теңселди. Өзүнүн өлөрүнө да көзү жетти жана «сен мени менен кошо өлсөң акыретте да ыраазы эмесмин» деген сөз аны эркисиз багындырды.

– Кыйналба! Мени да кыйнаба. Тез. Ысаң сага ыраазы, курдашым, – деп Ыса дагы кайталады.

Эшим кетменди ала коюп:

– О, армандуу күн! – деп бакырды. Кетменди кандай шилтегенин билбей да калды. Анткени анын акылы кайдадыр, түбөлүккө качып жоголгон эле. Бакырган үн менен кошо кетмендин жарк этиши элдин көзүн эркисиз жумдура койду. Ысанын омууроосу башын жулган чилдин канатындай дирилдеди...

Токмок шаарынын башындагы сай ачкадан өлгөн адамдар менен атагы чыкты. Карга, кузгундар аларды чукулап, чексиз бактыларына мас болгондой болушту. Сүйкүмсүз ырсайган адамдардын баштарына кодоюп конуп олтурган сагызган, каргалар өздөрүнүн тилдери менен көңүлдүү үндөрүн чыгарышты.

Көп өлүктөрдүн суру Бектурганга эч кандай таасир кылган жок. «Мен дагы бир күнү ушулардын катарына кошулам го», – деп ойлойт да, аркасында кала турган жаш өмүрбегине токтолот. Аны кыйгысы келбейт. Кээде Чырга малай болгон чоң уулу Ысманды ойлоп, кеберсиген эрдин араң гана кыбыратып: «Экөөнүн кол кармашып жүргөн күндөрүн көрүп өлсөм», – дейт да, ар кайсы жерге токтойт, өлүп жаткандардын бардыгына куран багыштап окуган болот. Ошентип бараткан Бектурганды «каарк» этип, чочуп учкан карганын үнү жалт каратты. Карга каадасынча өлүп жаткан адамдарга «конок» болуп келе жаткан эле. Бирок өлүк карганын күткөнүндөй чыккан жок. Өлүп жаткан аялдын көкүрөгүн тырмалап жаткан бала карганы от менен ургандай чочутту.

Бектурган өлүп жаткан аялга жетип барып, үңүлүп карай калды да, эңкейип колунан тартты. Бирок аялдын солдойгон муздак колу Бектургандын денесин эркисиз дүр эттирди. Ал аялдын колун таштап жиберип, анын көкүрөгүн тырмалап жаткан баланы ала койду жана аялды тааныды... Эси жок бала Бектургандын көкүрөгүн оозу менен аймалап, соруп көнгөн эмчегин издегенсиди.

– Ай, турмуш ай! Бечара жаңылган эмес экен! – деди Бектурган, «Атым Айша, жер үстүнөн көрүнбөсөм мага куран окуп коёр бекенсиз?» – деген кайырчы аялдын акыркы сөзүн эске түшүрдү, олтура калып, түйгөн талканын суюк чайнады да, балага тили менен сордура баштады. Бир аз жалмалагандан кийин бала алсыздана баштады. Жоодураган көзү сүзүлүп барып тымтырс болду.

Карья баланы четке коё салып, төмөн жагындагы суунун кемерин чукулады. Бир топ ташты жыйнап келип, кемердин жанына койду да, зыңкыйган аялдын жанына барып, бирдемелерди күбүрөп окуган болду. Бектурган такыр окубаган адам. Ал шарият боюнча арап тилинен жаназаны кайдан окусун? Бирок өзүнүн тилегин айтты: «Ушул мусапыр Айша бейишке чыкса экен, о, кудай! О, калдайган кара жер! Шордуу катынды көр азабынан куткара көр!...» – деп тиледи да, аялды кемерге жашыра баштады. Ошентип белгисиз жерге жаралган бейитти чымыркана бир тиктеди да, бир аз буйдаланып туруп жүрүп

кетти. Мисирейген кара жер эчтемени сезбегенсип, томсоргон бойдон кала берди.

...Бектурган суудан кечүүгө даярданып, этегин белине кыстарып, таягын алып, суунун мандайына карады. Бир аздан кийин томпойгон койнун сол колу менен басып алып, сууга карай илкип басты. Жаздым баскан сайын ташы бутунун бармагынан суюк канын шорголотту. Коошпогон кашандык менен бармагын эңкейип карады да, ширидей шыйрагын көңүлсүз шилтеп, суунун бир тароосунан кечип чыкты.

– Эй, токто! Токто! – деген катуу кыйкырыкты угуп, Бектурган токтой калды. Жайдак тору бээ менен чаап келе жаткан тегирменчи Метрейдин уулун көрүп, чочуп кетти. Ал келип жеткенче Бектургандын башынан толгон окуялар чубап өтө баштады: «Көпкөн байдын уулу далай качкындарды уруп өлтүрдү эле! Эми кезек мага келген го! Жок. Кол салса, мен аны жаздана жатайын», – деди.

Метрейдин уулу сайдын ташына жыгыларын да ойлогон жок. Камчы үстүнөн камчы уруп, бээсинин туягын ташка койгулатып жетип калди да, Бектурганды омууроолоп өттү.

– Ой, бай! Эмне? Мен байкушка тийбе! Сен Метрей байдын уулу эмессинби? – деп Бектурган аны таанымыш болуп далбасалай баштады.

– Эмне сага! Карапчы! Сен карапчы, – деп кыйкырган бойдон ойкуштаган тору бээнин оозун жыйып алды да, узун шапалагы менен Бектургандын шыйрагына оролто чапты. Шапалакты кайта тартканда Бектурган тушаган эмедей мүдүрүлдү. Анын сөөгү сыздап, көзүнөн от чагылды. Бирок кайраты көзүнө чогула түштү.

«Өлдүм... Колумдан келсе экөөнү» деген кыял анын башына келе калды. Жерден көкүрөгүн көтөрө албай жатып, эзелки досу болгон ыргай таягын кычкачтай кыса кармады да, тиштенген бойдон тура калды... Дөгүрсүгөн жигит тору бээни ойдолотуп, тилемчини дагы качырды. Бирок такшалган карт бүркүт темирдей таягы менен озунуп шилтеди. Метрейдин уулу «энеке» деп бакырган үн менен кошо ыргыды. Бектурган өкүттө калган барчындай умтулду. Бирок анын сол колу көкүрөгүндө эле. Ал колун томпойгон көкүрөгүнөн бошоткон жок. Анысы кол байлоо болду. Бектурган кечигип жетип, таягын көтөрө бергенде, Метрейдин уулу корккон үкүдөй оозун ачып, колун башына булгалап, жамбашы менен кетенчиктеп качып бараткан эле. «Чырр» эттирип ышкырган катуу ышкырык Бектургандын таягын кармап калгандай болду. Ал жалт карады да, жаңы токтоп жаткан дрожка арабаны көрдү. Отуздарга келген

сулуу орус жигити арабадан түшүп жатканда, аттын узун чылбырын кармаган аялынын көзү Бектургандын көзүнө чагылыша калды.

Бектурган унчуккан жок. Бирок: «Өлдүм, колумдан келсе экөөнү тең өлтүрөйүн», – деген ой аны ого бетер шаштырды. Арабадан түшкөн жигит араң туруп жаткан Метрейдин уулу менен сүйлөшө кетти да, чалга карап башын чайкады.

– Ой, бай! Менин эмне күнөөм бар? Мен байкушту эмне үчүн урат? – деди Бектурган.

– Сен кары киши, эмне үчүн мунун казын уурдайсың? Сураса керек!

– Жок, бай, мен уурдаганым жок. Мен кайырчымын, – деп жигитке жалбара карады. Метрейдин уулу орусча дагы бирдеме деп сүйлөдү да, Бектургандын бет маңдайына келип, сөөмөйү менен анын томпойгон койнун көрсөтүп тура калды. Арабадан түшкөн жигит:

– Эй, кары, – деди колу менен анын койнун түртүп, – сен мунун казын койнуңа катып алган турбайсыңбы? Сен уурдаба, сура.

Бектурган унчуккан жок. Таягын таштап жиберди да, жаман чапанынын жакасын ачып койнундагыны көрсөттү. Ширекенин талындай болгон баланын арык салаалары кыбырады жана сөөктөй кубарган баланын башы көрүндү.

– Мына, каз! Мен муну уурдап алганым жок! Өлгөн энесинин үстүнөн алдым. Кааласаң ал, – деди Бектурган. Жигит чочуп кетти. Арабадагы аял катуу, катуу сүйлөдү да, арабадан ыргып түшүп, Бектурганга карай чуркады. Бектурган түшүнгөн жок. Бирок анын жамандык кылбасына көзү жетти. Баланы колуна алып олтура калды. Метрейдин уулу унчуга алган жок. Тору бээге ыргып минди да, кайта чапты.

Аял Бектургандын колундагы баланы унчукпай ала койду да, кайта чуркап, арабадагы таарды баланын алдына жая салып, ары бери оонатып тыңшады. Анын оозун карады... Бектурган эчтеме түшүнгөн жок (ал өмүрүндө догдурду көргөн эмес). Илмеңдей басып аялдын жанына барды. Араң жан баланын кыңылдаган үнү сызылды. Аял баланы орой салып, кыргызча таптак сүйлөдү:

– Сен жакшы адамсың. Бала өлбөйт. Бул сенин балаң болот, – деп, баланы орогон таары менен кошо Бектурганга берип, чоң бөлкө нанды дагы кучактапты.

Жигит унчуккан жок. Бирок Бектурганды тиктеп турду да сүрөттүү кагаз акчаларды анын колуна карматып, жылмайган бойдон арабага түшүп жөнөп кетишти. Бектурган ишенбеген эмедей алардын артынан бир аз тиктеп туруп:

– О, кудай, бул канча... сом берди! Булар Кыдыр болсо керек! Булар, Кыдырдын өзү! Биз өлбөйбүз. Биз өлөйбүз! – деди. Чеңгелиндеги кагаз акчаны койнуна сала койду да, бөлкө нанды кучактаган бойдон араң жан баласын өпкүлөп жиберди.

– Сен бактынын өзү болбо, балам! – Бектурган үнүн чыгарганда, кубанычтын жашы анын күмүш аралаган сакалын жууп жиберди.

V

Күндөр мончоктой тизилип, жылдардын кучагына кысылып жатты.

Бектурган карыянын сакалы уя баскан күүнүн чалгынындай бириндеп аппак болду. Бирок сонун карыды... Мүнөзү жумшак, көңүлү куунак болуп кетти.

– Беке, канчага келдиңиз? – деп сурап калгандарга:

– Балам, жыйырма экидемин, – деп кыткылыктап гана жооп берет. Кээде топусун алып, бийик кабагын көтөрөт да, эки колу менен башын сыйпалап: - Башым мөңгүдөй жалтырак, сакалым күмүштөй жылтыраганына таң калбагыла. Ал – туулганымдан жашаганыма чейинки жылдардын белги тамгасы. Менин толук өмүр сүргөн жашым жыйырма эки гана жыл болду. Кээ бирөөлөр мени сексен беште дешет. Сексен бешке чыгууга менин убактым да жок, шашылышым да жок. Бактысыз жашаган кезимди эсепке албаймын, ыраспы? – деп куудулданып күлө турган адатка жолукту.

Адамдын жашаганын көрө албагандыктан эместир, ошондой болсо да кээ бирөөлөр:

– Укмушун кургур, Бектурган менен тең арчалар да куурады. Бекем, эмдиге күүдөн кала элек, – деп таңыркаша турган болду.

– Бектурган эмнеге карысын! Бай жебеген тамак жейт, өмүрүндө кийбеген кийимди киет. Эки уулу эки жолборс болуп чыкты. Бири китеп чыгарат, экинчиси улук... Сарайдай үйгө олтуруп, дасторконду жайдырып, чайды куйдуруп коюп: «Мен Өмүрбегимдин ырын угам», – деп радионун алдында сакалын сылап гана олтурат. Ошенткен киши да карыйбы, – дешет кайсы бирөөлөрү...

Бектургандын карылыгы уйкусунун жоктугунан гана байкалат. Жайында болсо кузгундан мурун туруп, малдарды өрүшкө чыгарат. Кыш болсо: сагызгандан да сак, арык тайлардын арасына барып, кыдырата карап, чыласын тазалап, өзүнөн өзү күбүрөп, өзүнөн өзү убараланат.

– Жарыктык карыя, убараланбай эле олтурсаңызчы, – дегендерге:

– Э балдарым! Бир сом жарты тыйындан куралат, – деп сакалын сылап бир аз тиктеп турат да, – Чоң иш болсо да кичинекей эмгекти жерибейт. Силерге караганда менин ишим кумурсканыкы сыяктуу. Ошондой болсо да иштегим келет. Аттин, карылык! Силердей жаш болсом, тоону томкоруп, иштин жүрөгүн түшүрбөс белем, – дейт...

Бектургандын мүнөзү кээде куду бала сыяктуу. Бир күнү жалпаңдап намаз окуп калат, кээде туруп, кээде отуруп окуйт. Кээде намазы мене ниши жок, белин курчанып алып: «Ой, турсанарчы! Силерди эмгек күтүп турат, уйкунун түбүнө жетет белеңер, тургула!» – деп эшик-эшикке барып, кыйкырганын жакшыраак көрөт.

Мына Бектургандын турмушу, кыял жоругу ушундай. Ушундай мүнөзү жаш, көңүлү куунак киши! Сексен бешке чыкты.

Улуу баласы Ысман МТСтин директору болуп, өзүнүн районуна жакын баргандан бери карыя бөтөнчө кубанды. «Эми ушинтип үйгө жакындасаңар. Эч болбосо эки айда бир көрүнүп койсоңор эле мага чоң тогонок» – деп балдарын дайыма көрүнүп олтурууну сүйө турган болду.

Өмүрбек болсо өмүрүндө үч гана көрүнгөн, биринчи жолукканда:

– Ээ, айланайын! Келинчегинди эмне ала келбейсиң? Келинчегин догдур дейт, мага бир көз айнек берип жиберсин, келиниме айта бар, – деген эле, экинчи жолукканда:

– А, кулунум! Келинди баласы менен алып келип, жайлоонун шиберине бир ойнотсоңчу. Шаардан чыкпай турган эмне бар? Ысмандын балдарын карачы! Чымчыктай болуп тайга минип жүрүшөт. Сенин балдарың малды да тааныбас, – деген эле. Ал Өмүрбекти үчүнчү көргөндө:

– О, балам! Мен карып баратам. Баламдын бирин сүйүп жүрөйүн, жайында келгенде ала кетип таштап кет. Мен аларды каймак менен сыйлап, жөжөдөй ээрчитип, карагат тердирип ойнотоюнчу! Анан силерди ээрчигенин көрөйүн, – деп тамашалай сүйлөсө да, сөзүнүн аягында:

– Балдарым чоочун болуп кала турган болду, мен сени ошентсин деп чоңойттум беле! Балдарың жалаң эле орусча сүйлөйт дейт. Мен алар менен кантип сүйлөшөм... Алар мени чоң атам деп да айтпас, – деп көзүнүн жашын кылгыртып жиберген эле.

– Таарынба, атаке! Июль айында балдардын баарын алып келип берем. «Атамды мен кемпир болгондо көрөмбү», – деп келининиз дагы урушуп жүрөт, – деп Өмүрбек атасына катуу убада берген эле.

«Мына бул кулундун энеси чалыш, атасы зоот, ушуну кичинекей орусума арнадым» – деп айткан торсойгон тору кулун керилген кулан болду. Эки уулунун тун балдарына атайын олтургузган алма чырпыктары гүлдөп мөмөлөй баштады. Кийинки балдарына арнаган алмалары жашыл жалбырактарын жайга, назик желге баштарын чайкап, эркелеген эмедей болуп көрүндү.

Аксакал алмаларын аралаганда, балдарын ээрчитип жүргөн эмедей өзүнөн өзү жылмайып, жөргөмүштүн тор желелерин чебердик менен алып таштайт да, имерип карап: «Жөжөлөрүм эми келсе экен?» – деп аларды самайт...

Бир күнү алманын көлөкөсүнө жалгыз олтуруп, төлгө тартты да, кемпирин чакырып алып:

– Карачы! Төлгөгө караганда, балдарым быйыл да келбейт... Бая күнү түш көрсөм, Өмүрбек толгон эле кездеме алып жатат эле. Кездеме башка жака бара турган узак жол болот. Ал Маскөөсүнө дагы кетет окшойт. Түшүм төлгөгө туура келди, – деп төлгөнүн бир ташын көтөрүп коюп:

– Эгерде төлгө мына мындай босогого түшсө, анда алар сөзсүз үйгө келет эле!.. Эми мейличи, кайда жүрүшсө да эсен жүрүшсүн, – деди Бектурган.

– Быйыл келишпесе, анда өзүм барып келем, – деди кемпири.

– Барсаң бар, – деди Бектурган, – алар чоң кишилер, алардыкына чоң кишилер келет. Алар жагалмай моюндашып столго олтурушат. Сен салпайып жерге карай качыраарсың. Анда чоң кишилерге уят болосуң. Барып калсаң, сен ошону эсинден чыгарба! Алардын алдында балпылдап да көп сүйлөшпө! Тамак жегенде окшоштуруп, айрынын учу менен жегин. Сенин уйкуң жаман, ошого сак бол. Балдардан кийин жатып, эрте тур! – деп сакалын сылап, төлгөнүн ташын жыйнап, аны өөп туруп маңдайына тийгизди.

СӨЗДҮК

эгин – экин

чычкан – сичкон

арстан – арслон

талкан – толкон

чапан – чопон

март – сахий, кўли очик

саран – очкўз, сук

кур – камар, белбог

текей – ўт овкат

булак – булок

дар – дор

молдо – мулла, рухоний

теңир – тангри

көнөчөк – чарм челак

бешмант – пешмат, бешбел камзул

үркүн – кий-чув, тўполон, галва

омууроо – кўкрак

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Аалы Токомбаев жөнүндө эмне билесиңер?
2. Ал кыргыз адабиятында кандай орунду ээлейт? Эмне үчүн?
3. «Жараланган жүрөк» деп аталыштын себебин чечмелегиле.
4. Чыгармада кайсы мезгилдеги окуялар сүрөттөлгөн?
5. Үзүндүнү окуп, анын идеясын айтып бергиле.
6. Чыгармадан өзүнөргө жаккан каарман жөнүндө айтып бергиле.
7. Үзүндүдө кездешкен ар бир каарманга мүнөздөмө бергиле.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Повесттин толук текстин таап окугула.
2. Повесттин сюжетин кыргыз тилинде сүйлөп берүүгө даярдангыла.

СҮЙҮНБАЙ ЭРАЛИЕВ

(1921)

Акын Сүйүнбай Эралиев Талас районунун Үч-Эмчек айылында 1921-жылы 15-октябрда туулган. 1940-жылы орто мектепти аяктаган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында 1942–1944-жылдары согушка катышып, оор жарадар болгон. 1944–1951-жылдары Талас облусттук «Лениндик туу» гезитинин жооптуу катчы, «Кыргызстан пионери» гезитинин жооптуу редактору, 1959–1965-жылдары Кыргызстан Жазуучулар союзунун башкармалыгынын катчысы, 1965–1967-жылдары Москвадагы Жогорку адабияттык курстарда угуучу, 1967–1984-жылдары

Жазуучулар союзунун башкармалыгынын адабий кеңешчиси, 1984-жылдан Кыргызстан Жазуучулар союзунун кыргыз акындарынын ассоциациясынын Президенти болгон.

Ырлары 1939-жылдан жарыялана баштаган. Биринчи поэтикалык жыйнагы «Биринчи жаңырык» деген ат менен 1949-жылы жарык көргөн.

С. Эралиев кыргыз поэзиясында биринчи болуп эркин ыр формасын 1966-жылы жазылган «Жылдыздарга саякат» поэмасында чеберчилик менен пайдаланган.

Акын У. Уитмендин, Р. Тагордун, М. Турсун-Заденин, А. Твардовскийдин чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

С. Эралиевдин чыгармалары көп тилдерге которулуп, «Жылдыздарга саякат» поэмасы 1967-жылы Югославияда басылып чыккан.

1948-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү, 1974-жылдан «Кыргызстандын Эл акыны».

1981-жылы акын А. А. Фадеев атындагы бүткүл союздук адабий сыйлыкка татыктуу болгон, ал эми 1986-жылы «Кыштак кечтери» аттуу китеби үчүн (1985-жылы басылып чыккан) Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгын алган.

1998-жылы С. Эралиевге Казакстандын адабият жана искусство тармагындагы Эл аралык Жамбыл атындагы сыйлыгы ыйгарылган.

Ал – Кыргыз Эл баатыры. Бүгүнкү күнү да чыгармачылык менен жигердүү эмгектенүүдө.

Дүлөй болуп калса да –
 Үнүндү угат,
 Сокур болуп калса да –
 Сени көрөт.
 Сен жок болсоң, көөдөнү калып куурап,
 Сен келгенде алгансыйт кайра төрөп!

Күтсө болот энеден укмуш жорук,
 Мүмкүн болсо сен үчүн турмак ооруп.
 Ал гана эмес: «Муну кой, мени алгын!» – деп,
 Ажалга да бармак ал сени коруп.

Биз бүткөнбүз эненин боор этинен,
 Бизге бөлүп берген ал жарты жанын.
 Бирок кантип кутулуп мээнетинен,
 Кантип актап келебиз карзын анын?

КАНЫКЕЙДИН КӨЗ ЖАШЫ

...Төгүлгөн кара чачы бар,
 Гүл төгүлөт колунан –
 Бактысы элге ачылар...
 Кылып өткөн кызматы
 Кылымга чейин жазылар...
(«Манаста» Каныкей тууралуу)

Таласта жер-суулардын аттары көп,
 Эрлердин ысмы менен байланышкан.
 Мезгилде, досторунан кастары көп,
 Апкелип элин мында жайгарышкан.

Окко учуп кагылышта чоролору,
 Алмамбет, Чубак, Сыргак каза болуп,
 Табылбай эми алардын толор орду,
 Кыргызга кылым бүткүс аза болуп...

Анан да Манас катуу жараланып
Кайтканда кайра бери Бээжин жактан,
Каныкей суук-жаман кабар алып,
Жол тосуп, бир өрүшкө келип жаткан...

Таластын берки чети, түп тарабы
Жер болот Талды-Булак, Арал деген.
Ал кезде токой экен түнт дарагы,
Ичинде бугу ойногон марал менен.

Керилген жашыл сазды аралдагы
Каныкей кубанган дейт көрүп алып.
Ээрчиген көчү-колу, сарамжалы
Калган дейт анда токтоп, өрүү алып.

Токтолгон бир себеби мында жетип:
«Жер экен ысыгы жок мээ кайнаткан.
Эрте-кеч тыным албай леп-леп этип,
Билбейсиң, жетип турат жел каяктан...»

Баатырды тосуп алып жерден ушу,
Айтышат, баккан дешип кыйын дарттан...
Аралда азыр да бар ал конушу,
Анан да желе-боосу анда тарткан.

Чоролор чыгып барып кароол карап
Турчу деп, аңыз кылат бир дөбөнү:
Дүкүлдөп добулбастын үнү тарап,
Сан колдун угулгансыйт дүрбөгөнү...

Каныкей күн уктабай, түн уктабай,
Баатырын такай туруп баккан экен.
Аш келсе, кээде калып бир ууртабай,
Саргайып күндөрү жай аккан экен.

Жаралуу эчен мындай эр тирилген,
Ал кездин не бир укмуш дарылары.
Берилип, анан мында келтирилген,
Элдеги табыптардын дагы баары.

А бирок алган жараат жазылбады,
А кайра ырбап кетип барат бүтпөй.
Кыйналды эр Манастын асыл жаны,
Кыйналды Каныкей да карап түтпөй.

Арстандын кайра бери кайрылбасын,
Ал гана ачык-даана билип туру.
Андыктан, кайгырсын же кайгырбасын,
Алдыда үмүт бош да, үмүт куру.

Антсе да сыр билдирбей башкаларга
Жакшыдай жай-мааниси Манасынын,
Көз салып ички-тышкы ал-абалга
Бузган жок ал өзүнүн каада-сынын.

Келди эле отуз эки жашка жаңы,
Жылдыздай жаркып турган жаш жамалы.
Толгондой жакшылыкка, адамдыкка,
Аялга эмне керек башка дагы?

Бир сырдуу, оор-басмырт мүнөзүндө
Байкалат акыл-ойдун тунуктугу.
Андыктан, бүт эл ыктап бир өзүнө,
Эмне айтса, «эжекелеп угуп туру...

Эжеңдин самсып учкан санаасы бар,
Тетиги тоо артында жаткан жоонун
«Өлдү» деп укса канар табаасы бар,
Бул жакка кайра баштап кандуу жолун...

Аталаш Абыкеси, Көбөштөрү
Элди да ичтен бөлөр бөлөк-бөлөк:
«Келтирер кезегинди!» деп өздөрү
Баатырга жүрөр эле көп өпкөлөп.

Аз беле алардан да башкалары!
Элди эми төкпөй-чачпай ким башкарат?
Абакең Бакай болсо – ашкан кары,
Семетей – жетилбеген бир жаш канат...

Жалп этип өчкөнсүдү бир шам чырак –
Кайтканда жерге берип Алмамбетти.
Калсачы, эч болбосо Сыргак, Чубак!
Ай, аттиң, кимге айтасың арман кепти?!

Деп эжең айыл-журттан барып башка,
Өбөктөп колун таяп курга бекем,
Буркурап бетин чайып ысык жашка
Бир түнү таң аткыча турган экен...

...Күч алып жаңы келген жыл жазынан
Сызылып төмөн түшүп сазды имерип
Агылат, жалгыз булак жылгасынан –
Андагы «Каныкейдин жашы» делип.

Эл-журтка эже болгон эстүү-жөндүү,
Окшойт ал Каныкейдин эстелиги.
Тыңшасаң сага сүйлөп берген өңдүү
Сыр кылып ошол кыйын кездегини...

СӨЗДҮК

дүлөй – кар
конуш – овул жойи
эне – бува
сокур – сүкир
боор – жигар
жан – калб, кўнгил
эр – довурак, жасур
чоро – сафдош

каза болуу – үлмок
өрүш – ўтлок
жел – шабада
кароол – коровул
дөбө – дўнглик
ал-абал – ахвол
мүнөз – табият, феъл, хулк

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Акын эне жөнүндө кандай ойлорду айткан?
2. Силер канткенде эненин карызынан кутуласыңар?
3. Эне жөнүндө кандай макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү жана ырларды билесиңер?
4. Ыр эмне үчүн «Каныкейдин көз жашы» деп аталган?
5. Ырдын «Манас» эпосу менен кандай байланышы бар?
6. Ырлардан жаккандарын жаттап, кыраат айтып бергиле.
7. Эне жөнүндөгү ырды өзбек тилине которгула.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Ырлардан үзүндү жаттагыла.
2. «Энем – асыл берекем» деген темада дилбаян жазгыла.

ЖАЗУУ ЖУМУШТАРЫ

Төмөндөгү темалардан каалаганыңарды тандап дилбаян жазгыла:

- «Жаңылган Мырза кыздын баяны»;
- «Бүгүнкүнүн Зарлыктары барбы?»;
- «Кимдин жүрөгү жаралуу?»;
- «Бейиштин эшиги – эненин таман астында»;
- «Апалар бар болгула!»;
- «Каныкейдин көз жашы эмне үчүн төгүлдү?»
- «Манас» эпосуна жасалган бүгүнкү мамиле

**Өз алдыңарча кыргыз тилинде ыр же аңгеме жазып көргүлө.
Жазганыңарды класска окуп бергиле.**

ЧЕЙРЕКТИК КАЙТАЛОО

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Жаңыл Мырза кантип жаңылды?
2. «Жаңыл Мырза» поэмасынын тарых менен байланышы барбы?
3. Жаңыл атып таштаган баатырлардын аттарын атагыла?
4. Түлкү Жаңылга жаккан беле же жокпу? Жүйөлөштүрүп сүйлөп бергиле.
5. «Зарлык» кимдин чыгармасы?
6. Зарлык кандай кыйынчылыктарды башынан өткөрдү?
7. Зарлыктын эңсегени эмне эле?
8. «Жараланган жүрөк» повестиндеги каармандарды атагыла?
9. Бектурган ким болгон?
10. С.Эралиевдин «Эне» деген ырын жатка айткыла.
11. «Каныкейдин көз жашы» чыгармасынын сюжетин кыргыз тилинде сүйлөп бергиле.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

(1928–2008)

Жазуучу, коомдук жана мамлекеттик ишмер Чыңгыз Айтматов Кара-Буура районундагы Шекер айылында 1928-жылы 12-декабрда туулган.

1946-жылы Жамбыл шаарындагы зооветеринардык техникумду, 1953-жылы К. И. Скрябин атындагы Кыргыз мамлекеттик айыл чарба институтун бүтүргөн. 1959–1958-жылдары Москвадагы Жогорку адабият курсунун угуучусу болгон.

Согуш жылдарында Шекер айылында айылдык Кеңештин катчысы, райфин бөлүмдүн агенти, 1953–1956-жылдары Кыргыз мал-чарба илимий-изилдөө институтунун эксперименттик фермасында зоотехник, 1958–1960-жылы «Литературный Киргизстан» журналынын редактору. 1960–1965-жылдары «Правда» гезитинин өз кабарчысы, 1965–1986-жылдары Кыргызстан кинематографисттер союзунун төрагасы, 1988–1990-жылдары «Иностранная литература» журналынын башкы редактору, СССР Президентинин кеңешчиси, 1991-жылдан элчилик кызматта (1991-жылдан СССРдин, 1992–1993-жылдары Россиянын Люксембургдагы, 1994-жылдан Кыргызстандын Бельгия мамлекетиндеги элчиси) болгон.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы студент кезинде башталган. Орус жана кыргыз тилдеринде жазып, биринчи аңгемеси «Гезитчи Дзюйю» деген ат менен 1952-жылы «Киргизстан» альманахына орус тилинде жарыяланган.

«Литературная газета», «Новый мир», «Литературный Киргизстан» журналдарынын редколлегия мүчөсү болгон.

1956-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү болгон.

Ч. Айтматовдун чыгармалары кыргыз адабиятын эл аралык деңгээлге көтөрүп, дээрлик бардык чыгармалары КМШ жана чет өлкөлөрдүн тилдерине которулуп, спектаклдерге айландырылып жазылып, көптөгөн мамлекеттердин драма жана опера театрларынын сахналарында коюлган. Ал эми анын чыгармалары боюнча тартылган кинофильмдер Эл аралык кинофестивалдардын сыйлыктарына жана байгелерине татыктуу болгон.

Ч.Айтматов «Тоолор жана талаалар повесттери» (орус тилинде) жыйнагы үчүн 1963-жылы Лениндик сыйлыктын лауреаты болгон. «Гүлсарат» повести, «Ак кеме» кинофильминин сценарийи, «Кылым карытаар бир күн» романы СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы (1968, 1977, 1983), ал эми «Эрте келген турналар» (1976-ж.) повести Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгы менен белгиленген.

1968-жылы Кыргыз Эл жазуучусу, 1974-жылы УИАнын академиги, 1979-жылы Социалисттик Эмгектин Баатыры, 1997-жылы Кыргыз Эл Баатыры, 1983-жылы Европа Илимдер, искусство жана адабият академиясынын анык мүчөсү (Париж), 1987-жылы Бүткүл Дүйнөлүк Илим жана искусство академиясынын академиги (Стокгольм), Азия жана Африка өлкөлөрүнүн биримдүүлүк комитетинин төрагасынын орун басары, 1986-жылдан Ысык-Көл форумунун президенти, Австрия, Австралия, АКШ, Индия, Италия, Түркия, Япония, Россия ж.б. өлкөлөрдүн эл аралык адабий сыйлыктарынын лауреаты болгон.

2008-жылы 10-июнда дүйнөдөн өткөн. Ал кыргыз адабияты, маданиятына гана зор алым кошпостон, дүйнөлүк адабият менен маданиятка да өзгөчө салым кошуп, өз атын адамзаттын тарыхына алтын тамгалар менен жазып түбөлүккө калтырып кетти.

ЖАМИЙЛА

(Үзүндү)

Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына эртең да айылга жөнөймүн. Сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айрыбай тиктейм.

Ушул күнгө чейин бул сүрөттү эч бир көргөзмөлөргө да берген жокмун, ал тургай айылдан туугандарым келгенде, көздөн далдалап бекитип коём. Анча эле жашыргандай эмнеси бар, уяттуубу деп, кокус оюңарга кетип жүрбөсүн, – жок, бул сүрөттүн эч кандай ыксыз жайы деле жок, же болбосо, ага «көз тийип» кетет дегендей, ал бир ашкан укмуш да эмес. Биринчи көрүшкө жөнөкөй эле кадыресе сүрөт. Бетине тартылган жер кандай жөнөкөй болсо, сүрөт өзү дагы ошондой жөнөкөй.

Сүрөттүн тээ ички тереңинде – күзгү асмандын ала-бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган

чокуларга жандатып, кыялата айдап бара жатат. Андан берки көрүнүштө – бозоргон сары талаа, кең өзөн. Чет-четтен чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы борпоң, тоборсуп карайган жолдо, катарлаш баскан эки жолоочунун изи тигинден бери чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издери жерге даана түшүп, өздөрү азыр дагы бир-эки кадам шилтешсе, алкактын сыртына аттап, ушундан ары кетип калчудай сезилет. Айтмакчы, жолоочунун бири... Бирок мен шашпайын, сөз башынан болсун.

Бул өзү кечээ эле балалык чактагы окуя. Ата Мекендик согуш үчүнчү жылга аяк басып, Курск менен Орелдун майданында күчөп турган кези. Анда биз, бир кур өспүрүм балдар, колхоздо араба айдап, суу сугарып, чөп чаап, айтор, согушта салгылашып жаткан эр бүлөлөрдүн оор түйшүгү биздин мойнубузга калган.

Өзгөчө эгин-жыйын келгенде аптасы менен үй бетин көрбөй, күн-түн кырманда, же болбосо эгин төгүп станцияда, жолдо бозуп жүрчүбүз.

Мына ушинтип саратан талаа ороктун кызуусунан өрттөнүп турган күндөрдүн биринде, станцияга каттап жүрүп, көптөн бери үйдөгүлөрдү көрбөй, бара кетейин деп, жолдон салт арабамды кайрыдым.

Биз башынан эки үй жанаша турабыз. Үч кез дубалы мыктап салынган, мечит жактагы дөбөчөдө турган бак-дарактуу короолор ошол биздики. Мен чоң үйдүн баласымын. Агаларым согушка кетип кабар жок, экөө тең үйлөнө элегинде кеткен. Карыган атам жыгач уста, колхоздун жүрүп турган ушул тактай араба, шады араба баарысы дээрлик ошол кишинин колунан чыгып турат. Таңдан намазын окуп устаканасына кетет да, күн бата келет. Үйдө апам менен карындашым бар.

Берки кичи үйдө болсо биздин жакын туугандарыбыз турат. Жакын дегеним, ортобуздан эки-үч ата өтсө да, алар менен башынан малыбыз, жаныбыз бир. Тээ чоң аталарыбыз бирге көчүп, бирге конуп өтө ынтымактуу турушкан экен, ошолордун салты менен биз дагы арабызды алыстатпай, кол үзгөн жокпуз. Колхоз уюшулганда аталарыбыз короо-жайларды бир жерден жанаша тургузушуптур. Ал гана эмес, эки суунун ортосундагы биздин Арал көчө ылгый эле бир атанын балдары.

Кийинчерээк берки үйдүн ээси дүйнөдөн кайтып, артында аялы менен тестиер эки уулу калат. Илгертен калган адат боюнча агайын-туугандар жесирдин башын байлап коёлу деп, арбак, кудайга тууралап: менин атама никелештирип коюшат. Ал үй жонунан өзүнчө түтүн болуп саналып, мал оокаты, чарбагы бөлөк болгону менен, чынында биз баарыбыз бир үй-бүлө

болчубуз. Алардын да эки уулу аскерде. Улуусу – Садык жаңы эле келинчек алганда кетти. Фронттобуз деп анда-санда алардан кат келип турат. Кичи үйдө кичи апам менен анын келини эле калышты. Ал экөө да эртеден керээли кечке колхоздун жумушунда. Кичи апам, – аны айылдагылар иштерман деп коюшат, ээ бир дүйнөдө табылбаган карапайым, сонун киши да. Түк бир бригадтар менен жаакташпай, жүр деген жагына жүрүп, берки жаш келиндер менен тең катары эле арык да чаап, суу да сугарып, кетмен колунан түшпөйт. Анын келини Жамийла, кудай билип берген бейм, ал дагы жумушка кайраттуу, мыкты келинчек, бирок мүнөзү башкачараак.

Жамийла жеңемди мен чын ниетим менен жакшы көрчүмүн: бир жагы жеңем, бир жагы, – ал менден азыраак эле улуу, тең курбу сыяктуу эле. Ал дагы мени «кичине бала» – деп, инисиндей эркелетет.

Ушинтип эки үйдүн тең тиричилиги өзүмдүн атам менен карындашымда. Карындашым анда секелек ойноок кыз, садагасы, анын ошондо апама жардамдашканын, мүнөзүнүн жайдарысын түк өмүр бою унутпасмын. Эки үйдүн тең козу-улагын жайган да ошол, тезек терип, отун алган да ошол, балдарынан кабар албаган апамдын кайгы-мунун алаксыткан да ошол. Бу биздин эки үйдүн ынтымагын, ырыс-берекесин сактаган апам, билерманы да апам, ал кишилердин арбагын сыйлап, сеники-меники дебей, эки үйдү тең адилеттүү башкарып, айылдагы эски нускалуу, кадырман байбичелердин бири. Бизге тийиштүү кандай гана иш болбосун апамдан чечилет. Атамды үй ээси экен деп эч кимиси кайрылчу да эмес. «Ой, устакеңе барбай эле кой, – ал дөңгөлөк, аспаптарынан башка эчтеке менен иши жок. Алардын эки үйүн тең билген байбичеси, ошого бар» – дешчү. Дагы да андай-мындай иштерге, жаштыгыма карабай, мен кийлигишип кетчүмүн. Анткени, агалар аскерге кетип, эки үйдүн бел байлар жигити деп коюшканына корсоюп, мен өзүмдү кандайдыр жоопкерчиликтүү сезем. Апама болсо менин андайым жагат, – бышык болсун, тыкан болсун, атасынча жыгач чапкандан башканы билбей, тиричилик аласа-бересеге көнсүн дейт. Мен арабамды чарбактын четине, көлөкөгө айдап келсем, биздин бригадир Орозмат, балдагын канжыгасына байланып алып, короонун оозунда апам менен эмнегедир жеңдешип айтышып жатыптыр.

Жакындай келгенимде апамдын үнү угулду:

– Барбайт андайыңарга! Кудайды карап иш кылсаңарчы: аял деген качан эле араба айдачу эле? Кой, айланайын, келинимди ошол орогуна эле тим койгула. Ансыз да жалгыз бойлуктун азабын тартып, эки үйдүн тең түйшүгү

өйдө каратпайт! Бир базардан бери белиме жел туруп, тиги жүгөрүлөрдүн түптөрү үйүлбөй жатат! – деп, заңкайта орогон элечектин ээк алгычын апам адатынча кайра-кайра жакасына кыстай, булкулдап жаткан экен.

Орозмат ээрде чалкалай берип, аргасы түгөнгөн кишиче онтоду:

– О, кокуй-ой, жарыктык, менин төрт мүчөлүм соо болуп, колумдан келсе, өзүм эле баягыдай каптарды арабага ыргытып-ыргытып жиберип, шакылдата айдап кетпейт белем! Лаажы жок, – бой келиндерге араба айдаталы деп жатсак, макул деген келинди сиз тыйып салсаңыз, план толбойт: пронттун эгинин токтоосуз деп, тыяктан чоңдор үстөлдү муштагылап жемелесе, бу деги шартка түшүнсөнөр болбойбу!

Нары жактан шапалак камчыны сүйрөй баскан мени көргөндө, бригадир алда кандай ой тапкансып, сүйүнүп кетти:

– Андай эле келиниңизге жолдон тентек арабакечтер тиет десениз, мына – кайниси турбайбы! – деди ал, мени көрсөтүп. – А бу иним жеңесине бирөөнү жакын жуутмак турсун, каратып да койбойт. Андан кам санабаңыз Сейит азамат өзү, бизди жансактатып жаткан мына ушул балдар да азыр, садагасы кетейиндер...

Апам мени көрө салып, бригадирдин сөзүн бөлүп жалынды.

Ии, тентиген арам... Чачын өсүп, жүдөп да калыптырсың го өзүң. Жанагы атасы түшкүрү баланын чачын алып берүүгө да чолосу тийбейт... Ата имиш...

Андай болсо бүгүн чачын алдыртып, кемпир-чалга эркелеп кетсин, – деп, Орозмат жайдарыланып коштоду. – Сейит иним, бүгүн үйгө түнөп, аттарыңды тыныктыр. Эртең Жамийлага араба беребиз, жеңенди кошуп алып өзүң баш бол. Байбиче, чочубай эле коюңуз Сейит турганда. Андан калса, жанагы «жаңы тууган Даниярды» кошуп берейин: өзүңүз билесиз ал деги адамга зыяны жок бечара... өздөрүнчө үч араба бир бригад болуп, стансага каттай беришсин, башкаларды булардын жанына кошпоюн да... Э, Сейит, сен кандай дейсиң – Бу апан Жамийлага араба айдаталы деп жатсак, көнбөй жатат, өзүң айтчы.

Бир чети, – бригадир менин мактоомду жеткизип, бир чети, – ал менден кадыресе акыл сурап жатканга, анын үстүнө жеңем жанымда араба айдап жүрсө, кандай сонун болор эле деген балалык ой менен, мен мурчуюмуш болуп, апама айттым:

– Айдай берсин, аны эмне карышкыр жейт беле! – деп, тиги чоң арабакечтерди туурап, чырт түкүрүп, камчыны сүйрөй, жайбаракат теңселип бастым.

– Ии, күрсүлдөгөн урган, карышкыр дейби? Кой, айланайын, сен эмнени билип коюптурсуң! – деди апам ачуулана эреркеп.

– Э, билбей анан – эки үйдүн бел байлар жигити да! – деп жиберди Орозмат, апам жаңы макул болуп келе жатканда, айнып кетип кайра жаакташабы деген коркунуч менен жапылдап, эмне дээрин билбей, кайсалактады.

Аңгыча апам солгун үшкүрүп койду:

– А-а, кудай, ушу тырмактай немебизге өмүр берегөр... Бел байлар союлдай жигиттерибиз алда кайда: журтта калгандай эле аңкылдап калбадыкпы...

Андан аркысын мен уккан жокмун. Тамдын бурчун камчы менен бир тартып, саамайлары сербеңдеп, кичинекей колдору менен эпилдете тезек жайып, мага кубанычтуу жылмайган карындашыма анча деле назар салбай, далисте турган чоюн кумганды эңкейте шашпай колумду жууп, колтугума аарчыдым да, дароо үйгө кирерим менен адегенде чоң кесе айранды жутуп жиберип, экинчисин терезенин түбүнө алып барып, нан туурап жедим. Эшикте апам менен Орозмат дагы эле сүйлөшүп туруптур. Бирок, бул жолу алар жай эле муң айтышып жаткандай өңдөндү. Апам улам-улам ээк алгычы менен кабара түшкөн көздөрүн аарчып, тиги бир нерселерди жоотуп айтып жаткан Орозматка өзүнчө мундана баш ийкеп, кылгырган тумандуу көз караш менен тээ алыска-алыска, кабарсыз балдары көрүнө калчудай тиктейт. Айтор, капаланып бошой түшкөн апам, Жамийланын араба айдашына көндү окшойт. Бир аздан кийин бригадир ыраазы болгондой, жорго байталын шарт камчыланып, чойтондото бастырып кетти.

Анда бул иштин аягы эмне менен бүтөрү апамдын да, менин да капарымда жок.

* * *

Жамийланын эки атты башкарып, араба айдап кетишине мен эч кандай күмөн санаган жокмун. Ал өзү кичинесинен жылкыда жүрүп өскөн, тээ боордо, Бакайыр айлындагы жылкычынын кызы эле. Биздин Садык дагы жылкычы болуп жүрүп, жайлоодогу малчылардын тоюнда кыз куумайга түшүп, Жамийлага жетпей калган имиш, ошондон кийин намыстанып аны ала качып келгенин уккам. Андай эмес, экөө көңүлү менен кошулушкан деп да айтып жүрүштү абысын-ажындар. Эмнеси болсо да, алар үч-төрт ай эле бирге туруп, анан Садык акемди аскерге алып кеткен. Билбейм, балким жаштайынан атасы менен бирге ой-кырда жылкы айдашып, ат чапкылап жүрүп, өктөм өскөнбү, анын үстүнө, жалгыз кыз бала экен, айтор, Жамийланын жүрүштурушунда кандайдыр кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. Ар бир ишке шамдагай киришип, башка келиндердей башым, белим дечү эмес. Анан өзү

да бирөөгө жемин жегизбеген өжөр, айтышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип, ал тургай бир-эки жолу келиндер менен тытышканы да бар. Жан-жакадагы жене-желпилер: «Э, ботом, бул кандай тыкчындаган келин эле! Эшик төрдү көргөнүнө бир күн болбой жатып, тили менен тим эле буудай кууруйт!» – дегендерине апам: «Ошондою мейли! – деп, кайра жактай кетчү. – Келинибиз ошондой ачык-айрым, тайманбас... Адамдын ичи-койну ачыгы эле жакшы болот, – сасыткылар кайра ошо тымпыгыйлардан чыгат».

Атам менен берки Иштерман энем го, алар деги кайната-кайнене катарында Жамийланы кагып-силкпей, жай эле чын ыкласы менен эркелетишип: «Кудай өзүнө ынсап берсин, түз жүрүп нээтин бузбаса эле болду!» – деп коюшчу. Өстүрүп чоңойткон төрт уулду аскерге жөнөтүп жиберип, эки үйдүн ортосунда колго кармап калган жалгыз келиндин көзүн карашабы, бирок мен апамга таң калган жерим бар. Башканы мындай коёюн, апам бирөөнүн көзүн карай турган киши эмес. Эски салтты коё бербей, атам өзү чапкан алты канат боз үйдү ар жылы жаз чыгары менен короого тигип, арча түтөтүп кут сактап, бизди баарыбызды тектүү, катуу тарбияда өстүрүп, башынан эки үйдү бийлеп келген апамга үй-бүлө анын айткан дегени менен болушу керек. Ал эми Жамийла келери менен биздин арабызда айырмаланды. Ырас, ал энелеринен ийменип, аларды сыйлачы, бирок айылдагы көпчүлүк келиндердей болуп, үн этпей башын жерге салып, же болбосо тескери карай көгөрүп сүйлөнбөй, өзү туура таап, айтам дегенин тартынбай айтып, ой-пикирин жашырчу эмес. Жүйөлүү болсо апам көбүнчө аны менен макул, бирок ошондо да акыры ток этер сөздү ал оной эле бирөөгө бере койбойт. Менимче, апам аны мүнөзүнүн күчтүүлүгүн, адилеттүүлүгү жагынан өзүнө жакын, өзүнө тең болорлук көрүп, келечекте аны эки үйдүн башын коштуруп, очоктун ырыс-берекесин сактаган өзүндөй мыкты орун басар катарында калтырып кетейин деген ою бар болсо керек.

– Аллага шүгүр, тектүү, куттуу жерденсиз балам. Ал да болсо сенин багың, ушуну билип жүр. Аял деген кудай этегинен айтып, үйүнө береке турса, башка эмнени тилемек эле. Мына, жыйган-тергенибизди биз чал-кемпир кошо алып кетмек белек... Кадыр-баркынды сактасаң энчиңе бакдөөлөт сактаганың ошол, балам! – деп, эскерте турган.

Баса, энелерди саал чочуткан бир нерсе бар эле. Жамийла өтө эле шайырсымак, бала кыялдуу. Кээде ал эч бир себепсизден энелерине эркелей кетсинби, же болбосо шанкылдап каткырып жиберсинби, же көчөдөн короого кирип келе жатканда, куду эле жаш кыздарча арыктан так секирип, жүгүрүп

келсинби, анан өзүнчө эле ырдап жүрөт. Эзелер Жамийланын мунусун кеп кылып, анан кайра: «Бала да, бара-бара салмак тартар» – деп коюшчу.

Ал эми мага жеңемдин ушундайы жакчу. Ал экөөбүз алышып-күрөшүп, кубалашып да кетебиз.

Жамийла өзү шынга бойлуураак, белдүү келин. Эки өрүмгө батпай, дүркүрөп өскөн калың, чачын кысып туруп, бир байлам ак жоолукту мандайына кыйгачтатып, шарт буунуп алса, кызыл торусунан келген, балкылдаган тегерек жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамийла күлгөндө, анын чымкый кара сүйрүрөөк көзүндө ден соолуктун, жаштыктын ашып-ташкан күчү ойт берип, ал эмнегедир өзүнчө бой каранып, секетбайдын туздуусунан ырдап жиберет. Айыл арасындагы жигиттер, өзгөчө фронттон кайтып келгендер Жамийлага кызыгып, тийишишип жүргөндөрүн алда нече байкагам. Тамашаны жакшы көргөн жеңем алар менен тамашалаша берчү, бирок колу шокторду жанына көп жуутчу эмес. Ошондой болсо да, мен өтө ичи тар элем, жеңемди кызганып, берки тийишип жаткан «бузуктарга» сыр көрсөтөйүн дегендей: «Байкагыла, мында мен, кайниси турам! Коруп алар эч кимиси жоктой көп эле сугалактай бербегиле!» – дегенчелик кылып, алардын сөзүн бөлүп, эпсиз какшыктап, эң акыркы, сүзөнөөк теке-улакчасынан кыйшайып кабактын астынан үлүрөйө тиктейм. «Ой, алдагы жаман кантет, жеңе ушунуку беле!» – деп жигиттер күлгөндө, кудай билет, кызарып-татарганым аз келгенсип, көзүмө жаш имериле түшөт окшойт. А мени түшүнгөн жеңем, кубанычтуу күлкүсүн тыялбай суз жылмайып: «Ишинер болбосун, жеңе деген жерде жатыптырбы? Жүр кеттик кайним!» – деп, тигилерди ого бетер кызыктырып, бураң этип, башын өйдө чулгуп, мени менен кошо басып бара жатып, өзүнчө ыраазы болгондой да, ызалангандай да, унчукпай күлүмсүрөйт. Мүмкүн ошондо: «Жеңе коруйт десе ушунте бересинби, кичине бала? Кызыксың да анан, көңүлүм бузулса, миң коругула, мен чабырдагы чымчык эмесмин да!» – деген ой кетеби ага?.. Мен дагы ошондо айыптуу немедей унчукпайм. Бирок, аздан кийин эле жеңем кайра жазылып: «Ии, кичине бала, кызыксың да анан!» – деп, адатынча мени бооруна кысып, мандайымдан өбөт.

Ооба, мен жеңемди эч кимге ыраа көрбөй кызганам, анын ирендүүлүгү менен, өзүн эркин алып жүргөн мүнөзү менен ичимден сыймыктанчумун. Билбейм эмне үчүн экенин, бирок биз өтө жакын элек, биринен-бири эчтеке жашырбас сырдаш курбулар сыяктуу элек. Ал кезде айылдагы эркектер аз, ошондон улам кээ бир көкүрөк көтөрүп, дөгүрсүнгөн жигиттер, өзүн «мен гана» дегендей сезип, аял алар үчүн кеп эместей. Бир жолу чөп чабыкта,

улам эле жөнү жок ыржалактап, айтканым сая кетпейт дегендердин бири - биздин тууган сөрөй Осмон тийише бергендиктен, Жамийла анын сенек колун жактырбай силкип салды да, көлөкөдө отурган жеринен өйдө боло берип:

– Турчу нары! – деди. Анан тескери карап, өзүнчө капалана үшкүрдү. – Англиктен башка колуңардан эмне келет дейсиң?

Чөп маянын түбүндө талтая жамбаштаган Осмон, шилекейленген калбык ээрдин кекерлене түйрүп, бышкырды:

– Тигини, мышык этке жетпей жатып сасык дейт... Мурдунузду чүйрүбөй эле коюңуз! Кесирди эмне кылат экенсиң: көзүң катып өлүп эле жүрөсүң го...

Жамийла жалт бурулуп кубара түштү:

– Өлсөм өлүп жүргөндүрмүн, – кудайдын башка салганы! Бешенебиз ушул экен – сен, акмак, андан эмне күлөсүң? Көзүм катмак турсун миң жыл так өтсөм да, сага окшогон шүмшүккө кесиримди артканым арткан! Акмаксың, баягыдай тынчтык замана болсо, көрөр элем ушинтип айтканыңды!

– Ошону айтам да! Согуштун кесепетинен камчынын уусуна сугарылбай кутуруп жүрбөйсүңбү, – Осмондун көзү жүлжүйө майланышып, ал ээрдин тиштене тамшанып алды. – Менин гана катыным болуп калсаң ээ...

Эриндери дирилдеген Жамийла Осмонду баардык күчү менен жекире карап, бир нерсе айтмакчы болуп ага умтула берди да, анан: «ушуга айткан кайран сөз» -деди окшойт, «түү» – деп, тигини көздөй жийиркеничтүү түкүрүп, жерде жаткан айрыны ийнине салып, унчукпай четке басты. Мен бери жакта арабанын үстүнөн чөп түшүрүп жатат элем, мени көрө салып, Жамийла чукул бурулуп кетти. Жеңем мен ошондо кандай абалда экенимди билди. Сөз ага эмес мага тийгендей, мен ал үчүн ызаланып, намысым кайнап: «Андайларга эмне үчүн жолойсун, алар менен эмне үчүн сүйлөшөсүң?» – деп, жеңеме жаным ачып, кейип турдум.

Ошол күнү керээли кечке Жамийланын ийилген кашы сустайып, шыңкылдаган күлкүсү тыйылып унчукпады. Мен шады арабаны үймөктөрдүн жанына айдап келгенде, ал мени сүйлөтпөс үчүн атайын жумушка алаксытып, ичин өрттөп жаткан ой-санаасын байкатпай, чоң үймөк чөмөлөгө айрыны ныгыра сайып, тоо омкоргондой аны бүт бойдон жерден так көтөрүп, бетине калкалай келип, улам арабага өжөрлөнө силкип» таштап жатты. Тигиндей узай берип артыма караганымда, жеңем айрынын сабын таянып, бир азга солгун туруп, ойлонуп калат да, кайра жумушка кирет.

Кеч бешимде акыркы арабага чөп басып жатып, Жамийланын тиги өчүп

бара жаткан күндү карап турганын байкадым. Наркы өйүздө казактын боз адыр белесинде от жагылган тандырдын оозундай алоолонуп, билинер-билинбес мелт-мелт ылдый чөгүп, жерге күүгүм чакырып, асмандагы борпон булутчаларды кызылсур түскө боёп, талыкшып албырган күндү, Жамийла алаканын көзүнө калкалап, ошол жакта кандайдыр бир сонун көрк ачылып келе жаткансып, муңайым күлүмсүрөп карап турду. Баятан куушурулган кашы азыр жазыла берип, жүзү жарык тартып жумшарды.

Ошондон улам ал менин айтылбаган, бирок али да жүрөгүмдү өйкөп, тилимдин учунда турган: «Андайларга эмнеге жолойсун, алар менен эмне үчүн сүйлөшөсүң?» – деген кейиштүү суроо жоп бергендей, мен анын эң жакын сырдаш курбусу өңдүү:

– Сен жанагыны оюңа албай эле кой, кичине бала, – деп койдү. – Ушул Осмонго окшогондор да кишиби? Дөбөттөр да ал бир...

Жамийла унчукпай калып, күндүн кылтыйып үзүлүп бара жаткан четин ойлуу карап, мага эмес өзүнө угуза айтты:

– Андайлар адамдын черин жазмак кайда... Ал жүрөктүн түпкүрүндө жатат да. Кудай билет, андай эркектер дүйнөдө жок да чыгар?..

Мен антип-минтип арабаны кайырганча карасам Жамийла нары жакта иштеп жаткан келиндерге жүгүрүп кетип, алар менен бир нерселерди тамашалаша айтышып, кубалашып да кетиптир. Күндүн таптаза батышын көрүп көңүлү ачылдыбы, же жумушту ойдогудай бүтүргөнүнө ыраазы болдубу, айталбайм. Чөп баса үйүлгөн арабанын үстүндө олтуруп, буурул-ала салкын көлөкө жайылган чабынды менен жоолукчасын булгалап, кулачын кере жүгүрүп бара жаткан Жамийланы көрүп, менин да көңүлүм ачылды: «Ырас эле, Осмондун сөзү да кеппи?»

– Чү, аттарым, ылдамда! – деп, арабаны тездеттим.

АВГУСТ ТҮНДӨРҮ

Ошонун эртеси күндөгүдөй станцияга келип, каш карайганда кайра айылга жол тарттык. Данияр алдыбызда кетип бара жаткан. Анын таарынычы, ызасы жазылдыбы биле алган жокпуз. Аны билүү да кыйын эле. Ортобузда эчтеке болбогонсуп, Данияр – мурдагыдай эле бир сырдуу, токтоо мүнөз. Болгондо, кечээ эле жараатын аябай кокустатып алса керек, демейдегиден катуураак аксап, өзгөчө кап көтөргөндө кыйналып жүрдү. Ал эчтеке дебесе да, ушунун өзү, биз күнөөлүү экенибизди бассак-турсак да эске салып, көңүл оорутту.

Деги эмнеси болсо да, Данияр бир ооз тамашалап, күлүп койсо, ушуну менен бардыгы өз жайына келип, унутулуп да калат эле.

Жамийла болсо ал дагы – өз намысын бербейт, ортодо эчтеке жоктой сыр алдырбай, күлүмүш болуп, сыртынан жайдары. Ушинткени менен нары жагында капаланып кайгы чеккени сезилип турду.

Мына ушинтип, биз айылга кетип бара жаттык. Чиркин, ошол күнү түн бөтөнчө жаратылгансып, эң эле көрктүү болду.

Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыста турганы менен, ар

бири өчүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып, асмандын тиги каптал, бул капталына жайнап, кири жок жадырап карашат.

Жылдыздар ушинтип толгондо, биз капчыгай аралап келе жатканбыз. Аттар салкындап, үйдү көздөй көңүлдүү жортууда. Араба качыр-кучур дүнгүрөп, ташка тийген такалардан учкун чагылат. Капчыгайга сырттан келе берген сыдырым талаанын алда кайсы жеринен бүрдөгөн эрмендин кермек-ачуу жытын лепилдетип, жол катары шыралжын буруксуп, ушунун баары терге жибиген карамай жытына аралашып, адамды энги-деңги мас кылгансыйт. Жол үстүнө үнүлгөн аскалар кыйгач көлөкө таштап, аңыр сайдагы бадалдын арасында Күркүрөө жаны тынбай алдастайт. Тээ артта калган темир жолдо поезддер көпүрөдөн нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудоктору алыска-алыска созолонот.

Ушундай түндө жол жүргөн – кандай жакшы. Караңгыда термелген аттарды жондон карап олтурсаң, ушул түнкү дабыштарга кулак салып, ушул түнкү жыттарга мас болсоң – кандай жыргал!

Жамийла ошондо менин алдымда кетип бара жаткан. Тизгиндерди бош кое берип, ал эки жагына көз сала акырын гана кыңылдап ырдамыш болот. Биздин унчукпай, сүйлөбөй келе жатканыбыз анын көңүлүн басынтып жатты. Мен аны билип эле турдум. Чын эле ушундай түндө да унчукпай коюш болобу? Адам деген тилдүү, жандуу болсо, анан табийгаттын ушул көрүнүшүнө жооп бербейби?

Айткандай эле, Жамийла тынч отуралган жок: акыры үнүн көтөрүп ырдап жиберди. Менимче мунун дагы бир себеби болду го дейм, Жамийла ушинтип Даниярдын таарынчысын жазып, капасын ачмак. Кээде адамдар бириникин бири кечиргени эле турат, бирок ошого болор-болбос болсо да алгачкы түрткү керек эмеспи. Мүмкүн, Жамийланын оюна ушу кеттиби, иши кылып ал ынтасын коюп, ичке, шыңгыраган үн менен, көңүлдөнүп ырдады.

«Шай оромол бир байлам,
Жанымда жүрсөң садагам...»

– деген сыяктуу секетбайлар Жамийлада толуп жатат. Аны угуп отуруш да өзүнчө бир жакшы. Ырдап келе жатып, Жамийла бир убакта алдыда бара жаткан Даниярга кыйкырды:

Ой, сустайган неме, ырдап койсон болбойбу? Жигитсиңби өзүң, же өлүксүңбү?

Данияр арабасын токтото берип, бери кайрылды да уялгандай үн менен:

Ырдай бер, Жамийла, кулак сенде! – деп койдү.

Башка эл менен кулагын шыпыртып салыптырбы? – деди Жамийла кекете какшыктап. – Ырдабасаң жөн кой, бой көтөргөнүң мунун!

Анан: «сен ырдабасаң мен ырдайм» – дегендей эрегишип, кайра өзү ырдады.

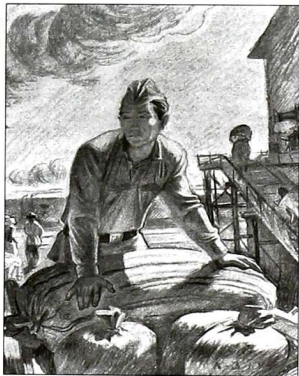
Ал эмне үчүн Даниярды ырда дегенин ким билет, же ушуну менен аны сөзгө алаксытмак болдубу? Менимче ошондой болуш керек, анткени бир аз өткөндөн кийин, Жамийла Даниярды дагы үндөдү:

Ай, Данияр, деги сен бирөөнү сүйдүң беле? – деп өзү эмне үчүндүр күлүп жиберди.

Данияр жооп берген жок, Жамийла да унчукпай калды. Бир азга капчыгай ичи тынчтана түштү. Дөңгөлөктөр гана дүңгүрөп, аттар башын чулгуп, бышкырынат.

«Ырдай турган кишинин тапкан экенсиң!» – деп, күлүп койдум мен.

Жолдун туурасын кесип, шаркырап аккан сууга жеткенде, Данияр арабаны

жайыраак айдап, күмүштөнгөн кечиттин таштарына такалардын чакылдап урулганын, атайын энкейип тыңшай калды. Анан бир убакытта «чу» – деп, аттарды желдирди да, күтпөгөн жерден:

Ой, Ала-То-о-о, Ала-То-о-о,
Ата-бабам өскөн жер!

– деп, араба секиргенде кошо секирип, дирилдеген үн менен ырдап жиберди. Бирок ошол замат уялып кетти окшойт, үнү мукактанып, чыкпай калды эле, кийинки эки сапты, ал көкүрөгүн абага толтуруп, обонун бийик көтөрүп ырдады:

Ой, Ала-То-о-о, Ала-То-о-о,
Ак булут калкып көчкөн жер!

Эмне болгонун билбейм, бул жерден ал дагы мүргүй түштү. Ошол бойдон унчукпай да калды. Ай, уялчаак киши курусун, андан көрө ырдабай эле койбойбу! Кудай билет, бети дуулдап өртөнүп кеткен чыгар, ал эмес, ал үчүн мен да оңтойсуздана түштүм.

Анткени менен, Даниярдын ушул эле ооз ачып ырдаганынын өзүндө кандайдыр сонун, укмуштуу обон бар экени дароо эле сезилди, үнү да мыкты көрүнүп калды.

«Тигини!» – дептирмин мен таң калып. Жамийла болсо тимеле кыйкырып жиберди:

О, кайран неме, башта кайда элең? Ырда эми, жөндөп ырда!

Данияр унчукпай келе берди. Алды жакта капчыгайдын чыга бериши агарып, өрөөндөн келген жел бетке сокту. Жана баштаган обонду Данияр дагы улантса экен деп, чыдамсыздык менен күттүм. Бир аз өтө түшүп, ал кайра ырдаганда, мен чындап эле сүйүнүп кеттим.

1. СЫРДУУ ЖАНА КЕРЕМЕТТҮҮ ОБОН

Адегенде Данияр мурункудай эле үнү кысталып батына бербей акырын баштады. Бирок, бара-бара үнү улам ичтен күч алып, арышын кең таштап, чабыты толгондо, капчыгай ичи баштан-аяк жаңырып, алыскы аскалар Даниярдын обонун эки үч кайтара улантып жатты. Анын үнү дагы да чыйралып, күчөй баштады. Ошондо шаңшып созолонгон үнү гана эмес, Даниярдын обонунда болгон жалын менен чексиз мээрим адамды таң калтырып, жакасын карматты. Ушунун өзү эмне экенин, аны эмне деп айтаарымды билбедим:

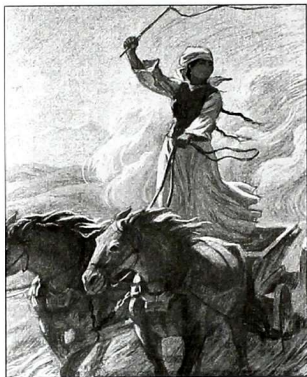
ырчынын көмөкөйүнөн чыккан үн элеби, же болбосо андан башка, жүрөктүн өзүнөн оргуп төгүлгөн дагы-бир нерсе барбы? Ал өзү эмне, ал эмне адамдын жанын эритип ой-кыялын ойготкон? Азыр да айта албайм.

Атаганат, колдон келсе, кагазга жазып отурбай, бул укмуштуу обондун өзүн салып берсем кана.

Анын ыры – сөзү жок эле ыр менен обон. Анда-санда гана бир ооз сөз айтып коюп, анан бир топко чейин жөн эле үн салып демин тартпай безеленет. Деңиздин толкуну удургуп каптагандай, төктүрмө обон ташынып, анын сөз айтууга чамасын келтирбей жатты. Бала болуп мен мындайды эч качан угалек элем. Бул – бир өзүнчө тубаса үн, тубаса обон. Жүрөгү зор адамдын ой санаасын, кубанычын, тилегин баяндаган зор обон! Ал кыргызчага, казакчага да окшобойт, бирок тыншап турсаң, бул обондо байыртан бир боордош кыргыз менен казактын тандалган төл обондору ширетилип кошулгандай туюлат. Обон бирде казактын учу-кыйыры жок ай талаасындай, кенен агымда жайкалып, көйкөлсө, бирде кыргыздын зоокалуу тоолорундай, бийик заңгырап көкөлөйт. «Капырай! – деп жаттым мен. – Данияр ушундай экен да? Капырай, анын мындайы кимдин оюнда бар эле?».

Капчыгайды басып өтүп, жолу даңгыр, жайкалган өзөнгө чыкканда, Даниярдын ыры көкүрөк черин жазып, жаңы күч менен талпынды. Өмүрү угуп көрбөгөн кереметтүү обондор, бирине-бири куюлушуп, биринен бири өтүп алмашууда. Даниярга бүгүн эмне болгонун түшүнбөй жаттым. Так ушул бүгүн, так ушул саатта ай-күнү жеткендей, ичтеги бук болуп камалган бардык сырын, байлыгын Данияр мына азыр ачыкка чыгарып, алтын чачыладай төгүп берди. Мына эми гана мен Даниярдын эмне үчүн маңыроо сыяктанып, элге күлкү болуп жүргөнүн, эмне үчүн кечкурунда кароол дөбөгө чыгып барып, өзү жалгыз кыялга батып отурганын, эмне үчүн шаркырап ташыган суунун боюна түнөп жүргөнүн, эмне үчүн кандайдыр угулар-угулбас дабыштарды тыңшагансып, ошондо кашы өйдө серпилеп, көзү кубанычка толгонун, мына эми гана бир чети түшүнгөнүсүдүм. Бул адам, жүрөгүнө чоң сүйүү алып жүргөн

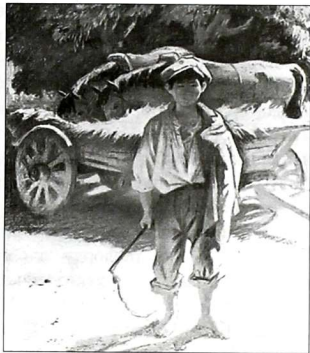
адам! Анын сүйүүсү – менин оюмча, канчалык ысык көрүп, шыгы түшкөн жалгыз бирөөгө гана арналган сүйүү эмес, кандайдыр-бир андан да зор, андан да алп, турмуш жашоонун өзүнө, жан берип, жан жараткан адамдай жерге, жарык дүйнөгө болгон өлчөмү жок чоң сүйүү! Көрсө, ал ушул сүйүүнү көкүрөгүнө сактап өчүрбөй, ошону менен жашаган адам экен. Эгер андай эмес башкача болсо, эгерде ал дити супсак, жүрөгү муз болсо, жаратылыш аны кандай гана тандайы жок обончу кылбасын, ал азыр минтип ырдай албайт эле.

Даниярдын обону ушул кезде түнкү өзөндүн үстүнөн жайыла каалгып, көзү илинип, мемиреп бара жаткан кең талаанын бешигин алдейлеп терметкендей, алыска жумшак созолонуп, акырындап өчөрүндө жаңыдан безелене үн алып, талыкшып уюган жерди кайра ойготуп, уйкусун ачат. Өзү дем берип, өзү жараткан ырчыны ойгонгон албан талаа кулак салып, тыңшап жатты. Тигине, арык бойлой жарданып, орок күткөн эгиндер ай жарыгында күүгүм көлөкө ойноп, үстү-үстүнөн көлкүлдөп ыргалат. Жолдон окчун жерде эски тегирмендин кыркалекей теректери жалбырак дирилдетип, алда эмнени угузбай шыбырашкансыйт. Суунун аркы маңдайында, белес-белесте кырманчылар от жагышып, эртенки көжөсүн кайнатууда. Тигине, кимдир-бирөө алда кандай иш менен шашылып, кокту бойлой далбандап, кыштакты көздөй чаап бара жатат. Алдыда кыштактын бак-дарагы дүпүйүп, андан келген жел эзилип бышкан алманын ширесин, сото кучактап гүлдөгөн жүгөрүнүн балыр таттуу дүмбүл жытына, короолордо жайылган тезектердин жылуу демине аралашып, аңкытат.

Данияр дагы көпкө чейин обон салып, ырдап келди. Чалкыган август түнү аны тыңшап, обонго арбалгандай терең тынчтыкта уюп магдырады, ал түгүл аттар да, арабаларды жай терметип, жай басышты. Мына ушинтип, адамдын денесин балкыта, толукшуп ырдап келе жаткан Данияр бир убакытта үнүн бийик закымдата келип, ырын чорт токтотту да, аттарга ала-сала камчы уруп, айдап жөнөдү. Менин оюмда Жамийладагы анын артынан түшөт экен деп,

тизгиндерди жыйып, алардын сонунан калбай, утурламак болдум. Бирок Жамийла козголуп да койгон жок. Башын бир жагына кыйшайткан калыбында терең кыялга чөгүп, нес болгон сыяктуу ошол бойдон былк этпей отура берди. Обондун абада калган учкундары дагы эле көкөлөп жүргөндөй, Жамийла аны сыйкырланып, тыншагансыйт...

Данияр ушуну менен токтобой, бир аздан кийин көрүнбөй калды. Биз болсок айылга жеткенче бир ооз да сүйлөшкөн жокпуз. Анын себеби: адамдын ичтегисин сөз менен айтып берүү кээ бир учурда колдон келе бербейт го дейм...

Ушул күндөн тартып биздин турмушубузга бир түрлүү жаңы бир нерсе кошулгандай болду. Мени дайыма алда эмнеге сонуркагып, кандайдыр жакшы сезимдер жүрөгүмө толуп, өз алдымча сүйүнтүп жүрдү. Эртең менен кырмандан жөнөгөндөн тартып, станцияга келип, кайра жолго чыкканча, капчыгайга качан жетер экенбиз деп, кечки салкын менен төгүлгөн Даниярдын обонун угууга ынтызар болуп, чыдамым жетчү эмес.

Анын үнү, анын обону менин кулагыма сиңип кайда бассам-турсам да, артымдан калбай кошо ээрчигенсыйт.

Бул обон, күндүн мурду кылтыйып жаңы көрүнөрүндө, саманда жаткан жеримден тура калып, жыланайлак, жылаңбаш шүүдүрүм беде менен, сайдагы тушалган аттарды көздөй чуркаганымда, жүрөгүмдө күү чалып угулгандай. Мөңгүлүү кыр аркадан төгүлгөн күн, аны билгенсип, мени карай күлүмсүрөп жаркырайт.

Күрөккө ченей сузуп, алтын жаандай чачыратып, кызыл сапырган чалдардын кыймылында да, сары-күрөң өзөндүн үстүнөн, асманда жай баракат керилип айры куйруктун каалгып учушунда да, бул обон угулат. Ошондо мен көрүп, мен угуп, мен сезгенимдин баарында Даниярдын обону жүргөнсүйт.

Ал эми кечинде, капчыгай менен араба айдап бара жатканыбызда, мен башка бир укмуштуу дүйнөгө көчүп кеткендей болчумун. Даниярдын ырына кулак салып, көңүлүм толкуп ыргалам. Ошондо эне сүтү менен каныма сиңип, жаштайымдан тааныш болгон көрүнүштөр көз алдымдан чубап өтөт.

Бирде үлбүрөгөн ак-боз булуттар көгүлтүр асманда айылдын үстүнөн жазгы көч жүргүзүп, бирде жер дүңгүрөтүп кишенешкен жылкы, үйүр-үйүрү менен жайлоого сабалап, асый чыкма айгырлар көкүлдүн астынан албууттанган от ойнотуп, үйүрүн кызгана чарк айланып, элирип азанашат. Бирде, капталга койлор жайыла тартып, бирде бийиктен кулаган көбүктүү шаркыратма күпүлдөп, бирде, эргиген кең талаа жайкалып, чийлердин арасына чөгүп бара жаткан күн мелтилдеп, асман менен жердин кошулган жүлүндөй жигинде жалгыз атчан күндүн артынан чапкылап, аны азыр колуна кармап алчудай жакындап барып, күн менен кошо куйкум иңирде эрип, көздөн кайым болууда.

Ой, айланайын кең талаам! Казак боордошум жердеген, алп талаам! Мынакей, биздин тоолорду эки жака керип таштап, чий менен шыбакка ыргалып, көз жетпеген деңиздей көлкүп жатасың. Ким билет сендеги жаткан күчтү! Жарыктык, сыртыңдан карасаң, эч бир жан жоктой бозоруп жатканын жаткан. Бирок, кечээги эле кеткис жайда согуш башталып, душмандар өлкөбүзгө кол салганда, туш-туштан чабармандар ат коюп, жоокерлер минсин деп, айдаган канаттуу күлүктөр ысык чаң тумандатып, дүбүртүнөн асман чайпалды. Ошондо аркы өйүздө токтой калган кабарчы казак, ат оозун жыя:

Аттан, кыргыз аттан! Жау келди! – деп чуу коюп, саратан куюнга аралаш дагы да алда кайда чапкылаган.

Ошондо кең талаам, өзөнүм, тоолорум силкинип, өз элин атка мингизди. Ат жалын бура тартып, жигиттер жабыла аттанганда, жер толкунуп, жоо күүсүн чалды. Өрөөнгө батпай, миңдеген үзөңгүлөр кагышып, түмөндөгөн миң сан жоокерлер чырактай көздөрүн жалындатып, эл менен, журт менен коштошту. Алардын алды жагында кызыл туулар желбиреп, арт тагында туяктан чыккан чаң менен ый аралаша, энелер, жубайлар боздошот: «Кең талаа, колдо! Касиеттүү тууган жер колдо! Манас! Колдо»....

СӨЗДҮК

станция – бекат

таарыныч – ранж-алам

жараат – жароҳат

кап – коп

намыс – ор-номус

жайдары – хушмуомала, очик күнгил

капчыгай – дара

обон – оҳанг

кырманчы – ғалла янчувчи

шыралжын – шубок, евшан

кырман – хирмон

закым – сароб

белес – тармоқ

өрөөн – водий

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Чынгыз Айтматовдун кайсы чыгармалары өзбек тилине которулган? Кимдер которгон?
2. Жазуучунун чыгармаларынын дүйнөгө таралышынын себептери жөнүндө өзбек адабият таануучулары эмне дешет?
3. Сага Ч.Айтматовдун кайсы чыгармасы жагат? Эмне үчүн?
4. «Жамийла» повести жөнүндө кимдердин айткан ойлорун билесин?
5. Үзүндүдөн август түндөрү сүрөттөлгөн жерин кыраат окугула.
6. Чыгарманын сюжетин кыргыз тилинде айтып бергиле.
7. Үзүндүдө кайсы каармандарга байланыштуу окуялар сүрөттөлөт? Бул каармандарга кандай мүнөздөмө берүүгө болот?
8. Даниярга кандай мүнөздөмө бересиңер?
9. Чыгармада обон кандай мааниге ээ?
10. Обон Жамийлага кандай таасир берди?
11. Чыгарма а дегенде кандай аталган? Өзгөрсө, эмне үчүн? Жүйөлөштүрүп сүйлөп бергиле.
12. Чыгарманын өзбек тилиндегисин таап окугула.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Берилген үзүндүдөн бир эпизодду тандап алып, өзбек тилине которгула.
2. Повесттин толук тексттин таап окугула.

КАЧКЫНБАЙ ОСМОНАЛИЕВ

(1929–1996)

Жазуучу Качкынбай Осмоналиев Жумгал районундагы Ак-Татыр айылында 1929-жылы 5-мартта туулган. Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу. 1941–1945-ж.ж. Чаек колхозунун фермасында эсепчи, ошол эле колхоздо бригадир болуп иштеген. 1953–1954-ж.ж. КМУда окуп, үй-бүлөлүк шартка байланыштуу окуусун уланта алган эмес.

1954-жылдан баштап «Кыргызстан пионери» гезитинин редакциясында, кийин «Ленинчил жаш» гезитинин Жалал-Абад облусу боюнча атайын кабарчы, «Жаш Ленинчи» жана «Чалкан» журналдарында иштеген. 1962-жылы Москвадагы М.Горький атындагы адабият институтунун алдындагы Жогорку курсту бүтүргөндөн кийин, Кыргызстан Жазуучулар союзунун Нарын облусу боюнча адабий кеңешчиси болуп иштеген.

1957–1959-ж.ж. Эл ырчысы Алымкул Үсөнбаевдин адабий катчысы болгон. Качкынбай Осмоналиевдин биринчи аңгемелери 1956-жылы «Ала-Тоо» журналына басылып чыккан, ал эми биринчи китеби 1958-жылы «Азаптын тагы» деген ат менен жарык көргөн. Качкынбай Осмоналиев 1959-жылдан тартып СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү болгон.

КӨЧМӨНДӨР КАГЫЛЫШЫ

(Үзүндү)

Ачка болсо тойгузуп күчтүү кылган,
Арык болсо семиртип сүттүү кылган.
Алдырбоого аймагын ата-баба
Жоосу менен кыркышып, жанды кыйган.
Тирүүлөргө ыйык жер эне экен го,
Нан жыттанып, гүл жайнап, ырыс сунган!
Күндөн алып жылуулук гүлгө берген,
Суудан алып кубатты түргө келген.

Адамзатты эргитип тирүүсүндө,
Түйүнчөктөй дөмпөйтүп кайра көмгөн.
Аттиң ай! – деп тамшанып өтсө болду.
Чын бейишти жеринен көзү көргөн.

(К.О.)

...1914-жыл.

Кудай бетин салбасын! Ээси малын багып, малы ээсин баккан тоолуктардын бир жыргап алаары жай эмеспи. Ой-тоо – жапжашыл. Асман – көкмөк. Чокуларда түрмөк-түрмөк булут. Бийиктен созулган булактар күн чагылып, күмүш сымал. Өзөндөр толо кашка суу. Кемеринен караса, топ-топ болуп дуулдап сүзгөн балыктары көрүнөт. Субай мал төрлөрдө. Жандыктар беттерде. Айыл-айыл жандарында кере тартылган желелер. Нокто сагагы тээкке илинип, тизилген кулундар. Окчундабай ылаалап оттогон саан бээлер. Үйүрүнөн бөлүнүп, алыстап басканын кулак жапырып качыра тиштеп, кайра имерип тарпын чыгара башкарган сүрдүү айгырлар.

Үч-төрттөн ээрчишип бастырган эркектер. Алар доочу немелердей кымыздуу үйгө түшүшөт. Босогонун сол бурчунан төргө чейин тизиле отурушат. Ар кимине аяк толо кымыз сунулат. Кылкылдатып жутушат. Кайталашып демдери сууйт. Ошондо барып малдаштан бир бутту суурушат. Жоо келсе да шашпоочудай жайланып, нык олтурушат. Төрдөгүлөр тебетей калпактарын жүк үстүнө ыргытышат. Капшыттагылар уукка кыпчып, кереге ачаларына илишет.

Мына, ооздон чачылган сөздү эми жыйнап ал! Бирин көп заман мурда өткөн баатырлардын эрдиктеринен козгойт. Дагы бирөөсү элге-журтка кайрымы тийген эл башындагы жакшы адамдардын жоруктарынан кеп салат. Араларында шылдыңкорлору бар. Ал абалы көзүнөн күлүп, куйка кашыйт. Анан ар кимдин жыгылып турганын... какаганын... көргөнүн айтып бере албай тантыраганын чукуп кирет. Баланчанын айыпка жыгылып качып-бозгонун... Түкүндүн катынынын «этеги» ачылганын... Бой тарткан кыздын төрүндө туруп тууп салганынан бери ышкыртат. Кулак түргөндөр жоо жеңилген эрдиктерге делдейшет. Башчы адамдын орду менен айтылган акылдуу сөзүнө муюшат. Чукулама, кажыма сөздөргө кыраан-каткы күлүшөт. Күүлдөккө кереге-уук кычырап, үзүк туурдук учуп кетчүдөй болот.

Дал ушундай маалда, дал ушундай жайдын толукшуп турганында, жашыл шибер баскан дөбөдө сексен жаштан өткөн Байзак отурду...

Байзактын башында көрпө малакай, үстүндө төө жүнүнөн согулган кен чепкен. Этегин тизеге кымырган. Жапкак чеке, кыр мурун, узун жаак. Узарган кашы оту өчө элек көзүнө түшкөн. Салаалары түз. Дагы эле ал-күчү өзүнө жетет.

...Оо, дүнүйө! Көп жашагандан ким качсын! Бирок, ынсаптуу жанга анын дагы кайгылуу жагы бар окшойт го?! Андайлар азилдештеринен ажырайт экен. Үзөңгү кагышып, жаатташчу, бийлик талашуучуларынан ажырайт экен. Бир кездерде ошолордун түрү суук көрүнсө, эми алардын ордун жоктоп: «Эмнеге көңүл калды болуштук экенбиз бу опосуз жарыкчылыкта» - деп, дилинде арман этет экен. Мындай кыялга дагы адамдын адамы батат. Адамдын акылдуусу ой сапырат.

Байзак азыр армандуу абалда. Тээтиги чоку башындагы удургуп жылган булуттардай анын башынан да ой көчөт. Эриндери күбүрөп, сакалын сылагылайт, түйшөлөт. Көңүлүндө өзү менен өзү сүйлөшөт.

«Жарыкчылыкта эмне максат менен жашап өтөөрүбүздү бирибиз эмес, деги эле көбүбүз түшүндүк бекен?.. Же төө буйлага баш ийгендей, ат ооздукка баш ийгендей күнүмдүк тиричилик кызыкчылыгы бура тартып жетелей береби?.. Балакеттин баары биз өңдүүлөрдө болуп жүрбөсүн?.. Эл башкаргандардын катарында жүргөн мен өңдүүдө болуп жүрбөсүн?.. Көпчүлүктүн күчү менен чоң сууну кайда бурсаң, ошол багытка аңкылдап агат. Момун эл дагы башчысы эмне буюрса, ошол замат кылчагы жок аткарууга макул» – деп күрсүндү көзү бир жерге кадалган карыя.

Өзөндүн тунук суусуна кемер көчүп түшүп, чалмаланган сымал карыя санаасы бузулду. Кыял чабыты канат какты... Эй, өткөн доор! Ар чейрек кылымда, ар жарым кылымда чаң-тополоң түшүп, астын-үстүн болуп, элден сур качып, кан жыттанбас тың учурун болгонбу деги? Кайсы-бир замандарда кыргыз жергесиндеги тоонун кайберендери кол-малга аралашып, жайылган дейт. Аркар менен кулжа кой менен короого кошо келген дейт. Уйларга аралашкан бугулар өтөккө түнөгөн дейт. Чын бекен ушул? Чын болсо «кой үстүнө торгой жумурткалаган» андай учур катмарланып артта калган доордун кайсы кылымына туш келет болду экен? Чагымда, андай бейкутчулук абалкы топтошуп, аңчылык менен күн көрүү доорунан кийинки кодулашып, койгулашып, чунандашуунун аралыгында болуп жүрбөсүн? Ай, таң! Көңүл ишенбейт. Жөн эле жакшы акылмандын кыска өмүрүнүн армандуу өткөнүнө кейип олтуруп, кыялынан чыгарган бейиши го?! Карт тарыхтын саргарган

барагын канчалар ачапды. Канчалар окуп да, ой калбырынан нечен өткөрүп да көрүшпөдү. Муундан муунга жетип, эл оозунда айтылып жүргөн санжырауламыштарды топтоп, бастырып жарыялашты. Деги эле жайдын толукшуп, толуп, чатырап көктөп, көркүнө чыгып көшүлгөн мезгили сымал ар түстөгү элдин, ар тилде сүйлөгөн элдин чейрек кылымга мемиреген, чети оюлбай уюп калындаган турмушун эч бир санжырадан кезиктире албадык буга чейин.

...Ана, көч жөнөп кеткенде бала бөлөнгөн бешик жабылуу турду. Мурда аттанып алган, ооздугун кажып, небак кыр ашкан жылкыларды карай элирип, токулга жабдыктары күмүш көк жорго үстүндөгү келинчек аттана элек кайненесине бешикти алып, өңөртүп коюуну өтүндү. Дөөлөткө мас, жаагы катуу менсинген каймене: «Бейбак! Мен сенин күнүң белем, буйругунду аткарып жүргүдөй!» деди да, жоргодон беш-бетер тыбырчылап ойдологон күлкү тору бээге шап минип, жөнөп кетти. Төркүнү күчтүү, кыбыласы шапар, жаштыгы денесин алоолонткон кесирдүү келин: «Сага керек эмес тукум, мага керекпи!» деди да кайнене менен салмакташа көк жоргого камчы басып, оозун кое берди. А-аал, жашыл шибер үстүндө жоргонун куйругу узарып, төрт туяк артка кыртыш чачып, зымырады да койду. Аяк-башына үкү кадалып, ак тайлактын жүнүнөн согулган жабуу жабылган эркек бала уктаган боюнча журтта кала берди. Жаагы катуу каймене келип, көчтөн бурулуп куш салып жүргөн баласы Түлкүгө чаңкылдайт: Тетиги! - деп камчысын келинине сунап, шуркуяны, азыр кетиргин! Баланы журтка калтырды.

Түлкү сумсайып, зайыбына келет да апа сөзүн эки дедирбей:

— Сени, талак кылдым! – дейт. Зайыбы дагы буйрукту чым этпей угат. Угуп болуп, көк жоргону моюнга чабат да, шамалдаган боюнча төркүнү тарапка багыт алат. Түлкүнүн жигиттери журтка чаап келишсе, бешик ордунда. Жабуунун баш жагы бери тартылган. Жанында соксоюп олтурган көк канчык карышкыр желе басып, узай берет. Баланын уурту көбүк, уктап жатат имиш. Ошол баланын аты Тынай экен. Тынайдан санжырада калганы Атаке. Атаке коен ээк, карышкыр таңдай төрөлүптүр. Ошонусунан улам көзү жок жерде «Атаке жырык» деп да коюшчу экен. Тамакты көшөгө тарттырып иччү имиш. Батынган курбусу: «Баатыр, кудай таалам ырыскы бөлгөндө кайда жүрүпсүң?» - деп азил таштайт тура. Анда ал: «Бактынын базарында экемин» - дептир. Атакенин сыр найзасы желге ырдап, Ойроттор менен кагышыптыр. Баскынчылардан Суусамыр аймагын, Чүй өрөөнүнүн башын, Ысык-Көлдүн күч жеткен жерлерин ээлептир. Баары бир санаасы тынып, тынчыбаптыр. Бир

жагынан Цин империясы, бир жагынан ичкеридеги ордонун ханы алык-салык алып, жерин кысып, элине ыдык көрсөтүп, жарга такап турду. Таймашарга ал бар, курал жок. Куралсыз азаматтарың менен душманга беттешүү колу-буту чырмалып жолдо жаткан менен барабар. Муну эч кимдин акылысыз эле сизди, Атаке. Жана батыштагы чоң журт орус падышасы менен мамиле түзүүнү эңсейт, Атаке. Орус мамлекети Орто Азия элдери менен, алар аркылуу Кытай жана Индия менен соода мамилелерин өнүктүрүүгө кызыгып, Сибиридин түштүгүндөгү шаарларда соода борборлорун ачкан кезде казак-кыргыздарга кадыр-баркы көтөрүлө баштаган. Казак-кыргыздагы мартабалуу мыктылар байлар менен биригип, орус кербендерин келтирип, өздөрү дагы кербен жөнөтүүгө өткөн. Ушундай жагдайдан пайдаланган Атаке, келишкен үч илбирстин терисин бөздөй ийлетип, ага келишкен беш сүлөөсүндүн терисин кошуп, жана чыгаан эки ат тартуу менен падышага элчи жиберет. Арадан үч жылча өтүп кетсе да элчиликтин ичинен аман келген, аты жазылган кылыч менен сыйланып, капитан наамга жеткен Шергазы баалуу белектер менен бирге, эки элдин ынтымакташуу келишимин кабыл алгандыгын далилдеген грамотаны көрсөтүп, сегиз жүз сомдук күмүш акчаны император Екатерина экинчинин атынан Атаке баатырга тапшырат. Россияга ак ниеттүү ишениминде калган Тынай бийдин уулу Атаке элине арка-сүйөк тапканына көтөрүлө да, шердене да түшөт.

Атаке небак күм-жам болуп, сөөгү топуракка айланды. Атакеден – Карабек. Карабек болсо кайра эле тириле калчу майда жоолор менен кармашып жүрүп каза тапкан. Сөөгү көлдүн башына коюлган. Карабектен – Жантай. Чоң атасынын шарапаты тийген Жантай көп ак сөөктөрдүн ичинен орустарга алымдуу болду. Төрөлөр менен тымызын байланышып, Кененсарынын кыргыздарга кол салган себебин мурда жеткирип, артынан жардамга келчү Кененсарынын колун курчоого алдыртты. Ормонду ийге келтириш үчүн амал менен колго түшүрткөн Төрөгелдини Кененсары менен Норузбайдын башы чабылганга чейин бошоттурбай турбадыбы, дейт окуяны кийин-кийин баамдаган Байзак кыялында андан ары.

Ошол айлакер Жантайдын үчүнчү аялынан – Шабдан. Анан эмне болду? Орус төрөлөрү баштаган куралдуу солдаттар бийиктен көшүлө төмөн жылып каптаган кум куюлмасы сымал Ала-Тоону көздөй жайпады. Мерчемдүү жерлерге байырлады. Чебин салып, көчүгүн бекитти. Төрөлөрү жем издеген азуулуу жырткычтай мойнун созду. Көзүн чачыратып чагылгандай берди

улам. Дагы бериледи. Жылдан жыл өткөрүп... Ысык-Көлгө чукул кыргыздын чыгыш түндүгү Алматыга жетти. Мурутун чыйраткан полковник бир канатын берилетип, Токмоктогу Кокон чебине жакын «Узун-Агаш» чебин курду. «Кашкелең» чебин курду. Көлдүн сыртына «Сары-Жаз» чебин курууга умтулду.

Жонгорлор менен талкалашып, уйгурлар менен урушуп, Кокон ханы менен койгулашып, бабасынан атасына чейин, баласынан небере, чөбүрө, чебересине чейин тынчып өмүр сүрө элек кыргыздардын бир топ уруусун башкарып «көзөмөл» атангандар кылымдардан кийинки кылымдарда бир омоктуу чоң мамлекеттин этегин кармабасак болбойт деп, эрин тиштеп, баш ийкешкен. Ошол эңсеп таяныч кылаар мамлекет Россия болбосун? Анын бир учу кулак түпкө орношту. Баягы, камчысын бүктөй кармоочу «акелер» чептеги төрөлөргө, «өрүлүк» айтып, шар кирип барышпады. Суусар бөрктөрүн, көрпө тебетейлерин кыңайта кийип, жөтөлүшөт. Тетири имерилишет. Желке кашышат. Чокчо олтуруп, жер чукушат. Карапайым калың эл, тоссо токтогон, айдаса жөнөгөн момун эл көзөлдөрүнүн баскан-турганын териштирбейт, байкашпайт. Ар ким күн көрүү тиричилиги менен алек.

Куралы күчтүү орус төрөлөр дагы өз иштери менен алек болуп... кыргыздар дагы өз иштери менен болгонсуп атканда. Каранкү-үүн! «Талас элин башкарган Сарымсак датканы чаап алмакка Кокондон үч миң кол аттанды!» – деген кабар «дүп» этти да койду.

Көктөм маал. Түндүк кыргыз атанган беш уруудан жети миңче кол чогулду. Жер чеги чукулдук кылып, Таласка кирип барышты. Жоо алдын күн мурда тосушту. Булардын даярдыктарын байкабаган Кокон сарбаздары ат койду. Өңүттө жашырынып жаткан мерген боз аргымак үстүндөгү айчык тууну желбиретип чаап келатканды таамайлап туруп атты. Туу менен адам желп этти. Аргымак ойт берди. Беш уруунун колу беш тараптан жамырап чыкканда, туусу жыгылган тарап кайра качты. Жаманчылыкка көп кетпөөгө боор толгоолору бар бул тарап алыска куугунтуктап барышкан болуп, токтоду. Толгон аттарды, ат жабдыктарды олжолоп, кайра тартышты.

Кол өз-өз кошундарына тарады. Башкаргандар Сарымсак датканын коногу болушту. Уз кымыз шимирилди. Жаңы союлган тайдын этин жешти. Сый көрүп, өргүшкөндөрдүн ичинде жыйырмадан жаңы өткөн Байзак өзү да бар эмес беле.

Эртең менен. Шар суунун боюна даарат алып, жууношкан коноктор топ-топ. Тээ белести ашып, ашыккан бирөө кыяга салып, чапты. Анын алдындагы

мингени коогаландын белгиси – кара ат. Башына сары жоолук буунган. Мына, үнү жеткидей жерден айкырышты салды:

– Чүй башын жоо басты! Ат-таан агайын эл!

..Кыргыздардын кокондуктарга каршы кеткенин Верныйдагы полковник билген. Кичүү – Жүз Казагындагы Кененсары менен кыргыздардын эки жолку чабышында көп бүлүнгөн эки султанды чакырат. «Эн айылды чаап, олжого түйтунгула» – деп көкүтөт. Тукуруу жага куралдуу жүз солдат алган полковник кошо жөнөйт. Кашкелең ашып, чукулдан, Токмоктун аягынан чыгышат. Жамырап, чабуул коюшат. Жаш төлдүү малы менен алышып жаткан айылдын кыйсыпырын чыгарышат. Куйругун кыпчып, каңшылап качкан иттер. Жүрөгү түшкөн балдар. Беткелди жүгүргөн адамдар.

Түлөкабыл жана Абийир деген азаматтар аттарына минип, айыл сыртына тоо таянып чыга качышат. Жамаатташ элге кабарлашат. Тайманбас жигиттерден беш жүз чамалуу чогулат. Жүздөгөн кыз-келин, толгон мал алып, жоо небак жөнөп кеткен. Чогулуп келгендер куугун-сүргүнгө аралашат. Жер уусун билген немелер башка багыттан имерилип, тосуп кырчылдашууга өтөт. Султандар жүз жетимиш адамын кыргыздардын найзасына илдирип, тымтыракайы чыгат.

Жаны кашайган Түлөкабылдар Караконуздун түзүндө солдаттарды кууп жетет. Күтпөгөн багыттан, капталынан капташат. Чаап кеткен Түлөкабылдын атына ок жаңылат. Кылычын жаркылдаткан солдат шылый чабаарда чукулдагы Абийир айкырып жетип, шуушаң ашталган найзасы менен солдатты бышып өтөт. Түлөкабыл жөө чуркап, өз тарабына кошулат. Абийирдин маңдайына ок кадалат:

– Каптаа-аа, кыргыз! – деп кулаган эмеспи ат үстүнөн. Ыктуу багытынан ажырап калганын билген полковник өжөрлөр көптүккө салып баратканда олжолорун таштоого буйрук кылат. Солдаттарынын кайтаруусунда шоңшолоңдоп кырды аша качат.

СӨЗДҮК

көчмөндөр – кўчманчилар

өзөн – ўзан, дарё йўли

чеп – кўргон

көктөм – кўклам

төрө – тўра

олжо – ўлжа

найза – найза

тебетей – телпак

ырыс – бахт-саодат

түйүнчөк – тугунча

балык – балик

жандык – майда қорамол (эчки, кўй)

нокто – нўхта

доочу – давогар

босога – бўсага
калпак – кигиз телпак
кереге-уук – ёғоч панжара
үзөнгү – узанги
кайберен – ёввойи эчкилар подшоши
кылым – аср
заман – замон
ооздук – сувлик

дөөлөт – давлат
зайып – аёл
карышкыр – кашкир
кербен – карвон
илбирс – коплон
элчи – элчи
ак сөөк – оксуяк
туу – туғ

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

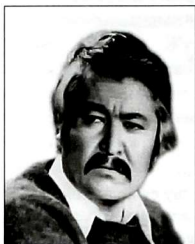
1. Тарыхый чыгарма деген кандай чыгарма?
2. Өзбек адабиятында кимдердин тарыхый чыгармасы бар?
3. Бул чыгармада кыргыз элинин кайсыл учурдагы турмушу сүрөттөлгөн?
4. Чыгармадагы кездешкен каармандардын аттарын тизмелегиле.
5. Чыгармада кездешкен башка улуттардын аттарын тизмелегиле.
6. Чыгарманын тарых менен кандай байланышы бар?
7. Чыгарманын бүгүнкү күн менен байланышы барбы, же жокпу?
Жүйөлөштүрүп сүйлөп бергиле.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Чыгарманы түшүнүп окугула.
2. Чыгармада кездешкен каармандарды тарых китебинен да издеп көргүлө.

МУРЗА ГАПАРОВ

(1936–2002)

Жазуучу, драматург, кинодраматург Мурза Гапаров 1936-жылы 22-мартта Ноокат районундагы Нойгут айылында туулган. 1962-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. 1965–1967-жылдары Москвадагы Жогорку сценардык курсунун угуучусу болгон.

Эмгек жолун колхозчу болуп иштөөдөн баштап, 1957-жылы геологиялык чалгындоо партиясында жумушчу, 1962-жылы мугалим, 1963-жылы Кыргыз ССРинин Мамлекеттик телерадиокомитетинин редактору, 1968-жылы «Кыргызтелефильмдин» редактору, 1970-жылы Кинематографисттер союзунун кеңешчиси, 1974-жылдан Ош шаарындагы Кыргыз драмтеатрында адабий бөлүмдүн башчысы, 1984-жылдан Кыргызстан Жазуучулар союзунун Ысык-Көл облусу боюнча кеңешчиси, 1987-жылдан «Кыргызфильмдеги» сценардык мастерскойдун мүчөсү болгон.

Чыгармалары 1950-жылдары жарыялана баштаган. 1963-жылы «Мейман» аттуу повести өзүнчө жарык көргөн. «Тагдыр чечүүчү түн» (1975), «Дарыялардын шоокуму» (1979), «Биздин үйдүн Карлсону» (1983) повесть-пьесаларынын, «Күнөстүү арал», «Бул жаман эмес», Р. Ибрагимбеков менен бирге «Көчө», «Квартирант», «Бабалар өрөөнү» аттуу толук метраждуу көркөм фильмдердин, сценарийлердин автору.

Академик К. Юдахин жана З. Кайназаров жөнүндөгү даректүү кинофильмдердин жана ондон ашык хроникалык-документалдык фильмдердин сценарийлерин да жазган.

1971-жылдан СССРдин Кинематографисттер союзунун, 1974-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү. Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу.

Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Грамотасы менен сыйланган.

Анын чыгармаларындагы окуялардын жөнөкөй, бирок кызыктуулугу, көркөм сүрөттөөсүнүн жандуулугу, тилинин майиндиги, байлыгы, дүйнөгө романтикалуу көз карашы менен кыргыз адабиятынын өзгөчө жаңы барагын ачып кетүүгө үлгүрдү. 2002-жылы дүйнөдөн кайткан.

Алардын үйү тар болгондуктан, бала кыш ичи печтин астындагы бурчта мышыкча бүгүлүп, сыры көчкөн полдо жатып чыкты. А качан күн жылып, ачык асмандын астында жашаса боло турган мезгил келер замат, ал, өзү жыгач складынан кымтып-кумтуп келген, шахтадан чыккан породалардын арасынан чукуп тапкан сынык-сунук тактайлардан кураштырып, отун кепенин жанына кичинекей сөрү жасап алды да, шаардагылардын ичинен биринчи болуп тышта жашоочу болгон. Үстүнө эч нерсенин көлөкөсү түшпөгөн сөрүдө, чак түштө уктап, эс алуу абдан кыйын болгондуктан, бүгүн тобокелге салып, өгөй атасынан абдан корксо да, анын бүгүн саат үчтө келерин билип туруп, апасынын зар какшап каршы болгонуна карабастан, үйгө кирип, кроватка жатып алды. Жатканда да кийимчен.

Өгөй атасы, анын арык ийнинен жулкулдатып ойготуп алып:

– Эй, ашка жүк, башка жүк, – деди. Сен жакын арада мени өз үйүмөн да кууп чыгат окшойсуң, а?!

Зааркана карап турган өгөй атасынын жүндүү, кең көкүрөгүн, жоон бырыштар баскан бийик маңдайын, коюу каштарынын астындагы заары чачыраган көздөрүн, калың эриндерин бала бир сыйра жек көрүү менен карап чыгып, кроваттан акырын жылып түшүп, эшикке бет алды.

Далиске чыгуучу босогодо, бардыгын көрүп, угуп, эриндери дирилдеп, ыйлап жиберүүчүдөй бүжүрөп апасы туруптур. Качан ал жанынан өтө берерде, тигил анын далысына алаканы менен чап эткире берип калды. Бала буйтап качуунун ордуна, жай бурулуп, апасынын жашы куюлууга даяр турган көздөрүнө: «Бул дагы эмнең? – дегендей тикиресе карап, унчукпай бурулуп, тышка чыгып, өзүнүн күнгө кактанып жаткан жайдак сөрүсүнө барды. Сөрүдө дубалдын түбүндөгү примуска коюлган кичинекей ак кастрюлдагы саргыч шорпонун бүлкүлдөп кайнап жатканын карап, бир топко ойлуу олтурду. Анан, ордунан чечкиндүү туруп, эки аттам жердеги тар аллеяга өттү. Аллея менен көпкө жүрдү. Кийин оңго бурулуп, темир жолду кесип өтүп, асфальт жолго түштү. Көп өтпөй шаардын чеги бүтүп, созулуп жаткан буудайлуу талаа башталып, бала буудайды аралай кеткен башка бир жолго бурулду.

Жол, көптөн бери эч ким каттабаган көрүнөт жаздагы жамгырдуу күндөрдү эстеткен аттын, арабанын, эшектин, уйдун, жөө кишинин ылайга өтө баткан эски издери жатат. Издерге анда-санда буудай чыгып, алар бышып калыптыр.

Бала бат эле талаага житип кирип кетти. Ошондо, ал арт жагынан апасынын өзүнө тааныш сүйкүмдүү үнүн укту.

– Сар-да-ал! – Үн каргылданып, аянычтуу чыкты. Бала бурулуп алыста-алыста сапсары өскүлөң буудайдын үстүндө сүзүп келаткан апасынын капкара башын, бийик көтөргөн колундагы желбиреген кара жоолукту көрүп, ордуна туруп калды.

Апасы көпкө чуркады. Акырында анын өпкөсү көөп, кышылдаганы угулуп калды.

– Кайт, Сардал! – деди апасы ушул учурда.

Бала апасынын оюн түшүнүп, ошол замат тыз коюп качып жөнөдү. Эне менен баланын ортосунда куушуу башталды.

– Сар-да-ал, кайт!

– Сар-да-ал!

Апасы бат эле чарчап, акырындап кала баштады.

– Сар-да-ал!...

Бул жолу апасынын үнү узактан угулганын сезип, бала токтоп артын карады.

Апасы тээ алыста, жолдун ортосунда далдайып туруп калыптыр. Уулунун кайра токтогонун көрүп, бир аз кооптонуп, ишеничсиз түрдө алга баса баштады. Ал уулунун кайрадан качышын күтүп, андан көзүн албай келе жатты. Бирок анын ордуна жылбай турганын көрүп, ылдамдай басты. Аябай чарчагандыктан, бир жолу мүдүрүлүп, катуу жыгылып да алды. Ошондо бүт көкүрөгү, жүзү чаңга булганып турду. Бирок ал жаактарын жаап, калган үрпөйгөн чачтарын да оңдобостон, бетин аарчып, көкүрөгүнүн чаңын да күбүбөстөн, көрдөн чыккандай сүрдүү кейпи менен алга басты.

Балага бул таасир этти. Анын жүрөгү бурап ооруп, тамагы буула түштү. Өзү да сезбей, селбип кадам шилтеп апасын утулады. Барган сайын ал жакындай берди. Апасы жакындап, анын топурак болгон коюу каштарынын астынан туптунук кара көздөрүн даана көргөндө:

– Апа!-деп кыйкырып жиберип, өзүн алга таштады. Апасы да бар күчүн жыйнап, эки колун алга сунуп, чуркап жөнөдү. Алар көз ачып-жумганча кошулушту. Анан үстүндөгү асман сыяктуу кең буудайлуу талаанын ортосунда, чөп баскан эски жолдо эне-бала бирин-бири бекем кучакташып, бири-биринин жагымдуу ысыгын сезишип, тааныш жыттарын жытташып, көпкө-көпкө унчугушпай турушту. Экөө тең көздөрүн жашырып, бири-биринин денесине ысык жаштарын куюлтушуп, секин-секин ыйлап жаткандыктарын жакшы билип турушту.

– Эми... – деди бир кезде энеси, дале баласынын башын өз көкүрөгүнөн бошотпой,-ушинтип чечипсиң, мейли... Бирок, Сардал, атаңа баргандан кийин, ага мен жөнүндө айтпай эле койчу?

– Жок, – деди уулу энесинин кучагынан бошонуп. –Айтам. Бардыгын айтам. Сенин жер кепеге окшогон үйүңдү, анын ушунчалык жардылыгын, өзүңдүн ыраңыңдын азгандыгын, кийген кийиминдин жупунулугун, кылган түйшүгүңдүн оорлугун, нан жок болуп калган учурларда, кирип жууп берип, студенттерден акча алганыңды, өзүңдүн ушунчалык жалгыздыгыңды, ооруканада бирге иштешкен кир жуучу аялдардан башка сени шаарда эч ким тааныбастыгын, ушундай абалыңа карабай, күйөөңдүн алган акчасын бүт ичип келип сени ырайымсыз сабаарын – бардыгын-бардыгын айтамын.

Эне көзүнө толуп чыккан жашын сыгып, токтоолук менен:

– Сен, минтип мага жардам кылбайсың да, Сардал? – деди.

– Ошондой болсо да...

– Кубатым, сен али көп нерсени түшүнбөйсүң. Эгер билсең, чоң кишилер да жаңылышат. Баарынан жаманы, алардын ар бир катасы өтө кымбат баалар менен төлөнөт...

– Ох, апа! – деди бала, башын кайрадан апасынын көкүрөгүнө катып. – Биз бир кезде кандай бактылуу элек... Өз атам үчөөбүз... Өзүбүздүн үйүбүз, уюбуз, коргонубуз, багыбыз бар эле... А билесинби, апа, эки түп алмабыз күзүндө дагы бир жолу гүлдөөчү эле? Билесизби, ошону, апа?

–Угу, – деди апасы болор-болбос жылмайып. – Бирок дайыма алардын мөмөлөрү бышууга үлгүрбөй калуучу. Бат эле суук күз келип, анын артынан кыш түшүп...

Анын көзүнө жаш толуп чыгып, анысын балага байкатпас үчүн, башын түптүз көтөрүп алыска, алыска карады. Көздөрүндөгү мөлтүрөгөн сууларга күндүн нурлары, аппак булуттар, бозомук тарткан асман чагылыша түштү.

– А эсиңдеби, апа, атам үчөөбүздүн шаарга барып, мага велосипед сатып келгенибиз? Ал азыр ошол бойдон атканада турат. Эгер сенин, сага келгенимде кайра атама жөнөтпөй коерунду билсем, мен аны ошондо эле шаарга ала кетет болчумун. – Бала бир аз ойго батып, унчукпай калды. Кийин деми кысыла:

– Апам-ай, ошондо эмнеге гана уруштуңар экен! – деди. – Бардыгын кылган сен... Болбосо кийин деле жарашып алсаңар болмок. Атам, бечара, канчалык кечирим сурабадыбы сенден? Күйөөгө чыкканыңдан кийин да келип жүрдү. Ал турмак быйыл эле, жакында да келбедиби. А сен болсо...

– Жүрчү, Сардал, - деди апасы терең дем алып. – Сени бир аз узатып коеюн.

Эне-бала бири-бирине ыкташып, үн-сөзсүз жүрүп отурушту.

– Сардал... – деди анан апасы бир топ басышкандан кийин. Негедир кыйналып-кысталып: – Сен атаңа айтчы... Эртең дем алыш... Сени ээрчитип шаарга келсин... Экөөң мени, баягыда сенин жаңы алынган велосипедиңе жел толтурган жерибизде, талдын түбүндөгү супада күтөсүңөр. Куппу?

– Апа... – деди уулу, күтүлбөгөн кубанычын жашыра албай.

– Бар, бар эми... – Эне токтоду.

Бала адегенде энесинен көзүн алалбай, беш-алты кадам кетенчиктеп басып, кийин артына улам-улам кылчактап коюп, узай баштады.

Эне болсо жолдун ортосунда далдая туруп, уулу сапсары буудайдын арасына таптакыр сиңип кеткиче андан көзүн албай карап тура берди...

Бала энесинин башы капкара чекитке окшоп, анын жылып баратканы же токтоп турганы билинбей калганча барып, кийин токтоп, ботинкаларын чечип, аларды бири-бирине байланыштырып, ийнине илди да, анан шымын тизесине чейин түрүп алып, астейдил басып жөнөдү.

Анын көңүлү көтөрүнкү болгондуктан, жол катар эргип-эргип чуркап, же аксаң кулак атып ойноп, эс алган жеринде чегирткелерди тиштештирип, буудайдын ичинен көпөлөк же саратан кубалап, жолдон адаша калып жүрүп олтурду. Күн олтуруп бараткан кезде буудайлуу талаа бүтүп, ал өзүнө тааныш, бийик, коюу камыштар өскөн сазга чыга келди. Ушул жерде буудайдын ичиндеги жол да башка жакка кайрылып, бала камыштардын арасындагы жалгыз аяк жолго кирди. Камыштардын ичинде жаңыдан караңгылык түшө баштап, андагы жапайы өрдөктөр жатар конок издешип, ары-бери учуп жүрүшүптүр. Бала үч-төрт минутадан кийин саздан чыгып, колхозчулардын тамарка жерлерине туш келди. Ал тамарка эгиндерди, кийин кыштактын бактарын, үйлөрүн аралап барып, акырында өздөрүнүн коргонуна келип жетти.

Дарбаза, негедир, ичинен жабылуу экен. Бала тешиктен карап, алмалардын түбүндөгү сөрүдө олтурган кемпирди, очокко от жагып жүргөн жаш аялды, велосипедге жел толтуруп жаткан өзү теңдүү баланы көрдү. Өмүрүндө көрбөгөн бул чоочун кишилер аны аябай таң калтырды. Ал бир топко не кыларын билбей, нес болуп туруп, кийин шымынын багалектерин түшүрүп, ботинкаларын колуна алды да, өзүнүн кичинекей муштумдары менен дарбазаны акырын койгулады. Ошол замат коргондун ичинен кепичтердин

«шырп-шурп» үнү угулуп, көп өтпөй дарбазанын оор чынжырлары шалдырай түшүп, анын маңдайына ыраң-оройлуу жаш аял келди.

– Арбаңыз... – деди бала, аялдан бир аз сүрдөп.

– Бар бол, кел?

– Келдим... Жакып аке үйдө бекен? – Ал негедир «атам» дегиси келбеди.

– Жок. Суу сугарып жүрөт. Эмне ишиң бар беле?.. Айта бер, мен анын аялы боломун?

Бала аялды алая тиктеп туруп калды. Ушул учурда аялдын жанына велосипедин жетелеп бала келди.

Сардал баланын жүзүнө карабай туруп, көз кыйыгын велосипедге таштады. Велосипеддин бир аз майышкан рулунан анын өзүнүкү экенин тааныды. Ошондо анын кой көздөрүнө жаш толуп чыгып, муну ал берки жат кишилерге көрсөтпөс үчүнт артына бурулуп кетти.

Беркилер бирин-бири таңдануу менен карап алышты.

Сардалдын ындыны өчүп, коргонду бойлой басты. Бурчка жеткенде көчөнүн баш жагынан дабырап келатышкан уйларды, алардын артындагы чаңдын арасында, көчөнү жаңырта шаңшып сүйлөп келатышкан балдарды көрүп, тык токтоду. Ал уйларды да, алардын ээлерин да таанып, ошол замат өзүн караңгылыкка тартып, дубалга жөлөнө туруп калды. Анын өзүнүн эски досторунун алдында сууга ыргытылган күчүктөй, аянычтуу бүжүрөп тургусу келбеди.

Обочороок жерден тойгон курсактары аран көтөрүшүп, сүт жыттанган желиндерин чайпалтыша, турмуштун марттыгына ыраазы болгондой ныксырай басышып, уйлар өтө башташты. Балдар Сардалды байкашпады. Алар, козу карындын күн күркүрөгөндө чыгышы же чыкпашы жөнүндө талашка абдан алаксып калышыптыр.

Сардал алардын узай түшүшүн күтүп, ордуна жылбады. Ошол кезде анын так төбөсүнөн тили каткан булбулдун «чик-ак» деген аянычтуу үнү угулду.

Бала карай берип, баятан бери байкабаган, дубалдан ашып, мөмөлөрүнүн оордугунан төмөн ийилип турган алма шактарын көрдү. Булар алиги өзгөчө, жылына эки ирет гүлдөөчү эки түп алманын шактары эле... Бала алмалардын ар бир шагын, ар бир чырпыгын сагынып-сагынып карай баштады. Кокусунан, бир нече шакта таңкы жылдыздар сыяктуу гүлдөр көрүндү.

Баланын көздөрүнө кайрадан жаш толду. Эми гүлдөр анын көзүнө булактын түпкүрүнөн көрүнүп жаткансышып, алыстан күнгүрттөнүп, бири-бирине кошулушуп, акырында бир үзүм ичке булутка окшодо...

Бала көз жашын бир сыгып алып, жолго чыкты. Ал кыштактын үйлөрүн, бактарын, тамарка эгиндерин артка таштап, камыштуу сазга жакындады. Ушул жерде ага бир кара ит жолукту. Ит жолдун четиндеги өскүлөң чөптүн арасында ары- бери чуркап, секирип, коңуз тутуп жеп жүрүптүр.

Сардал аны бир азга тааныбай туруп, анан тааныды. Өздөрүнүн ити экен. Ал баланы байкаган жок. Бала итин чакырып алып, өзүнүн кичинекей кезиндегидей, анын мойнунан кучактагысы келди. Бирок анда тигинин таптакыр ээрчип алышынан коркуп, а эгер ээрчисе, ага шаарда жашоо кыйын болоорун ойлоп, тим болду. Балага иттин азыркы эркин, эчтекеден бейкапар жүрүшү жагып кетти. «Сен далее бактылуу экенсиң...» – деди ал иттен көзүн албай, жай баратып.

Бирок кокусунан ит аны байкап калды. Ал ошол замат чуркап келип, балага асылып, анын бети-колдорун жыттагылап, кыңшылап ага болгон өзүнүн иттик сагынычын, сүйүүсүн билдире баштады.

Буларды көрүп туруп, баланын жүрөгү жибип кетти. Ал бирпаска иттин мандайынан сылап туруп:

– Кетесиңби мени менен, а? Кетесиңби? – деп сурады.

Ит анын колун жалап, куйруктарын шыйпандатып жооп берди.

– Эмесе, жүр! – деди бала.

Ит чын эле ээрчип жөнөдү. Алар камыштардын арасына киришти. Камыштардын ичи терең, үнкүрлөрдөгүдөй караңгы, тынч экен.

Бала сокурларча жолду буту менен таап, колдорун арбалаңдатып, бетин камыштардан коргоп, акырында буудайлуу талаага чыкты. Ал а дегенде буудайдын арасынан келген жолду тапты. Кийин шашпастан шымынын багалектерин кайра түрүп, ботинкаларын ийнине илди, анан, негедир, алды жагында жаткан, капкара деңиз сыяктанган талааны бир карап алып, чарчап, зырылдап ооруй баштаган буттары менен сенделе басып, буудайдын арасына кирип кетти.

А ит анын артынан салдырды. Ушул учурда баланын мандай тарабындагы алыскы тоолор жактан күн күркүрөп, чагылган жаркылдады. А түнөргөн асмандан болсо, буудайдын арасын чегирткелердей шыртыллатып, биринчи тамчылар тама баштады.

СӨЗДҮК

далис – дахлис
мөмө – мева
суна – тонг пайти
аллея – хиёбон
үнкүр – унгур
печь – печка
өгөй – бегона

апа – она
өпкө – ўпка
жер кепе – ертўла уй
аткана – отхона
кемпир – кампир
чагылган – чакмок

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Чыгарма кандай темага арналып жазылыптыр?
2. Ата-эненин кетирген катасынын азабын кимдер тартат?
3. Жылына эки ирет гүлдөп, мөмө берүүчү да алма барбы? Мындай алмаларды силер көрдүнөр беле?
4. Сардал үйүнөн эмне үчүн чыгып кетти?
5. Сардалдын апасы эмне үчүн баласына болуша алган жок?
6. Сардал эмнеге көзүнө жаш алды?
7. Аңгемедегі каармандарга мүнөздөмө бергиле.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Чыгарманы түшүнүп окугула.
2. Аңгемени улантып жазып келгиле.

НАТАША РОСТОВАНЫН БИРИНЧИ БАЛЫ

(Аңгемеден үзүндү)

Кыздын эртели-кеч **тою түшөт**. Эчак эл көзүнөн жашырын берилген **калың** алынган. **Сеп** даярдалган. Азыр мейманкана аталган кошуна бөлмөдө айылдын **чебер** деп таанылган кыз-келиндери шашылыш түрдө анын кийип кетүүчү кийим-кечесин тигишип, дагы бир башка бөлмөдө билерман аялдардын тобу кудагыйларга кандай **сарпай** кийгизүү жөнүндө сагызгандарча шакылыктап жатышат.

Бирок кыз, кыздын өзү болсо ... ушулардын баарысын унутуп коюп, ээн калган кичинекей ашканада, жанараакта эле өзү жууп, жыйнаштырган казан-аяктардын арасындагы, дайыма чака коюлуп жүрүүчү **дөңгөчтүн** үстүнө олтуруп алып, тамдын артындагы коюу бакка караган алакандай терезенин күнүрт жарыгында «**Согуш жана тынчтыкты**» окуп олтурат.

Бирок, ал, өзүнүн ушул олтурушун дагы унутуп койгон. Азыр, ал, 1809-жылдын 31-декабринде, эртең жаңы жыл деген кечте, кандайдыр Екатерина заманындагы велмождукунда болуп жаткан балда жүрөт. Бул жерде ал Наташа Ростова деген, өзү курактуу жапжаш, сүйкүмдүү кыздын үй-бүлөсү менен кошо келген.

О, бул балда, ал, кандай гана **ажайыптарды** көрүп жатпады! Кыпкызыл **сукно** төшөлгөн подъезд, жаркыраган залдар, эки четине гүлдөр тизилген тепкичтер, ак, көк, кызгылтым көйнөк кийишип, жылаңач колдору менен моюндарына бриллиант, каухар таккан аялдар, мундирчен, жылдыз, лента тагынган эркектер... Бирок, али эң кызыгы баштала элек. Азыр бул жерге падышанын өзү келмек.

Мына эмесе!.. баары дүрбөй түшүп, эл кобур-собур болуп, **алга жүткүнүп**, анан кайра чегинди да, экиге бөлүнө түшкөн элдин ортосуна, күү черткен музыканын табышы менен кошо падыша кирип келди. Падышанын артынан үйдүн эрди-катын ээси кирди. Жолугушуунун биринчи минутасынан тезирээк кутулайын дегенсип, падыша онго, солго башын ийкеп, ылдамдай басты. Музыканттар, атайы жазылган сөзү боюнча, ошол кезде белгилүү болгон польскийди ойноду. Ал ыр мындай сөздөр менен баштала турган: «Александр, Елизавета, кубанычыбыз силерсиңер». Падыша мейманканага кирип кетти да, топураган калк артынан кошо **сүрдүктү**: өңү өзгөргөн бир нече киши ал жакка шашыла кирип, кайра чыкты. Үйдүн байбичеси менен сүйлөшө, падыша мейманкананын эшигинен көрүнгөндө эл кайра сүрдүктү. Кайсалаган бир жигит аялдардын бутун басып алып, кечирим сурады. Жогорку чөйрөнүн каадасын такыр унутуп койгондой кейиптенген, бир нече аял сыгылып алга чыгып кетти. Эркектер дамаларынын жанына келип польскийди бийлөө үчүн жуп-жуптан тизиле баштады.

Баары жол бошото берди да, падыша күлүмсүрөп, үйдүн байбичесинин колунан кармап, мейманкананын эшигинен такт менен басып чыкты. Бий башталды. Бал кызыды.

Мына ушул учурда эртели-кеч тою түшө турган кыз, өзүнүн сүйкүмдүү курбусу Наташанын «польскийди бийлөөгө чакырылбай, дубал жакка сүрүлүп чыга берген анча-мынча аялдардын катарында калганын» байкап калды. Анын Наташага **зээни кейиди**. Бечара Наташа ... Бул анын өмүрүндөгү эң биринчи чоң балы болучу. О, бул балга барам, бул балда

бийлейм деп кандай гана сүйүндү эле. Ошо күнү ал эртең мененки саат сегизде туруп, керели-кечке жаны жай таппай, **безгек** болгон эмедей жүрбөдү беле? Эми болсо...

Наташа өзүнүн чилмийген ичке колдорун салаңдатып, көкүрөгү менен демин кыса чыгарып, эң зор кубанычка да, эң зор кайгыга да даяр болуп, коркуп алган жалжылдаган көздөрү менен алга карап турду. Аны падыша да, башка кадырлуу кишилер да кызыктырган жок. ... Анын башында бир гана ой болду. «Чын эле мага эч ким басып келбейби, биринчи болуп бийлегендер менен кошо чын эле бийлебей каламбы, азыр мени көрмөксөн болгон, көрсө да: а баягы кыз эмес го; караганда эмне, дегенсиген мына бу эркектердин баары чын эле байкабай коюшабы. Жок, андай болушу мүмкүн эмес!»-деп ойлоду ал. «Менин бийлегим келип турганын, эң сонун бийлей турганымы, мени менен бийлешсе, кумарлары кана тургандарын эркектер билүүгө тийиш да».

Бир кыйлага созулган польскийдин үндөрү Наташанын кулагына муңдуу угула баштады. Анын ыйлагысы келди. Бечара...

Кокусунан, эртели-кеч тою түшө турган кыздын бажырайган капкара көздөрү жашка толуп чыкты. Тамгалар эми таанылбай, бардыгы бири - бирине окшошуп, жол боюна тигилген катар теректер сыяктанган карарган бир нерселерге айланды.

Кыз башын көтөрдү. Көзүнүн жээктеринен ашып-ташып чыгып жаткан ысык жаштан улам, ансыз да караңгылашып бараткан ашкананын ичи кандайдыр терең **үнкүргө** окшоп көрүндү. Андагы буюмдардын бирөө да **көзгө илээшпеди**.

Кыз көзүн бекем жумуп, узун-узун, коюу кирпичтеринин арасынан **жашын сыгып** чыгарып жиберип, үйдү жарытуу үчүн өйдө турду.

Терезенин ары жагындагы картаң өрүктөрдүн **арбайган** капкара шактарынын арасынан кыпкызыл тегерек ай көтөрүлүп келатыптыр. Кыз аны бир топко кыялдуу карап туруп, анан акырын **ак сурптан** тигилген парданы тартып койду. Бак да, ай да көрүнбөй калды. Андан бетер караңгылаша түшкөн ашкананын дубалынан көпкө сыйпалап жатып кнопканы тапты да, аны чык эттире басып коюп, кайра ордуна отурду.

Ал балга дагы келди. Наташа деле мурдагы ордунда – бийлөөгө чакырылбай, дубал жакка сүрүлүп ташталган аялдардын катарында турат. Бирок, капысынан, капалыктын түнөргөн булутунан кубанычтын күнү

чыга келди. Наташа бийге чакырылды! Князь Андрей ага вальстан бир тур бийлөөнү сунуш кылды. Белгилүү князь Андрей Болконский!

Азапка да, кубанычка да даяр турган Наташанын жалдыраган өңү бактысына ыраазы болгон баланыкындай жайнай түштү.

Бийлебей калбагай элем деп коркуп, ыйлаганы турган кыз кубана күлүндөп князь Андрейдин ийнине колун койгондо: «Сени көптөн бери күтүп тургам»-деп жаткандай сыяктанды.

А эртели-кеч тою түшкөнү жаткан кыздын көздөрү болсо кайрадан жашка толду. Тамгалар дагы көрүнбөй калды. Ансыз да жүрөгү кубанычка толуп чыккан кыз, окуй албастан, башын көтөрдү. Бул жолу ал көзүн жуумп, жашын сыгып таштоого ашыккан жок.

Ушинтип турганда, ашкананын эшиги ачуу кычырап, тыштан жоошмомун жүзү бар, жаш келин кирип келди. Бул – кыздын жеңеси болучу.

– Жеңе!–деп кыйкырып жиберди кыз аны көрүп. – Наташаны бийге чакырышты!

Жеңеси **кайынсиндисинин** кубанычтан мынтип кыйкырганын көп күндөн бери биринчи жолу угушу болчу. Бирок, анын эмнеге кубанып жатканын түшүнгөн жок. «Наташаны бийге чакырышты!» деген кабар ага эчтекени билдирбеди.

Ошентсе да, кайынсиндисинин бактылуу жүзүн көрүп, анын кубанычын бөлүшкүсү келди окшойт, өзүнүн **тартынчаак**, ажардуу жылмаюусу менен жылмая, басаң, уккулуктуу үнү менен:

– Наташа дегениңиз ким болот, кыз? – деп сурады.

Бирок кыз ага түшүндүрүп отурган жок.

– Ой-ей, жеңе, ушу сиз такыр китеп окубайсыз да, – деп нааразы болду ал.

Жеңеси күнөкөр жылмайды.

– Окуганды билбесем, кантип окуюн, кыз? – деди ал.

– А неге билбейсиз?

– Мен сизге окшоп сегизинчи классты бүтпөсөм...

– А неге бүтпөдүңүз?

– Ой кыз, сиз бала бойдон элесиз да,–деп жылмайды жеңеси. – Мени окутушпаса, кантип бүтөйүн? Мага түк мектеп бетин көрсөтүшпөдү. Дайыма эле тоо-таштарга качырышып... А он алтыга эми гана чыкканымда күйөөгө сиздин акеңизге берип жиберешти...

Кыз, **кат билбегенине** женесинин өзү айыптуу эмес экенин түшүнүп, аяп, урматтап карап турду. Ал ансыз деле жеңесин жакшы көрүчү. Ошентсе да, жүрөгүнүн тереңинде, аны таптакыр **актап жибере** алган жок.

– А сиз эмне үчүн макул болосуз? Күйөөгө чыкпайм дебейсизби? – деди ал, мурдагысына караганда жайыраак.

Жеңеси дагы жылмайды.

– Кыз, – деди анан ал. – Сиз кызык эле сүйлөйсүз да. Ата-эненин айтканына да каршы чыгып болобу? Алардын айтканы айткан, дегени деген да. Анан кала берсе, биздин **энчибиз** ушундай турбайбы... Биз эрге тийишибиз керек, бала төрөшүбүз керек, бала багышыбыз керек... Мейли, сиз мугалим болун, доктур болун, артист болун – баары бир булардан качып кутула албайсыз. Э, муну бир айтасызбы, эки айтасызбы...

Жене нааразы боло колун шилтеп, **бас болду**.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Чыгарма кандай темага арналып жазылыптыр?
2. Чыгарманын атылышы жөнүндө кандай пикир айта аласың?
3. Аңгемеден кандай тарбиялык таасир алса болот?

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Чыгарманы түшүнүп окугула.
2. Аңгемени улантып жазып келгиле.

САСПАЕВ АМАН

(1929)

Аман Саспаев Түп районундагы Кең-Суу айылында 1929-жылы 15-октябрда туулган. 1937-жылы Кытайдын Тогуз-Торо уездине караштуу Моюн-Күзөр айылындагы уйгур мектептен сабатын ачкан. Кийин Тогуз-Торонун Жаңы-Шаар деген айылында, Кулжа шаарында уйгур, казак мектептеринде окуп билим алган.

Эмгек жолун 1945–1947-жж. Текес уездинин бир мекемесинде катчы, 1947–1949-жж. «Инкилаби шаркий Туркестан» гезитинде Текес, Мунгул-Күрөө уездери боюнча атайын кабарчы болуп иштеген.

1949–1952-жж. Кулжа шаарындагы «Билим юрти» деген окуу жайына кирип, аны бүткөн соң ошол окуу жайында мугалим болуп иштей баштаган.

1952–1956-жылдары Пекиндеги Борбордук Улуттар Институтуна өтүп кытай тилиндеги филология факультетинде окуган.

1956-жылы Үрүмчүгө келип, «Эл басмасынын» кыргыз секторунда редактор, жооптуу сектор башчысы болуп эмгектенген. 1962-жылы Ата Мекенине кайтып келген соң 1966-жылга чейин туулган айылы «Санташ» совхозунда жумушчу, тракторист болуп эмгектенген.

1967–1988-жж. Кыргызстан Жазуучулар союзунун Ысык-Көл облусу боюнча адабий кеңешчи болуп иштеп,

1971–1973-жж. Москвадагы М.Горький атындагы адабий институтунун Жогорку адабий курсунан окуган.

Аман Саспаевдин чыгармачылык ишмердиги 1947-жылдары башталып, казак тилинде ырлар, уйгур тилинде прозалык чыгармаларын жазып, мезгилдүү басылмаларда жарыялап турган. 1966-жылы тунгуч аңгемелер жыйнагы «Гүлкайыр» деген ат менен «Кыргызстан» басмасынан жарык көргөн.

А.Саспаев 1967-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү. Жазуучунун айрым аңгемелери орус, француз, кытай, латыш, татар, башкыр, казак, уйгур, каракалпак тилдерине которулган. Ал чыгармаларын уйгур, казак тилдеринде эркин жазат.

Автор узак жылдар бою Кытай тилин изилдеп жүрүп, 55 миң сөздү камтыган 91 басма табак көлөмүндөгү «Кытайча-кыргызча сөздүк» түзүп, 2003-жылы Кыргыз Мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата жарыкка чыгарган. А.Саспаев Кыргыз Республикасынын Ардак грамотасы менен сыйланып, 1994-жылы «Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер» деген ардак наам берилген. Караколдогу К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун профессору.

КАЙНЕНЕ

Айылдагы жаштардын бири Саамый аскердик милдетин өтөп келген соң өз айылындагы Закеш деген кызды сүйүп калды. Кары-картаңдар буга көп кошулган жок. Анткени куда-сөөктүн алыста туруп, алыстан сыйлашканы жакшы. Анын үстүнө «Төркүнү жакындын тошогу жыйылбайт» дешет эмеспи.

Бирок, кыз да, жигит да сүйүүсүн эски ишенимге моюн сундургусу келбеди. Кыздын туулгандагы аты Зайракан эле. Бойго жетип кабыр-баркы ашкан кезде аны баардыгы эле Закеш деп эркелетишчү болду. Закеш кечинде жасана баштаганда энеси да күзгүнүн тушуна келет:

– Кечинде жасанып кайда барганы жатасың? – дейт энеси кызынын эстүү көзүн карап.

– Күкүндүн үйүнө бүгүн кыздар жыйналып, бир аз отуралы дедик эле, – деп коёт Закиш. Кыпкызыл калп айтып жатканына күйүнбөйт. Эгер чынын айтып «баланча жерде мени Саамый күтүп турат. Ошого барам,» – десе, анын калп айтканынан жаман көңүлсүздүк туудурат. Ошондо да эненин жүрөгү сезет, унчукпайт.

Ал эми Саамый күнү кечке жумушта болгону аз келгенсип, түн жарымы деген кезде үйгө кайтат:

– Кайда жүрдүң каралдым? – деп сурайт анын энеси. Ичтей бирдемени сезет, эмне айтаар экен деп чечет.

– Балдар менен эле болдум, – деп кайпактайт Саамый, киного гана бардык.

– Кинонор жакшы бекен?

– Жакшы, – дейт да Саамый ыңгайсызданат. «Энемдин: тапкан кызың жакшы бекен?» дегени го деп ойлонот.

Ортодо үч-төрт ай өттү. СаамыйЗакешке үйлөндү.

Биздин элдин салты боюнча келин келгенден кийин аны кайнене белгилүү убакытка чейин, кээде бир-эки балалуу болгуча колдо кармайт. Ушул убакыт ичинде үй ишинин бардык жагынан сабак берет. Эгер энеси кызына үй оокатты начар үйрөтсө, аны кайнене толуктайт.

Саамыйдын ата-энеси уул-келинине даланды көшөгөлөп, жатаар үй кылып берди. Бирок жаш келиндин эркинирээк жүрүшүнө мүмкүндүк беришкен жок.

– Канча кылганы менен илгерки кишилер эмеспизби, – деди кайненеси, – жаш келиндин сыпаарак болгону жакшы.

Закеш Саамыйды сүйө билгендиктен кайнененин каада сактаганын оор көргөн жок. Элден эрте туруп уй саады, самоор койду. Элден кеч жатып, эшиктерди бекитип, жарыкты өчүрдү. Сакалдуулардын көзүнчө шарактап күлбөдү, катуу үн чыгарып, болуп жаткан сөздөргө да аралашып кетпеди. Ийменип, жол бошотуп, шыбырап сүйлөп, үй ичинин бардык жумушун бүтүрө берди.

Келининин ыйбалуу, ишкер экенин билип, Саамыйдын энеси башкалар алдында боюн көтөрчү болду. Теңтуш карыларга мактанып, келинин андан бетер ийиктеп ийрилтүүнү ойлоду. Бирок, жаш келиндин турмушка өзүнчө көз карашы, өзүнчө таламы бардыгын ойлогон жок. Ойлонсо да аны билмексенге салды. «Баланы жашынан, келинди башынан» деген макал бар. Кийинчерээк биз мындан карый түшкөндө күнүбүз эмне болот? Азыртан тастандатып эркелетип жиберсек, кийин көргүлүктү ошондо көрөбүз. Саамыйды ээрчитип алып, кээ бир балдар өңдөнүп кете берсе биздин колдон эмне келет? Башынан сөз ашырбай, бирдеме десе эле беттен алып турган тажаал келинди – башынан башкарылбаган келиндер деп ойлончу кемпир.

Ал эми Закеш жагынан айта турган болсок, ал турмушка чыга электе кээ бир келиндер эски салтка канчалык баш ийип жүрсө да, кандайдыр ишти оңой бүтүрүп жүргөнүгөндөй көрүнчү. Ары ошол жасалма кыймылы өзүнө жарашып тургансычу. Бирок, анын чындык эмес экенин Закеш өз башына келгенде толук түшүндү. Эмне үчүндүр өзү ар качан кылмышкер өңдөнүп, ал түгүл кээде санда жок киши өңдөнүп, бук боло баштагынын сезди. Күйөөгө тийүү деген көзгө көрүнбөгөн бир торго чырмалуу деген сөз тура деп ойлонду Закеш. Дагы бир жагынан алганда, иш ушу бойдон кала берет деп ойлонгон жок.

Бир күнү Закештин кыз кезиндеги достору келишти. Закеш короодон эле чуркап барып аларды кучактап калды. Кыздар негедир үйрүлүп, өткөн-кеткендер жөнүндө, сагынгандарын айтышып короодо бир нече мүнөт туруп калышты. Закеш досторунун издеп келерин билген. Бирок, мынчалык кыябын таап бук боло баштаганда келип көңүлүн көтөрүп кетишээрин ойлонгон эмес. Закештин кубанычы койнуна сыйбады!

– Жүргүлө, үйгө киргиле, – деди Закеш үй-жайлуу киши өндөнүп.

Кыздар макул болушту. Көрүү керек, ары жак, бери жагын байкоо керек. «Буудайдын бараар жери тегирмен» экенин кыздар жакшы билет эмеспи.

Закештин кайненеси ички үйдө жүн тытып отурган. Эшик ачылып, кирип келген кыздарды анча жактырбады.

Келини жаңыдан жакшы салтка үйрөнүп келе жатканда, тастаңдап атасынын төрүндө жүргөн кыздар Закешти ээликтирип, аркы-беркини ойлонтуп кетиши мүмкүн да.

– Сен кимдин кызысың балам? – деди кемпир плащчан кара кызга.

– Жаңыл энемдин, – деп жооп берди кыз.

– Баса, – деп койду кемпир. – Энеңди тартып, эки колуңду чөнтөгүндөн чыгарбайт турбайсыңбы. Сенчи?

Костюм-юбка кийип, башына чарчы жоолук байланган ак жуумал кыз обдулду да жооп берди:

– Сартбайдын кызымын.

– Баса, – деди кемпир ага да. – Атаңды тартып мурдуң кырдуу тура. Кемпир келген эки кызды отура электе эле ушундай сөздөр менен «сындырып» коюп жүнүн тытып отура берди. Башка сөз айткан жок.

Кыздар экзамен бергенде да мынчалык кысынып көргөн эмес. Алар отурушкандан кийин бири-бири менен шыбырап сүйлөп калышты. Закеш кыздарды үйгө баштаганына өкүндү, ары кысылып, досторунун алдында уялып турду.

– Курбуларыңа чай кайнатып бербейсиңби? – деди кемпир бир оокумдан кийин Закешке.

Закеш кыздарды карады эле, алар: «Жок, ыракмат, ичпейбиз» дегенсип чүйүрүндөшүп койду.

Ак жуумал кыз үйдөгү жасалгага тегерете карап келип, кийим жапкычтагы саймага токтолду:

– Тигини ким сайды? – деп шыбырады ал Закешке. «Мен» дегенди билдирипал ээгин өзүнө тартып койду. Плащчан кара кыз ээрдин чыгарып башын экчеди. «Сен кантип ушуну саймак элең?».

Бул кезде эшиктен кирип келе жаткан киши болсо, үйдө эч ким жок деп ойлогучалык эле. Ушунчалык тымтырс үйдө эмне өкүм сүрүп, эмне бийлик кылып жатканын кыздар ичтей түшүнүп отурду.

Бир убакта кыздар «эми кетели» деп шыбырашты да, орундарынан туруп

өтө бир тездик менен короого чыгышты. Асманы бийик, тегереги ачык жерге чыкканда кыздар эмнегедир каткырып жиберешти. Кемпирди туурап сүйлөп плащчан кара кыз берки экөөнү андан бетер күлдүрдү.

– Менин кайненем ушундай болсо бир да күн турбас элем! – деп да жиберди.

Кыздардын короодо шарактап күлгөнү, бирдемелерди айтып жатканы үйдө олтурган кемпирге дана угулуп турду.

Закеш досторун жолго салгандан кийин үйгө кирип түшкү чайга кам урду. Ал самоорго суу куюп, чакмак даярдап жатканда эмнегедир көңүлсүз болду. Кийим, тамак, жасалгалуу үй, өзүнүн сүйгөн жигити – баары эле бар. Бирок, бирдеме жетпейт. Закешти өксүтөт. Анысы мурда өз колунда бар болчу, турмушка чыкты да андан ажырады. Ал баарынан да кымбат, баарынан да жагымдуу эле.

Түшкү тамакка келген Саамый даланга кирди эле Закеш буфеттен бирдеме карап жатыптыр. Ички үйдөн куру жөтөлгөн үн угулду. Мунусу кемпирдин: «Мында киши бар, үйгө кирген кимсиң» дегени.

Саамый өзүнө жалт караган Закештин муңайым көзүн көрүп эмнегедир аяп кетти. Сүйкүмдүү, ары эстүү жаш аялынын өңү сынык экенин Саамый бирден эле байкады.

– Чыныны алып чай куй, жер тиктебей, – деди кайненеси, – тузду маа жакын койчу. Чайдын такыр эле дамы жок...

Закештин жүрөгүндөгү жылуулук бирден эле дагы көңүлсүздүккө орун берди. «Чайды эми мындан артык кандай куюш керек!» деп ойлонду ал туз салган кутуну энесине жылдырып жатып.

Кемпир чайын иче отуруп жаңкы кыздар жөнүндө сөз козгоду:

– Эмки кыздар баладан да жаман. Ошолорду алган киши эмне болот?

– Эне, кайсы кыздарды айтып жатасыз? – деди Саамый.

– Закештин достору, короого чыгып алып шыңкылдашат эле шыңкылдашат...

Ичтей иренжип отурган Закеш бул сөздөрдү укканда абыдан көңүлсүз болду. Сөздүн төркүнү өзүнө тийип жаткансыды. Бирөөнүн кыздарында кемпирдин жумушу эмне? Ал ушундай ойлоп отуруп кайненесинин бошогон чынысын дагы көрбөй калды.

– Ботом, чай куйбайсыңбы!

Шашып калган Закеш чыныны ала коём деп сүтүн төгүп алды. Ушул бир көрүнүшкө Саамый ичтен капаланып отурду. Акыл-эстүү жакшы келинин

мындай каккылап отуруунун зыяны бар экенин ал сезе турган. Кемпирге эмне жетпейт. Көзүнүн кареги менен кошо тегеренип жүргөнү аз келгенсип, көңүлгө тие турган суук сөз угуу Закеш үчүн мүлдө кажетсиз эле. Келин эстүү болсо – бул кайната-кайнененин, үйдүн ырысы. Андай келинди башкаруу үчүн келинден эстүү, акылдуу болуусу кажет. Салт-санаага, эски каадага камалай берүү, ысылуу-сууктуу сөз угузуп, ичтей кемирүү – бул ар кандай эстүү кишини да жолдон аздырат. Турмуштун мындай жөнөкөй сырларына Саамый түшүнөт. Ал азыр жаш бала эмес. Мурдатан эле энесинин каада сактаганына улам аздап чочулаган эле. Азыр болсо ал чындыкты ачык айтууну ылайык көрдү:

– Эне, – деди Саамый, – кыздардын кандай жүргөнүн эмне кыласыз? Эмне болсо эле айта берет экенсиз. Бирөөнүн жаш баласын антүүгө болбойт да. Кийинки сөздүн төркүнү Закеш жөнүндө экенин энеси да, Закеш өзү да түшүндү.

– Мен эмне кылыптырмын, – деди кемпир, – Кыздардын ыйбалуу болгону жакшы. Чоп-чоң эле бойго жеткен кыз көчөнү башына көтөрүп шарактагына эмнеси. Аялдарга адептүүлүк эле жарашат... жаман болсун деп жатат дейсиңби!

Закеш, унчукпай, чатак ырбап кетпесе экен деген ойдо отурду. Саамый каршы сөз айтып, дагы талаша кеткен жок. Түшүнсө ушу да жетерлик.

Энеси болсо, Саамыйдын Закешке болушаарын ачык түшүндү. Муну ал мурда эле болжолдогон.

Ортодо дагы бир нече күн өтө чыкты.

Закеш жаңы түшкөн келин болгон соң жумушка чыга элек болчу. Келиндин эртеси эле жумушка чыгуусу кандайдыр ыңгайсыз эле. Бир ай, жарым ай убакыт өткөрүп барып анан иштөө ылайыктуураак көрүнгөн. Азыр болсо ишке чыгуу Закеш үчүн эшикке чыгуу болду. Бир аз тышта эмгектенсе, башка келиндер менен эрмектешсе көңүлү да көтөрүлөт, бугу жазылат. Кайнененин басып турган каадасынан аздап болсо да кутулат. Ошон үчүн ал жумушка чыккысы келди. Бирок, аган кайненеси мындай жооп берди:

– Элден-журттан уят эмеспи. Жок дегенде үч-төрт ай тура тур. Жетишпей жаткан эмне бар. Баякынын келини бир ай боло электе эле кызылча отоп жүрөт дебейби эл...

– Инилеримди сагындым. Үйгө барып келсем дедим эле, – деди Закеш акырын гана.

– Инилеринди сагыңсаң чакыртып ал. Уят болот, жаңы түшкөн келин атасыныкына жетип барса...

Закеш дагы тим болду.

Саамыйдын атасы жоош киши болчу. Бала-чаканын ишине көп аралашчу эмес. Бирок, ошо күнү кечинде ал кемпирине келини жөнүндө биринчи ирет сөз айтты:

– Азыркы жаштарды билбейсиңби. Закештин эркине койсоңчу. Мейли барам деген жерине барсын. Эстүү бала көрүнөт өзү...

– Тим жат, – деди кемпир абышкасын чыканагы менен укуп, – мен эмне жаман болсун деп жатамбы?

– Өзүң бил, баркыңды кетирип аласың го...

– Сен берген тамакты ичип жөн жүр. Болбосо кубаш каласың. Булар кетишчү болсо мен сенден кетем. Байка!

– Ал бизди сыйлаганы үчүн ыраазы болушуң керек. Ким билет анын кетип калаарын?

– Унчукпа!

– Кап, саа кудай бардыр... – деди да чал ары оонады.

Маанилүү иштер жөнүндө жаткандан кийинки сүйлөшүүнүн карттар жагындакысы ушуну менен тынды. Ал эми жаштар дагы дал эле ушул маселенин өзүн эки түрдүү чечти. Саамый: «Биз деле башкалар өндүүбүз. Туурасын бетке айтуу керек. Аган көнбөсө бөлүнөм. Сүйгөн жарымды кылмышсыз эле кажалай беришине жол койгум келбейт» - деди. Закеш болсо буга каршы: «Буларга катуу кетүүнүн кереги жок. Акырын-акырын түшүнөт» деген пикирде болду. Бул өңдүү принципсиз кечиримпоздукка Саамый көнө койгон жок. Ушул айылда көп эле келин бар. Ошонун кайсынысы сенин күнүңдү көрүп жүрөт. Эгер ушу баштан энемдин терс жактарын айта жүрбөсөк, акыры түбү – ким билет бир көңүлсүздүк тулуп да калаар. Ошол үчүн мен эртең эле ишти козгоймун деген ойду Закешке каршы койду да, ошол оюнда бекем турду.

Айтканындай эле эртеси Закеш эшикте жүргөндө Саамый өз пикирин ата-энесинин алдында ортого коюп калды.

– Эне сиз көп каада сактабаңыз. Мен өзүм теңдүү жолдошторумдан уялып жүрөм!

– Каада сактаганың эмне? Дайны жок сөздү козгобочу балам, – деди энеси.

– Мунунуз болбойт. Закеш жумушка чыксын. Үйүнө барам десе барсын.

– Закеш эч кайда барбайт! – деп кесип айтты кемпир, – Ал саа арызданып жүрбү. Катыныңа болушуп энеңе акыл айткандан уялсаң боло!

Эшиктен Закеш кирип келди. Ал кирип келери менен үйдө бир көңүлсүздүк бар экенин сезе койду.

– Чындыкты айтуу керек, минте берсеңиз бизден айрыласыз! – деп жиберди ачууланган Саамый.

– Сен кетсең биз өлүп калат бекенбиз. Кет. Сени тууп, ушу даражага жеткизгеним үчүн кет. Беш мүнөт турбай жогол! – Кемпир калчылдап ордунан туруп, алдастап жыйылуу турган жүккө жетип барды, – Ал, мына бул дүйнөңдү ал-ал, баарын ал!.. – Заматтын ортосунда жаздык, төшөк, жууркандар биринин артынан бири далан үйдү көздөй учуп түшүп жатты.

Кемпиринин кыялын билген чал күңкүлдөп эшикти көздөй жөнөдү:

– Кудай атты муну. Желпинип албадыбы!

Закеш эмне кылаарын билбей эшик түбүндө турду да калды. Чатактын мынчалык ырбап кетиши жөнүндө ал ойлоп да койгон эмес. Эми элдин баары менден эле көрөт. Азезилдей азгырып Саамыйга тийип алган соң, карыган ата-энесинен бөлүп алып жолго түштү дешет. Закеш ушуну ойлонгондо сайсөөгү сыздап турду.

Саамый да муну күткөн эмес. Ал иштин чындыгын айтып энесин эпке кийирем деп ойлонгон. Бирок, өз колу менен айдаган эгиндин ордуна коко тикенек чыгаарын ким билиптир. Энеси карасанатайлык менен, булардан кутулайын деп жаткансыды. Мейли, жылан чакпай, жылкы теппей өзүнчө эле эл-журтка күлкү болоор ишти козгосоң менин эмнем коройт. Биз өлбөйбүз! Кана, ишти байкаша жатарбыз деп ойлонгон Саамый бирден эле ачуунун кулуна айланды. Даланга суркап чыкты да энеси ыргыткан төшөктү короого ыргыта баштады:

– Мына кетсе, мына кетсе!..

– Азыр жогол, экинчи көзүмө көрүнбө! – деп жатты энеси, – Ай сен эмне кылып турасың? – ал Закешти карады, – Кылаарын кылып коюп, кыл жип менен бууп коюп эмнеге кылмыясың? Баса, жогол! Сен эмес өз баламдан жакшылык күтүп турганым жок...

Эшиктен Саамый антигип кирип келди, өңү канталап кетиптир:

– Кий киймиңди, деди ал Закешке, – Биз артыкбаш экенбиз бул үйдө!

Закеш кыймылдабай ордунда тура берди. Анын акылдуу көздөрү жер тиктейт. Күтүлбөгөн бактысыздык аган да өзүн көрсөтүп турган эле.

Саамый калып калган эки-үч китебин алып короого – өзүнө тиешелүү буюмдар чачылып жаткан жерге ыргытты. Полду оё-оё басып, энесин жандап өтүп, дагы бирдеме калган жокпу дегенсип үйдүн булуң-бурчтарына карап, кайра-кайра кирип-чыгып жатты.

Көчөдөн өтүп бараткан Саамыйлардын кошунасы короодо жайнап жаткан жууркан-төшөктү көрүп, акырын басып уруш-талаш болуп жаткан үйгө кирди. Саамый бакытсыздыгын концерт көргөндөй кызыга карап, анысы аз келгенсип калпы-чынын аралаштырып, жомоктой жүрмөсү бар эмеспи. Кошуна үйгө кирген соң:

– Ой, эмне болгон силерге. Уятко мунунар, – деди.

Саамый андан бетер кызып:

– Жүр дейм. Эмне кылып турасың? Же айланганы турасыңбы! – деп келип Закешти каруудан алып даланга сүйрөдү. Бирок Закеш даланга да чыкпай койду. Ал Саамыйдан кутулууга тырышканда алыша түшкөндөй көрүндү элге.

– Ой, балам Саамый сен эмне болгонсуң! – деп кошунасы аган жакындады. Саамый андан бетер күчөп кошунасын да кагып таштады:

– Сиз аралашпаңыз! – деди ал, – өз жөнүңүзгө кете бериңиз...

Ал Закешти алып кетмек болуп билектен алды эле, Закеш колун жулуп алды да Саамыйдын көзүнө тике карады:

– Мен эч кайда кетпейм! – катуу айтты ал, – силерди бөлүп жарганы келди дейсинби мени!

Саамый да, анын энеси да, кошунасы да Закештен мындай чечкиндүү сөз угабыз деп күткөн эмес. Саамый эмне дээрин билбей туруп калды.

– Оо, акылынан айланайын Закеш! – деп жиберди кошунасы.

Ээ бербей өөрчүп бараткан өрттү ыгын таап бир эле чака суу менен өчүрүү кандай гана кишинин колунан келет болду экен? Саамыйдын энеси өзүнүн жаңылганын сезе коюп, ушунчалык жеңил балык кылганына өкүндү. Бирок, тышынан аны билдирбестикке тырышты. Абыдан карара күйгөн өндөнүп кара күчкө сүйлөнө берди:

– Кеткиле, бирин жакшы киши болуп, бирин күч көрсөтпөй. Акыры бир күн кетесинер. Ушу башынан жоголгула...

Мына ушул кезде Закеш зыпылдай басып барды да кайненесин кучактап, өпкүлөп жиберди:

– Көлөкөм энеке, мен кетпеймин. Муну баштаган мен эмес!..

Саамый эшикти көздөй жөнөдү.

Кишилерде өмүрүндө кара ташты да эритип жибере турган мээрим

үстөмдүк кылган минуталар сансыз экенин эсиңе ал окуучум!

Четте карап турган кошунасынын жүрөгү элжиреди. Кемпирдин көзүнөн жаш томолонду.

Эртеси эртең менен Закеш тура электе кемпир самоор койду. Анын дабышын угуп Закеш тез турду да эшикке чыга берип верандадан кайненесине туш келди. Кемпир Закештин колунан кармап, анын арыктабыраак сүйкүмдүү өңүнө, акылдуу көздөрүнө бир нече секунд карап турду:

– Эркин жүрчү садага кетейин. Инилеринди көрүп кел. Киного бар. Мен өз эңең эмесминби...

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Сиздердин оюңузда боюнча чыгармада кандай проблемалар көтөрүлүп жатат?
2. Эмне үчүн сиз ушундай ойлоп жатасыз? (тексттен далил көрсөтүү)
3. Эмне үчүн Саамыйдын энеси баласынын Закешке болушаарын мурда эле божомолдогон?
4. Сиздин оюңуз боюнча «Өзүң бил, баркыңды кетирип аласың го?» – деген ойдун мааниси кандай?
5. Саамыйдын эмоцияга алдырып коюшун сиз кандай карайсыз?
6. Силер келиндин ордунда болсоңор эмне кылат элеңер? Эмне үчүн?
7. Сиздердин оюңар боюнча болуп өткөн окуянын эмнеси жакшы жана жаман?
8. Чыгарманын негизги идеясы эмне?

САЛИЖАН ЖИГИТОВ

(1936–2006)

Салижан Жигитов 1936-жылы 17-мартта Кыргыз Республикасынын Ош облусуна караштуу Өзгөн районундагы Көлдүк кыштагында туулган. 1959-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин (азыркы Кыргыз улуттук университетинин) филология факультетин аяктаган.

1965-жылы Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун аспирантурасын аяктаган.

Өзүнүн эмгек жолун 1959-жылы Өзгөн районунда мектепте мугалим болуп иштөөдөн баштаган. 1961–1962-жылдары Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер, ал эми 1979-жылдан тарта сектор башчысы болуп узак жылдар үзүрлүү эмгектенген.

Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакторунун биринчи орун басары болуп да иштеген. Кыргыз Республикасынын Президентинин кеңешчиси (1991–1993), Кыргызстандын Өзбекстандагы атайын жана толук ыйгарымдуу элчиси (1993–1995), «Азаттык үналгысынын» Бишкектеги бюросунун жетекчиси (1995–1996), Кыргыз улуттук университетинин профессору, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Гуманитардык билимдер институтунун директору ж.б. кызматтарды аркалаган.

2003-жылы «Акыйкат жана прогресс» партиясына мүчө болуп өткөн. 2004-жылы «Жаңы багыт» коомдук саясий кыймылын уюштуруучулардын бири болгон. 2006-жылы 11-февралда Бишкек шаарында көз жумган.

ЭЛЕГИЯ

Уйгу-гуйгу шамалдуу күз түнүндө,
Уктай албай кыйналам чочун үйдө.
Теректери шуулдап шоокум салат,
Терезеден калдайган тоо түбүндө.

Жалбырактар жабыла үн чыгарып,
Жаны тынбай күйүттүү күү чыгарып.
Шуу-шуу этет качырып уйку кушун,
Шуу-шуу этет көңүлдүн тынчын алып.

Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң, эсиме келет менин:
Өткөн күндүн өчүнкү элестери,
Өмүрүмдүн өкүттүү белестери.

Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң ыйлагым келет менин...
Тоо койнуна кысылган кыштагымда,
Там-ташы бар түзөңдүн төш жагында.

Турар эле шуулдап миң түп терек,
Тигип койгон атакем жаш чагында.
Оо, мен анда бактылуу бир баламын,
Оюн, күлкү, көпөлөк – уулаганым.

Уктаганым байкабай калар элем,
Угуп жатып теректер шуулаганын,
Убайымдуу алдейлеп ырдаганын.
Шуулдаба, терегим, теректерим.

Шуулдасаң, ыйлагым келет менин...
Каргадайдан бир өскөн моюндашып,
Кайран агам экөөбүз коюндашып,
Уктап жатсак теректер ойготчу эле.

Желбиреген жел менен шыбырлашып,
Жашыл көркүн жай гана шуулдатып.
Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң, ыйлагым келет менин...

Апам өлүп, артынан атам ооруп,
Айыкпаган дартынан каза болуп.
Ошондо да теректер шуулдаган,
Коштошкондой көрүнөө капа болуп.
Кошок айтып жаткандай созолонуп.
Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң, ыйлагым келет менин...
Өтүп барат бул заман зуулдаган.

Өтүп барат зуулдап улуу заман,
Кайрандарым, а силер жатасыңар.
Терек мунун туйбастан шуулдаган,
Кадиги жок болсо да бир өлүшүм.

Кайсы күнү өмүрүм түгөнүшүн,
Капарга албай жүрөмүн, кайрандарым,
Терек күүсүн эшитип силер үчүн,
Шуулдаба, терегим, теректерим.

Шуулдасаң, ачышып каректерим,
Шуу үшкүрүп ыйлагым келет менин!..

СӨЗДҮК

элегия – мунгли лирик шеър
шоокум – шовкин
кадиги жок – хакикий
каректер – кўз корачиги
чоочун – бегона
терезе – дераза

жалбырактар – япроктар
там-таш – уй-жой
көпөлөк – капалак
агам – катта ака
кошок – аза тутиб йингламок

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Элегия дегенди кандай түшүндүрөү?
2. Ырдын негизги идеясы эмне?
3. Ырдан кандай маанай байкалат?
4. Кандай көркөм сөз каражаттары пайдаланылган?
5. Кайталоонун максаты эмне, ал ырга кандай маани кийирип турат?
6. Ырга обон салып, же обону менен ырдап көргүлө.
7. Ырды кыраат окугула.

(1956)

1956-жылы Ноокат районуна караштуу «Ленинизм» колхозунун Шанкол айлында тамекичилердин үй-бүлөсүндө туулган. 1962–1972-жылдары айлындагы Свердлов атындагы орто мектепте окуп, 1976-жылы Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты бөлүмүн бүтүргөн. 1976–1978-жылдарда Ноокат районундагы Ломоносов атындагы орто мектепте мугалим болуп иштеп, 1978-жылы Ош мамлекеттик пединститутуна чакырылып, кыргыз тили жана адабиятын окутуу методикасы кафедрасында окутуучу, ага окутуучу болуп эмгектенген. 1981–1985-жылдарда Ноокат районуна Свердлов атындагы орто мектепте мугалим. 1985-жылдан Кыргыз педагогика илим-изилдөө институтунда илимий кызматкер. 1992-жылдан тартып «Эне тили» газетасында редактор орун басары, ошол эле жылдан «Zaman Кыргызстан» газетасында, 1997–2008-жылдарда Кыргыз билим берүү академиясында, 2003–2007-жылдарда «Замандаш» журналында башкы редактору. 1999-жылдан жогорудагы кызматтарды айкалыштыруу менен «Zaman Кыргызстан» газетасынын баш редакторунун орун басары. И.Арабаев атындагы КМУнун педагогика кафедрасында 2010-жылдан бери профессор. 2001-жылы «Адабий-теориялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери» деген темада кандидаттык, 2010-жылы «Көркөм адабий тексттердеги элдик педагогикалык ойлор жана аларды окутуу процессинде интерпретациялоонун илимий-методикалык негиздери (Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында)» деген темада докторлук диссертация корголгон. Педагогика адистиги боюнча диссертациялык кеңештердин, «Шоокум» журналынын редакциялык кеңешинин мүчөсү. Бишкек шаарында жашайт.

«Кыргыз Республикасынын эл агартуу отличниги», «Манас-1000» конкурсундагы макалалары үчүн Кыргызстан Журналисттер Союзунун «Манас Руху» сыйлыгынын лауреаты. 2007-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин Ардак грамотасы. Балдар адабияты боюнча Кыргыз Өкмөтүнүн сыйлыгынын жана Улуттук Жазуучулар союзунун Тоголок Молдо атындагы сыйлыктарынын лауреаты.

Азыр эл аралык «Zaman Кыргызстан» газетасынын башкы редакторунун кеңешчиси, И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын профессору.

КҮН ЭЖЕЙ

(Аңгеме)

– Жамбаштап жата бербей, кир жууганга биржадан бирөөнү алып келбейсиңби, кызматчыбыз айылга суранып кеткен, бири отпускарда? – Аялы эми эле телевизордун пультун колго алган Медерге аткарабы-аткарабайбы дегендей, бирок ургаачылыкка салып буйра сүйлөдү.

Мындайда Медер аялын чымын чакканчалык көрбөсө да, боору оорудубу, же жекшембилик зеригүүсүн бир аз болсо да унутайын дедиби, айтор, машинасынын ачкычын алып, спорт кийимчен сыртка жөнөдү.

– Түзүгүрөөгүн алып кел! Бир уурусун, же алкашын жетелеп келбе! – Аялы катар-катар темир эшиктерин шарактата жаап жатып дагы бир жолу айтарын айтып алды.

Медердин «Жип» машинасы шаардагы жумуш издөөчүлөрдүн көчөсүнө келгенде акырындап калды: берки башында төрт-беш эркек карта чабышып жатат, акырындаган машина менен дале иши жок, андан ары он чактысы үймөлөктөп турган экен, баары «Жипке» чуркап келди, «бу крутойлор акчаңды да бербейт» деген бирөөнүн үнүн укту, дагы бир үн «рэкет болуп жүрбөсүн» дегендей болду. Медер машинасын акырын жылдыра берди.

Эми топтошуп турган аялдарга жетти. Алар баары тартиптүү турду, топтоп бирөө гана суурулуп чыгып, Медерге жакын келди:

– Чоң жигит, сиз жумуш бересизби?

– Ооба! Аялыма жардамдашып кир жуудурайын дедим эле?

– Жарайт! Машинагабы? Колгобу?

– Киржуугуч жайга алып барып коём, ошерде жуушат.

– Кыздар, пречкада ойногонго. – Аял ушинтип кайрылды эле, ары жакта тургандардын баары кол көтөрдү. Бирөөсү кол көтөргөндөрдү да карабай, жанагы башчысын да тоотуп койбой, түз эле «Жиптин» арткы эшигин ачып, скамейкага отуруп алды.

Көтөрүлгөн колдор да түштү. Аялдардын башчысы да ныпым унчукпады. Медер да аң-таң калып, тигил аялды тиктебей эле:

– Бир күнгө канча аласыз? – деди ушул жерде баасын бычып алгысы келип.

– Сага эмне, акча жокпу? Менин баам баарынан кымбат! Айда, тачканды!

Медер машинасын акырын ордуна жылдырды. Анан ал унчукпай үйүн көздөй айдады. Бир көчө өткөндөн кийин:

– Токто! Башым сынып атат! Аванс бер! – деген артта отурган аялдын өктөм үнү Медердин оюн бузду. Ал шаар четине элиталар үчүн куруп жаткан жүз үйдүн негедир кечигип жатканынын себебин ойлоп келаткан, жетекчилерин алмаштырсам, ордуна кимди коём деп башын катырып аткан. Кол алдында иштеген курулушчулардын баарын бир-бирден көз алдыдан өткөрүү менен алаксып, артындагы жүргүнчүсүн унутуп да коюптур. Анын үстүнө машина минген шоопуру бар, бүгүн ага эс алууга уруксат берип, рулга өзү отура калган. Чочуп кетти. Жол четине чыгып, унчукпай, жүз сомдуктан бирди алып, арттагы аялга узатары менен ал машинанын эшигин да жаппай чуркап кетти да, «Баткенское вино» деген челекке барып, кырлуу ыстанан менен бирди куйдуруп, анысын оозуна тийгизери менен шыңгытты да, кандай ылдам кетсе, ошондой ылдам келип машинанын артка орундугуна отурду.

Жалаң жыпар жыттуу аба тазалагычтарды сээп жүргөн «Жиптин» ичи конкурсук жыттанып, Медердин кускусу келип, желдеткичтерди иштетип, дезодрантты байкатпай чачып койду да, күзгүдөй арттагы аялды карады. Бети жайлоонун майлуу топурагындай күйгөн, богокторуна тырыш эбак изин салган, кир көйнөктү эткээл денесине илип алган ушул аялды күзгүдөн бир карары менен Медердин бүткөн бадани зырк этти. Негедир ага ушул турпат, ушул жүз тааныштай сезилди. Ким эле? Ким эле? Эстей албай жатты... Бирок жакшы билчү, жакын таанышындай жүзүнө ысык көрүнө берди... Кайдан көрдүм эле? Ким эле?

Тигил аял окшуп алды. Машинанын ичине кусуп жибербесин деп акырындап калды эле, аял:

– Айда! – деди. Үнү да тааныш. Өмүр бою өзүн коштоп, кулагында жаңырып жүргөндөй эле бул үн. Күзгүдөн дагы бир жолу уурдана тиктеди. Тааныды. Ошол! Ооба, ошол!

Азыр өлкөгө аты таанымал бизнесмен Медер анда айылда, орто мектепте, бүтүрүүчү класста окуйт. Биринчи сентябрь күнү директор алардын аты чыккан тентек классына бир мугалим кызды баштап келди. Аппак булуттай аппак көйнөкчөн, чырайлуу шыйрактарына байпак кийбей, ачык калтырган, ал жерлери балдардын баарын өзүнө жалт караткан, катуураак үйлөп койсоң учуп кете тургандай дирилдеген назик жанды бул айылдын балдары ошондо биринчи көрүшү.

– Бул эжейиңердин аты Атыргүл. Быйыл университетти кызыл диплом менен бүтүрүп, биздин айылга мугалим болуп келди. Силерге астрономиядан сабак берет, ошол эле кезде айлыбыз тоо башында жылдыздарга, Айга, Күнгө жакын болгондуктан эжейиңер асман телолоруна байкоо салып, илимий ишин жүргүзүп, кандидаттык диссертациясына материал топтоп, бул илим боюнча белгилүү окумуштуу болот! – Директор жаңы эжей менен окуучуларды ошентип тааныштырып жатканда тентек класстын тентектеринин айрымдары «бырс» күлүп ийсе, дагы бирөөлөрү, тоолорду карап, асмандагы Күндү карап, анан иймейген ийнеликтей ушул кызды карап ичтеринен «кыйратарсың» дегендей мыскылдуу тиктешсе, бир-экөө жаңы кызга көзүн кыскаңга үлгүрүп да ийишти.

Жаңы мугалим дароо эле сабак баштамак болуп, директор чыгып кетери менен журналды ачып, окуучулар менен таанышмак болду.

– Абдураимов! – Журнал башындагы биринчи окуучунун фамилиясын калтырап-титиреп араң айтты. Мындайда аты чыккан окуучу ордуна ыргып турушу керек болсо да, эч ким ордуна турбады.

– Абдураимов! – Эжей дагы бир жолу пас үн менен, акырын, журналдан көзүн албай тизменин башын окуду.

Кудай урган Болот дале ордуна козголбойт. Балдар баары аны карады.

– Мугалим айтканда туруш керек! – деди жаңы эжей балдар караган жакка тигилип болжолу Абдураимов ушул болсо керек деп чын эле Болотко тигилип.

– А сиз мугалим белеңиз... – деди Болот жай козголуп. Балдар күлүп жиберди. Жаңы мугалимдин кубакай жүзү кызарып, кызармак түгүл татарып, эч нерсе дей албай, тизмени улантып кетпей узак турду.

Медер күзгүдөн дагы бир жолу артындагы аялды уурдана тиктеди. Карарган бети кызыл виного уугуп, чачтары апсайып, тиштери түшүптүр.

Кийин-кийин Атыргүл эже менен Медерлердин классы ынак болуп кетти. Кайда барса ээрчишип жүрүшөт. Силер менин жандоочуларымсыңар, мен Күн болсом, силер ошол күндү айланган спутник-планеталарсыңар дечү эжейи. Ооба, ал эже Күн болчу, балдардын баары «Күн» дешчү. «Күн эжей келатат» дешчү. «Күн эжейден «беш» алдым дешчү. «Күн эже кимди сүйөт?» дешчү. Күн эже... Күн эже...

Медер кайрадан артындагы киржуугуч аялга көз кырын узатты. Күн эжейин күн күйгүзүп бүтүптүр...

Күн эжейинин ошондогу сөздөрү келди Медердин кулагына: «Күн – биз жашап жаткан Жер планетасына эң жакын жылдыз болуп, Күн системасынын уюлунда турат. Күндүн радиусу Жердин экватордогу радиусунун 109 эсеге чоң, салмагы Жерден 333 000 эсеге оор».

Ошентип окутчу Күн эжейи.

Бир жолу Күн эжейи алардын классын шаарга алып барган. Асмандагы жылдыздарга байкоо салыбыз деп телескоп көрсөтүп жаткан. Балдар-кыздар улам-улам биринен бири талашып телескоптон асманды тигилип жаткан. Анан алар карашса эле Күн эжеси байтааныш жигит менен туруптур. Бүт мугалимдер айтмакчы «жинди класстын жинди балдары» сүрүлүп барып, үнсүз-сөзсүз жанагы жигитти тепкиге алып кеткен. Эртеси кайтып келатканда Күн эжелери көзүнөн жашын агызып келген, балдардын баары башын салып унчуккан эмес, кыздар гана ырдап жүрүп отурган...

Дагы бир жолу Күн эжейи буларды тоонун эң бийик чокусуна алып чыккан, ошерден жылдыздарга кол сунган, мына бул жылдыз Орион, мунусу Алтын казык, мунусу Үркөр, Жетеген, бул жылат, бул жылбайт деп баарын көрүп чыгышкан. Дагы баягы Болот: «Күн эже, ар бир жылдыз Күн болсо, ар бир Күндө Жерлер болсо, ар бир Жерде бирден Болоттор болсо, ошолордун ар биринин Сиздей Күнү болобу?» – деп тамашалуу суроолорун жылдырган.

Бир мертебе терең аңга түшүшүп, эжейи балдарга күндүз күнү асмандагы жылдыздарды көрсөткөн...

Күн эжейи ошондой эле. Булар үчүн Күн сыяктуу көрүнчү. Балдардын баары аны тегеректеп жүрөр эле...

Медер күзгүдөн дагы бир жолу артындагы адамын карады. Баягы көз. Тааныш көз. Күн сыяктуу күлгөн көз. Башкасы жок. Күн эжейи жок... Көз турат...

Светофор кызыл көзүн күйгүздү. Ушул кесилиште Медер оор машинасын акырын токтотту. Жөө жүрүүчүлөр жолду кесип өтө баштады. Машина токтор менен артындагы аял эшикти шарт ачып, көчөнү кесип өтүп жаткан ошол адамдардын агымына аралашып кетти...

СӨЗДҮК

эжей – эгачи

эмгек биржасы – меҳнат биржаси

светофор – светафор

экватор – экватор

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1. Медер эжесин эмне себептен эстеди?
2. Медердин эжейинин бул абалга түшүп калышына эмне себеп болду деп ойлойсуңар?
3. Аңгеменин негизги идеясын айтып бергиле.
4. Окуучулук күндөрдөгү кызыктуу окуялар жөнүндө эссе жазгыла.
5. Эсте калган мугалимиңер жөнүндө эссе жазгыла.

ҮЙГӨ ТАПШЫРМА

1. Аңгемеден кийинки таасирлер жөнүндө эссе жазгыла.
2. Ырдан үзүндү жаттагыла.
3. Ырды өзбек тилине которгула.

ЖАЗУУ ЖУМУШТАРЫ

- Төмөндөгү темалардан бирөөнү тандап дилбаян жазгыла:
- «Жамийла – менин жан дүйнөм»;
- «Сыйкырдуу обон»;
- «Август түндөрүнүн керемети»;
- «Көчмөндөр тарыхына саякат»;
- «Көркөм адабият жана тарых».

ЧЕЙРЕКТИК ЖАНА ЖЫЛДЫК КАЙТАЛОО

Төмөндөгүлөрдү окуп, калем менен билгениңерге кашаанын ичине кушча белгисин, билбегениңерди таштап кеткиле. Аягында белгиленбей калгандарына кайрадан токтолгула. Эсиңерге түшүргүлө:

- Макал, ылакаптар, Табышмактар, Жаңылмачтар,
 Сокурдун арманы, Мергендин аялынын кошогу, Талым кыз менен Көбөктүн айтышы, Т.Сатылганов «Дүнүйө», «Гүлдөп ал», Т.Молдо «Ала-Тоо», Ы.Шайбеков «Кайран эл», Б.Алыкулов «Шамал», «Көз», К.Тыныстанов «Жаңыл Мырза», М.Элебаев «Зарлык», А.Токомбаев «Жараланган жүрөк», С.Эралиев «Эне», «Каныйкейдин көз жашы», Ч.Айтматов «Жамийла», К.Осмоналиев «Көчмөндөр кагылышы», С.Жигитов «Эллегия».

МАЗМУНУ

I ЧЕЙРЕК

УЛАМЫШКА АЙЛАНГАН АКЫНДАР

Кетбука.....	4
Айгандын баласы өлгөндө Кетбуканын угузганы.....	5
Асан кайгы.....	9
Санат, термелери.....	9
Кантти экен?.....	10
<i>Балыкооз (Бекмурат) Кумар уулу</i>	13
Жаз.....	14
Жай.....	14
Күз.....	15
Кыш.....	16
Манастын күмбөзү туурасында.....	16
<i>Калыгул Бай уулу</i>	19
Калыгулдун масели.....	22
<i>Арстанбек Буйлаш уулу</i>	25
Санат.....	26

II ЧЕЙРЕК

ЭЛ ЫРЧЫЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНАН

<i>Т.Сатылганов</i>	30
Дүнүйө.....	31
Гүлдөп ал.....	34
<i>Тоголок Молдо</i>	36
Ала-Тоо.....	37
<i>Молдо Нияз</i>	41
Даткайым.....	41
<i>Барпы Алыкулов</i>	44
Көз.....	46
Шамал.....	47
<i>Молод Багыш Сарыбай уулу</i>	50
Женижокту жоктоо.....	51
<i>Ж.Бөкөнбаев</i>	55
Токтогулдун өмүрү.....	56

III ЧЕЙРЕК

КЫРГЫЗ ЖАЗМА АДАБИЯТЫНАН

<i>К.Тыныстанов</i>	68
Жаңыл Мырза (үзүндү).....	71
<i>М.Элебаев</i>	90

Зарлык	91
<i>А.Токомбаев</i>	99
Жараланган жүрөк (үзүндү)	100
<i>С.Эралиев</i>	114
Эне.....	115
Каныкейдин көз жашы	115

IV ЧЕЙРЕК

<i>Ч.Айтматов</i>	120
Жамийла (үзүндү).	121
<i>К.Осмоналиев</i>	138
Көчмөндөр кагылышы (үзүндү).....	138
<i>М.Гапаров</i>	146
Эки ирет гүлдөөчү алмалар.....	147
Наташа Растованын биринчи балы.....	153
<i>А.Саспаев</i>	158
Кайнене.....	159
<i>С.Жигитов</i>	168
Элегия.....	168
<i>Абдыкерим Муратов</i>	171
Күн эжей.....	172

Оқуу басылмасы

Сатканбай Момуналиев, Қыялбек Ақматов

ҚЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Оқутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин
10 - классы үчүн хрестоматия оқуу китеби

Башкы редактору: *Уринбаев А.*

Тех.редактору: *Тишабаева М.*

Корректор: *Ақматов К.*

Басууга 22.09.14 кол коюлду. Мектеп гарнитурасы. Форматы 70x90^{1/16}. Көлөмү 11,25 накта. басма табак.
Нускасы 7000 даана. Заказ № 666
«Альмерия» ЖЧКсында басылды.

